

## Cigány közösségek térben és időben

Kovai Cecília, Lajtai Mátyás, Nagy Pál, Orsós János  
Róbert, Puskás Fanni, Szokolszky Ágnes tanulmányai,  
valamint Kiss Zsuzsanna és Olosz Levente írásai



A KORALL  
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT  
*előfizetői felhívása a 2023. évre*

*Kedves Olvasóink!*

Szerkesztőségünk 2023-ban még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 93. Politikai propaganda és társadalom
- 94. Egyházi társadalom: karrierrek, csoportok, szerepek

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!  
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.  
Az előfizetési díj 2023-ra: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.  
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.  
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.  
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület  
1113 Budapest, Valkói u. 9.  
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003  
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

# KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

## SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő  
 BÓDY ZSOMBOR  
 GRANASZTÓI PÉTER  
 KÁRMÁN GÁBOR  
 KLEMENT JUDIT  
 KOLTAI GÁBOR  
 LENGVÁRI ISTVÁN  
 MAJOROSSY JUDIT  
 RING ORSOLYA  
 SOMORJAI SZABOLCS

## TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,  
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Cigány közösségek térben és időben” című blokkunkat  
 Czuch Gábor és György Eszter szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint  
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem  
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.  
 The journal is published with the support of the  
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

nka



Címlapon: Oláh Mara „Bánat” című festménye  
 (2001, Romano Kher Budapesti Roma Művelődési Ház).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke  
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.  
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu  
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.  
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában  
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.02>

# TARTALOM

## CIGÁNY KÖZÖSSÉGEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Lajtai Mátvás	A cigányok száma és társadalmi jellemzői a 18. század végi cigányösszeírások alapján	5
Nagy Pál	Erdély cigány népessége a 18. század második felében	20
Szokolszky Ágnes	Cigánymuzsikus-lét Magyarországon, egy primásdinasztia családtörténetének tükrében	52
Kovai Cecília – Puskás Fanni	Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez	80
Kiss Zsuzsanna	„Helyes arányok” a 19. századi hazai népiskolai mezőgazdasági oktatásban	108
Olosz Levente	Galíciaiak, borkereskedők és razziák Északkelet-Magyarországon 1918 nyarán	125

## FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Orsós János Róbert	Czigányvár! Értelmezés Nagyidai Sztojka Ferenc cigány színművéhez	146
--------------------	---	-----

## KÖNYVEK

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.): Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából.	– Molnár Álmos	163
Ismeretlen ismerős Szilágyi Zsolt: Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.	– Juhász Zoltán András	170
Egy régió metamorfózisának krónikája: a táj és az identitás összefonódása a cseh határvidéken Eagle Glassheim: Očista československého pohraničí. Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech. [A csehszlovák határvidék megtisztítása. Migráció, természeti környezet és egészség az egykori Szudéta-vidéken.]	– Zahorán Csaba	177
Erdész Ádám – Göndöcs Péter: Ha HISZI – megtalálja... Gyula térképétől a magyar és román GPS-navigációs adatbázisig. Vállalkozástörténet a rendszerváltás után.	– Laki Mihály	186
Szerzőink		191
Contents		193
Abstracts		195

Lajtai Mátyás

## A cigányok száma és társadalmi jellemzői a 18. század végi cigányösszeírások alapján

A magyarországi cigányság lélekszámának kérdése örökzöld, a 21. században éppen annyira, mint a 18. század óta bármikor. Jelen tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a 18. századi cigányösszeírások alapján milyen választ lehet adni a fenti kérdésre. Az első részben bemutatom, hogy eddig milyen számok, információk voltak fellelhetők a téma kapcsán a szakirodalomban. Ezután rátérek arra, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) fennmaradt cigányösszeírások alapján mit lehet megállapítani. A kapott adatokat összevetem az 1893-as, már modernnek tekintett cigányösszeírás eredményeivel. Végül a 18. századi cigányösszeírások főbb eredményeit ismertetem.

### A 18. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG LÉLEKSZÁMA – KORÁBBI ADATOK

A cigányok lélekszámával kapcsolatban az egyik legkorábbi számszerű adat Schwartzner Márton 1809-ben publikált statisztikai könyvéből származik. Schwartzner egy 1782-es cigányösszeírásra hivatkozva állítja, hogy a Magyar Királyság területén – tehát Erdély és a katonai határőrvidék nélkül, de a horvát vármegyékkel együtt – 43 787 cigány élt.<sup>1</sup> Azóta sok szerző ezeket az adatokat tekinteti kiinduló számoknak, amikor a magyarországi cigányok számának változásáról beszél, vagy azt akarja vizsgálni.<sup>2</sup> Sir Agnus Fraser magyarul is megjelent, a cigányság történetét bemutató könyve egy másik forrás – Schwicker János Henrik – alapján az 1780. és 1783. közötti időszakban 43 609 és 30 241 fő közötti cigányságról ír a Magyar Királyság területén, de ezek az adatok nem tartalmazzák a házas nőket.<sup>3</sup> Ezek alapján úgy tűnik, hogy körülbelül 40 ezer cigány élhetett ezen a területen a 18. század végén. Többen hivatkoznak ugyanakkor a Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann által jegyzett 1787-es *Die Zigeuner* című kötetre is.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Schwartzner 1809: 152–153.

<sup>2</sup> Például: Sárosi 1971: 16; Dupcsik 2009: 49.

<sup>3</sup> Fraser 1996: 169. Fraser forrása: J. H. Schwicker 1883: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, Bécs, 62–70. Ezeket az adatokat szintén többen átvesszik, például: Békési 2003: 20; Váradi 2009: 62.

<sup>4</sup> Például: Bartalus 1865: 304; Vekerdí 1982: 6. Vekerdí nyomán: Váradi 2009: 62.

Eszerint a Magyar Királyság területén 50 ezer, Erdélyben 35-36 ezer, a Bánátban 5,5 ezer cigány élt. Ez összességében egy jóval nagyobb, körülbelül 90 ezres számot jelentene, igaz, a teljes, 18. század végi magyar államra vonatkozó területre értve. Ezekről függetlenül, de forrást nem megjelölve, Lehoczky Tivadar a 19. század végén 68 ezres hazai cigány népességről ír Mária Terézia időszakában.<sup>5</sup> Vagyis, mint látjuk több forrás alapján, igen eltérő számokat említettek a különböző szerzők. Vajon a 40, a 70 vagy a 90 ezer fő-e a pontosabb szám, ha a 18. század végi magyarországi cigányság számát akarjuk meghatározni?

## A 18. SZÁZADI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK

A felvilágosult abszolutizmus jegyében a 18. század második felében váltak gyakorivá a cigányösszeírások, Mária Terézia 1768-ban rendelte el kötelezően annak a végrehajtását minden törvényhatóságra nézve.<sup>6</sup> Ezt követően a törvényhatóságoknak évente kétszer kellett elvégezniük az adatfelvételt. Az adatok egységesítése és jobb feldolgozhatósága érdekében 1773-ban egy 12 pontos formanyomtatványt is kidolgoztak, amely jórészt szöveges válaszokat igényelt. Ezt 1780-ban, még a királynő életében egy 37 pontból álló, már jórészt csak számokkal kitöltendő kérdőív váltotta fel, amelyet II. József uralkodása alatt is használtak.<sup>7</sup> Számos cigányösszeírás megjelent már különböző forráskiadványokban, a legteljesebb kép a *Források a magyarországi cigányság történetéből 1758–1999* című forrásgyűjteményből látszik, ebben a legkorábbi publikált cigányösszeírás az 1758-as keltezésű Csongrád vármegyéből.<sup>8</sup>

A Schwartner által közölt adatok pontosan megegyeznek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, az 1782-es évre datált cigányösszeírásokat összegző irat adataival, tehát az forráskritikailag vizsgálható.<sup>9</sup> Emellett még több mint ezer vármegyei vagy városi cigányösszeírás található az Országos Levéltárban, melyek egyharmada Mária Terézia, kétharmada II. József uralkodása alatt készült.<sup>10</sup> Ez az óriási adatmennyiség egyelőre nincs feldolgozva. A legkorábbi általam ismert összeírás az Országos Levéltárban az 1762-es Arad vármegyei.<sup>11</sup> Az 1773-nál korábbi összeírásokban esetleges, hogy mennyi a feltett kérdések száma, vagy milyen adat került összeírára. Az 1773-as összeírási

<sup>5</sup> „Számuk [a cigányságé – L. M.] azon időben az országban 68 ezerre ment.” Lehoczky 1881: 154.

<sup>6</sup> Nagy 1998: 252.

<sup>7</sup> Nagy 1998: 252.

<sup>8</sup> Nagy (szerk.) 2011: 19–20.

<sup>9</sup> MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. p. 76.

<sup>10</sup> Az 1762 és 1785 közötti időszakból összesen 1008 darab összeírás maradt fenn, bár ezek közül nem mindegyik tartalmaz számszerű adatot. Ezek a C 42 Magyar Királyi Helytartótanács, Acta miscellanea, illetve a C 56 Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum Zingarorum iratanyagában vannak, de nem zárható ki, hogy más iratokban is lehet találni további cigányösszeírásokat.

<sup>11</sup> MNL OL C 42 46. csomó.

kérdéssor alapján elvégzett összeírások esetében, mivel szöveges válaszokat kívánt meg, a latin államnyelv és a kézirási forma nehezíti a feldolgozást. Az 1780 utáni kérdőívek már jórészt számokkal operáltak, a válaszlehetőségeket előre megadva, így ezek könnyebben feldolgozhatók. A terjedelmes adatmennyiség mindenre kiterjedő feldolgozásának hiányában érdemes szem előtt tartani a tényt, hogy található közöttük hat darab országos összesítő összeírás is. Ezek az 1769., 1782., 1783., 1784. 1. félévi, 1784. 2. félévi és 1785. évből valók, vagyis a legkorábbi Mária Terézia időszakából, még a formalizált összeírások előtti időkből, a többi öt pedig a II. József uralkodása idejéből.<sup>12</sup> Utóbbiak esetében még az a szerencsés körülmény is fennáll, hogy szűk időszakon belül keletkeztek, és ebben az időintervallumban az összeírás módszere sem változott, így adataik összevethetők.

Az 1782-es cigányösszeírásokat összegző irat vizsgálata alapján pontosítható Schwartner 43 787 főre vonatkozó adatközlése. A II. József-féle összeírás kérdőívek a felnőtt cigány népességet háztartási szinten rögzítik a háztartásfő (*Nomina & Cognomina Neo – Colonorum*) alapján, amelynek három alesetét írták össze: a házas férfit (*Uxoratorum*), az özvegy férfit (*Viduorum*) és az özvegy nőt (*Viduarum*), s ezenkívül az összeírás még a gyerekeket szerepelteti (*Horum Proles Sunt*). A 43 787 fő ezeknek a kategóriáknak az összegzése, vagyis hiányoznak belőle a házas nők és a még nem házas, de felnőtt nők és férfiak. Ez utóbbiak valószínűsíthetően a gyerekek között szerepelnek, mivel az életkori és a tanulmányi kategóriális beosztás után még öt, jellemzően már nem kifejezetten gyerekek által űzött foglalkozás következik: katona, muzsikus, mesterember, szolga, szolgálólány (*Milites, Musici, Opifices, Servi, Ancillae*). Ebből arra lehet következtetni, hogy a felnőtt korú, de önálló háztartást nem fenntartó férfiak és nők valamely felmenőjük vagy rokonuk háztartásába kerültek összeírásra mint gyerekek, számuk tehát bele volt foglalva a körülbelül 44 ezres létszámba. A házas nők számának kérdése ezzel azonban még nem megoldott. A háztartásfők esetében a házas férfiak száma mindenképpen arra utal, hogy kellett hogy életben lévő feleségük legyen. Ha nem volt, akkor vagy nem voltak házasok, és ebben az esetben nem is lehettek családfők, vagy ha nem volt a feleségük életben, akkor özvegyek voltak, tehát egy másik kategóriában tüntették fel őket. Ebből következően a házas nők számának elviekben meg kell egyeznie a házas férfiak számával, ami azt jelenti, hogy 12 847 fővel meg kell növelni az eddigi végösszeget, tehát az 1782-es összesítő összeírás alapján a cigányság lélekszáma 56 934 fő lehetett. Mindez viszont két problémát is felvet. Egyrészt ezzel a lépéssel azt feltételezzük, hogy minden cigány családfőnek a felesége is cigány etnikumú volt, másrészt azt, hogy cigány nők nem házasodtak össze nem cigány férfakkal. Egyes, korábbi cigányösszeírásokban fel vannak tüntetve olyan feleségek, akik nem voltak

<sup>12</sup> MNL OL C 42 47. csomó – Az 1769-es összesítő. MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 76. – Az 1782-es összesítő. MNL OL C 56 39. csomó 1784 F. 1. 354. – Az 1783-as összesítő. MNL OL C 56 48. csomó 1785 Balogh F. 1. 25. – A két 1784-es és az 1785-ös összesítő.

cigány származásúak.<sup>13</sup> Mivel ezekben az összeírásokban elhanyagolható mértékűnek látszik a vegyes etnikumú házasságok aránya, feltételezhető, hogy az országban nem volt tömeges a jelenség. Így azzal a hipotézissel élhetünk, hogy a házas cigány nők száma az országban lényegében megegyezhetett a házas cigány férfiak számával, még akkor is, ha voltak vegyes (cigány–nem cigány) házasságok is.

A házas nők hiánya mellett van azonban egy még szembetűnőbb probléma az 1782-es összesítő összeírással. Már első ránézésre feltűnik, hogy hat vármegyéből – Bereg, Szatmár, Szeverin, Turóc, Ung és Zágráb – nincs adat feltüntetve, továbbá a külön közölt szabad királyi városok közül, amelyek a vármegyéktől külön lettek összeírva, többről nincs adat: hiányzik Győr, Kapronca, Károlyváros, Kőrös, Pozsega, Szeged, Temesvár és Zágráb. Ez a mennyiségű adathiány nyilvánvalóan érdemben befolyásolná a végösszeget, vagyis a publikálnál mindenképpen több cigány élhetett az országban 1782-ben. Hogy mennyivel több, azt csak további források segítségével lehet meghatározni.

Mivel nemcsak 1782-ből áll rendelkezésünkre összesítő összeírás, hanem az azt követő három évből is, így ezek az összesítések is figyelembe veendőek, amikor megpróbáljuk megbecsülni a 18. század végi cigányság lélekszámát.<sup>14</sup> Mivel ezek az összeírások is ugyanazon kérdőív minta alapján készültek, az adatok összehasonlíthatók. Első ránézésre két szembetűnő dolgot lehet megállapítani. Az első, hogy amíg az 1782-es összesítő összeírás 26 várost jegyez fel, addig a többi – az 1783-as, az 1784/1-es, az 1784/2-es és az 1785-ös – egyaránt 49 várost. A másik kézenfekvő megfigyelés, hogy ezek a több városi adat ellenére kevesebb törvényhatósági – vármegyei, kerületi és városi – adatot tartalmaznak, mint az 1782-es.<sup>15</sup> Vélhetően egyre kevésbé tartották relevánsnak a már letelepedett és integrálódott – abban az értelemben, hogy nem folytattak a korban deviánsnak tartott tevékenységet – cigány népesség összeírását. Emiatt ezekből az összesítő összeírásokból még kevésbé vagyunk képesek rekonstruálni az ország cigány népességét. Arra ugyanakkor lehetőséget adnak, hogy a II. József korabeli, öt egymást követő évből származó összesítést összevegyük. Ennek az eljárásnak vannak pozitív hozadékai. Az egyik, hogy az összevetés révén csökkenthető az adathiány, de sajnos nem szüntethető meg. A vármegyék közül háromról – Szatmár, Szeverin és Zágráb – egyik összeírásban sincs adat, a városok közül pedig huszonöttről.<sup>16</sup> Az Or-

<sup>13</sup> Az 1768-as Jász-kun kerületek cigányságának összeírása alapján Félegyháza településén (a mai Kiskunfélegyháza) három nőnél is feltüntették, hogy magyar etnikumú, ketten családnyák, egy pedig a felnőtt fiú felesége. Nagy 2011: 32. Szintén 1768-ból a Zala vármegyei összeírás esetében is feltüntették egy feleség esetében Csács településén, hogy magyar etnikumú. Kardos (szerk.) 2008: 77.

<sup>14</sup> Az 1769-es Mária Terézia-féle adat egyrészt jóval korábbi, másrészt sok adathiányt tartalmaz, ezért ebbe az elemzésbe nem vonom be.

<sup>15</sup> Az 1782-es összeírás esetében 67 törvényhatóságból van adat, az 1783-asban 50, az 1784-es 1. szemeszteréből 54, az 1784 2. szemeszteréből 53, az 1785-ösből pedig 33 törvényhatóságból.

<sup>16</sup> A huszonöt város: Bazin, Besztercebánya, Buda, Eperjes, Győr, Homonna, Kapronca, Károlyváros, Késmárk, Kismarton, Kiszeben, Kőrös, Kószeg, Libetbánya, Losonc, Modor, Nagyszombat, Pest, Pozsega, Sopron, Szeged, Szentgyörgy, Varasd, Zágráb, Zólyom.

szágos Levéltárban Zágráb vármegyéből egyetlen összeírás sem maradt fenn, így annak adatait onnan sem lehet pótolni. Szeverin vármegye esetében az Országos Levéltár őríz egy összeírást 1784-ből, ebben azonban az a kevéssé hihető adat szerepel, hogy a vármegyében egyetlen cigány ember sem lakik, így az adathiány itt sem oldható fel megnyugtatóan.<sup>17</sup> Szatmár vármegye esetében szerencsésebb a helyzet, mivel az Országos Levéltárban megtalálható egy 1784-es összeírás, amely adatokat is tartalmaz.<sup>18</sup> Ennek az adatait fel tudjuk használni, így a Magyar Királyság magyar vármegyéi közül mindegyikből rendelkezünk legalább egy összesített adattal az 1782–1785 közötti periódusból. A városok esetében rosszabb a helyzet. Az ötvenkét város közül huszonötből nincs adat, ami majdnem 50%-os arány. A meglévő városi adatok alapján ugyanakkor nem feltételezhető, hogy a hiányzó városi adatok jelentős mértékben módosítanak a kapott számokat, mivel azon városok alapján, ahonnan van adat, azt lehet mondani, hogy a korszakban elenyésző a városi cigány népesség aránya. A meglévő huszonhét város cigány népessége az átlagok figyelembevételével a teljes magyarországi cigány népesség 2,69%-a.

További problémát jelent, hogy egyes vármegyék esetében az összesítésekben jelentősen eltérő lélekszám adatok figyelhetők meg.<sup>19</sup> Vajon melyik adatot vegyük figyelembe: a legkorábbi, a legkésőbbi, a legtöbbet vagy a legkevesebbet? Az adatok eltérése mögött több ok is állhat. A leginkább kezelhető probléma a vándorlás, amely a cigány népesség esetében kézenfekvő is lehetne. Ebben az esetben egyes cigány csoportok az egyik összeírás alkalmával az egyik vármegyében tartózkodnak, míg egy másik összeírás esetében egy másikban. Ezt a problémát az adathiányok miatt a legjobban az átlagolással lehet orvosolni, vagyis minden vármegye összes meglévő adatát figyelembe vesszük és átlagoljuk. A másik lehetőség, hogy ezek az összesítések, amikor kisebb számot közölnek, akkor valójában nem a vármegye teljes cigány népességét közlik, hanem csak egy részét, mert valamely járás adatait nem tartalmazzák – például adminisztrációs hiba miatt, vagy esetleg mert abban a járásban nem is végeztek el az összeírást.<sup>20</sup> Ezt a problémát megnyugtatóan csak akkor lehet feloldani, ha feldolgozásra kerülnek az egyes vármegyei összeírások külön-külön is. Amíg ez nem történik meg, addig

<sup>17</sup> MNL OL C 56 37-es csomó 1784 F. 1. 233. Mivel minden más vármegyében éltek cigányok, ezért nehezen feltételezhető, hogy lett volna olyan vármegye, ahol egyetlen cigány sem élt.

<sup>18</sup> MNL OL C 56 39-es csomó 1784 F. 1. 402.

<sup>19</sup> Hét vármegye esetében csak egyetlen adat van, ezért ott értelemszerűen nem lehet eltérés. Tizenkét esetben a legnagyobb és a legkisebb számnál másfélszeresnél nagyobb különbség figyelhető meg. Ezek: Heves, Ung, Ugocsa, Csongrád, Bihar, Verőce, Vas és Liptó vármegye, a Jász-kun kerületek, Torna, Moson vármegye és a Hajdú kerület. Az utolsó öt esetében kétszeresnél nagyobb az eltérés.

<sup>20</sup> Szatmár esetében négy járási összesítésből adták össze a vármegyei adatot, de valamilyen oknál fogva a nyíri járásból csak a felnőttek, illetve a gyerekek számát írták be a vármegyei összesítésbe, a többi kategória adatait nullának vették, ebből következően ezekben a kategóriákban hiány keletkezett a vármegyei összesítésben is. Én a meglévő települési adatok alapján a hiányzó adatokat beleszámoltam a vármegyei összesítésbe, és ezekkel együtt használtam a szatmári adatokat. Ugyanerről a problémáról ír Móró Mária Anna Baranya vármegye esetében. Móró 1979: 205–206.

úgy kell kezelnünk az összesítéseket, hogy azok a teljes vármegyei cigány népességet tartalmazzák.

Az 1782 és 1785 közötti összeírások alapján a következő eredményeket kaphatjuk abban az esetben, ha összeadjuk az összes közigazgatási egység ismert adatát. A legkisebb ismert adatok figyelembevételével a kapott szám 56 744 fő. Ez a népességszám csak minimális mértékben tér el az 1782-es összeírás általam javasolt – házasságokat is tartalmazó – összegénél (56 934 fő). Ez ugyan több közigazgatási egység adatából áll, de számos esetben kisebb értékkel, mint az 1782-es, így jött ki a közel azonos végösszeg. A legkorábbi adatok esetében – vagyis, ha minden adattal rendelkező közigazgatási egységet a legkorábbi adatával mérünk – a szám 60 977 fő lesz. Az átlagszámítás esetén – vagyis, ha minden közigazgatási egységet az összes adatának átlagával vesszük figyelembe – a végeredmény 63 548 fő. A legkésőbbi adatok esetében – vagyis, ha minden adattal rendelkező közigazgatási egységet a legkésőbbi adatával vesszük számba – az 65 750 fő. A legnagyobb adatok esetében pedig 69 917 fő lesz az eredmény. A két legszélső eredmény között tehát 13 173 fő a különbség, a legkisebb adatok összege a négyötödét teszi ki a legnagyobb adatok összegének. Mindezeket áttekintve, én az átlagos értékeket javaslom figyelembe venni, mivel azok lehetnek a legkisebb mértékben veszélyeztetve a fentebb említett torzító hatásoktól, így én egy közel 64 ezer főt feltételező becsléssel élnék. Ez a szám a királyság a katonai határőrvidék két horvát vármegye (Szeverin és Zágráb) és Erdély nélküli területére értendő.<sup>21</sup>

## ERDÉLYI ADATOK

Azért, hogy pontosabb képet kaphassunk a teljes magyarországi cigány népesség változásáról, szükség lenne legalább a 18. század végi Erdélyben élt cigány népesség számadataira. Mivel az erdélyi népesség-összeírások etnikumot nem, csak felekezeti adatokat tartalmaznak, ez megnehezíti a becslést. Jelen kutatás nem terjedt ki az erdélyi adatok vizsgálatára, így azokat csak korábbi becslések felhasználásával próbálom meg számba venni. Nyárády R. Károly az erdélyi népesség változásáról szóló tanulmánya jelenti az adatok forrását.<sup>22</sup> Ebben több becslés is található az 1766 és 1869 közötti időszakra nézve. Ha ezeket egymás mellé rendeljük, kirajzolódik egy kép az erdélyi cigány népesség adatainak változásáról (1. táblázat).

<sup>21</sup> Jelen tanulmány 2017-ben készült, de kéziratban maradt, és csak a Korall felhívására került véglegesítésre. A kézirat lezárása idején kaptam meg Nagy Pál doktori disszertációjának kéziratát, amelynek 127–128. oldalán ugyanerről a témáról értekezik egy 1780-as cigányösszeírásokat összefoglaló országos adatsor alapján: „Figyelembe véve a következtetlenségeket, pontatlanságokat, a hiányokat, a cigány népesség fluktuációját és jórészt bizonytalan helyzetét, summa summarum Magyarországon és Horvátországban elérhette a 60 ezer főt a cigányság lélekszáma, ami 1% alatti arány a teljes népességhez képest.” Nagy 2022: 127.

<sup>22</sup> Nyárády 1987.

1. táblázat

*Erdély cigány népességére vonatkozó becslések 1766–1869*

<i>Szerző</i>	<i>Évszám</i>	<i>Adatforrás</i>	<i>Cigányok száma</i>	<i>A cigányok aránya Erdély népességén belül (%)</i>
L. J. Marienburg	1766	egyházi összeírás – becslés	40 000	4,1
J. Leonhard és J. H. Benigni	1786	népszámlálás – becslés	60 000	4
J. Söllner	1786	becslés	12 370	0,7
M. Lebrecht	1794	a Gubernium népességi nyilvántartása – becslés	62 315	4,3
Nyárády	1832	egyházi jelentés – becslés	70 000	3,7
népszámlálás	1850	népszámlálás	78 906	3,8
Nyárády	1857	népszámlálás – becslés	83 186	3,8
Nyárády	1869	népszámlálás – becslés	90 000	3,7

*Forrás:* Nyárády 1987: 22–27, 31–47.

Az 1786-os becslések időben majdnem egykorúak az általam vizsgált magyarországi forrásokkal, azonban a két publikált becslés nagyságrendekkel tér el egymástól. Joseph Söllner becslése teljesen kilóg a korábbi és későbbi becslések adatai közül, így vélhetőleg hitelesebb Joseph Leonhard és Joseph Heinrich Benigni becslésének az alkalmazása.<sup>23</sup> Ezt a számot vette alapul Zsuppos Zoltán is az erdélyi taxás és fiskális cigányok 18. századi összeírásainak elemzésekor.<sup>24</sup> Nagy Pál is erre a következtetésre jutott doktori disszertációjában,<sup>25</sup> amelynek részletesebb eredményei ebben a folyóirat-számban is olvashatók. Ezek alapján úgy tűnik, hogy az erdélyi cigányság száma a Magyar Királyság területén élő cigányság számával nagyjából megegyező lehetett: 60-70 000 fő.

Összegezve az eddigieket, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában meglévő, 1782 és 1785 közötti magyarországi cigányösszeírások összesítései nyomán a magyarországi területeken két horvát vármegye nélkül 64 ezer, ugyanabban az időszakban Erdélyben 60-70 ezer cigány élhetett, így úgy tűnik, hogy a teljes Magyar Királyság területének az 1780-as évek közepén a katonai határörvidék nélkül körülbelül 130 ezres cigány népessége lehetett.

<sup>23</sup> Nyárády is ezt javasolja. Nyárády 1987: 26.

<sup>24</sup> Zsuppos 1996: 9.

<sup>25</sup> „Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében 60 és 70 ezer közé tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra és vissza, valamint egy letelepedési folyamat is.” Nagy 2022: 194.

## A CIGÁNYSÁG TERÜLETI TAGOLTSÁGA A 18. ÉS 19. SZÁZAD VÉGÉN

Miután megbecsültük a 18. század végi cigány népesség lélekszámát, célszerű azt összehasonlítani az 1893-as országos cigányösszeírással.<sup>26</sup> Ez az összehasonlítás azért kézenfekvő, mert az 1893-as összeírás a legkorábbi hitelesnek elfogadott adat a magyarországi cigányság térbeli eloszlásáról, ráadásul fő módszertani elvben megegyezik a 18. századi cigányösszeírásokkal, hiszen mindkét esetben a központi kormányzat kérésére a helyi adminisztráció döntött arról, hogy kiket tart a saját joghatósága alatt élők közül cigánynak. Az 1893-as cigányösszeírás adatait hivatalos kiadványban az összeírást végző Magyar Királyi Statisztikai Hivatal publikálta.<sup>27</sup> A kiadvány vármegyei adatokat közöl, így a 18. század végi összeírások és az 1893-as forrás legelemibb adatainak szintje megegyezik. Az 1780-as évek első felének vármegyei határai ugyanakkor sok esetben nem estek egybe az 1893-as vármegyei határokkal. Ráadásul jelen becslésünkben Erdély nem vármegyei, hanem egy összesített adattal szerepel. Bár a vármegyei szintű összehasonlítások csak korlátozott mértékben használhatók,<sup>28</sup> a Statisztikai Hivatal által alkalmazott nagyobb közigazgatási egységek határai ugyanakkor jórészt reprodukálhatók a 18. századi adatok esetén is, így nagyobb tájegységek tekintetében már összehasonlítható a két adatsor (2. táblázat).

A Statisztikai Hivatal felmérése szerint 1893-ban 274 940 cigány élt Magyarországon Horvátország és – mivel megtagadták az adatfelvételt – Budapest nélkül.<sup>29</sup> A fentebb levezetett becslés számszerűsítése alapján az 1780-as évek első felében a katonai határőrvidék nélkül 128 548 cigány élt Magyarországon, vagyis ezek a számok körülbelül 110 év alatt 2,14-szeres népességnövekedést jeleznek.

A 2. táblázatból jól látszik, hogy a cigányok térbeli megoszlása a 19. század folyamán csak kismértékben változott. Egyrészt kijelenthető, hogy a 18. század végén már az ország egész területén megtalálhatók voltak kisebb-nagyobb cigány közösségek, másrészt ez a térbeli eloszlás nem mutat jelentősen eltérő képet a 110 évvel későbbihez képest. E táblázat alapján azt lehet megállapítani, hogy az ország középső területein nőtt meg a cigányság aránya, különösen az Alföld területén – Duna–Tisza köze, Tisza bal partja –, míg Erdélyben, illetve a nyugati országrészben csökkent. Az adatokat némileg módosíthatják persze az említett

<sup>26</sup> A cigányság lélekszámának meghatározása állandó vitatéma. A népszámlálások jellemzően alulméri a számukat, így nem tartottam célszerűnek ezek adataival összevetni az összeírásokat. A cigányok számáról a hosszú 19. századi népszámlálásokban lásd Váradí 2009. A cigányság szociológiai meghatározásáról lásd Kemény–Janki–Lengyel 2004: 12–13.

<sup>27</sup> *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* 1895.

<sup>28</sup> Mivel 1893-ból nem rendelkezünk települési adatokkal, illetve az 1780-as évek összeírásai sincsenek még feldolgozva, így a vármegyék településalapú kiigazítása jelen pillanatban nem végezhető el.

<sup>29</sup> Budapest teljes mértékben megtagadta az összeírásban való részvételt, de Győr, Pécs, Szabadka és Székesfehérvár is megemléstésre kerül a módszertani bevezetőben, mint ahonnan csak a vándorcigányokról készítettek összeírást, a letelepedettekről – akik vélhetően a túlnyomó többséget jelentették, hasonlóan az ország többi részéhez – nem. *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* 1895: 9.

adathiányok. A 19. századi végi Budapest hiánya például valószínűleg csökkenti a Duna–Tisza köze terület arányának kimutatott növekedését, illetve a 18. század végi katonai határőrvidék adatainak hiánya is csökkentheti a Tisza–Maros szöge terület arányának a táblázatból kivehető növekedését. E problémák ellenére úgy gondolom, hogy az 1893-as cigányösszeírás eredményei összhangban vannak a 18. század végi cigányösszeírásokból rekonstruált országos eredménnyel. Helyi kutatások a későbbiekben természetesen tovább árnyalhatják ezt az eredményt.

2. táblázat

*A magyarországi cigányság népességének változása az 1780-as évek és 1893 között<sup>30</sup>*

Közigazgatási terület	1780-as évek első fele		1893		1780-as évek első fele – 1893 összehasonlítás	
	lélekszám	országos arány (%)	lélekszám	országos arány (%)	arány- változás (%)	lélekszám növekedése (%)
Duna bal partja	9 450	7,44	20 905	7,66	0,22	121,20
Duna jobb partja	13 437	10,58	22 797	8,36	-2,23	69,66
Duna–Tisza köze	5 713	4,50	22 328	8,19	3,69	290,83
Tisza jobb partja	10 473	8,25	30 076	11,03	2,78	187,18
Tisza bal partja	10 032	7,90	31 449	11,53	3,63	213,49
Tisza–Maros szöge	12 857	10,13	35 300	12,94	2,81	174,56
Erdély <sup>32</sup>	65 000	51,20	109 921	40,30	-10,90	69,11
Magyarország	126 962 <sup>33</sup>		272 776 <sup>34</sup>			114,85

## A 18. SZÁZAD VÉGI CIGÁNYSÁG TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Visszatérve az 1782–1785-ös összeírásokhoz, érdemes áttekinteni, hogy milyen információk találhatóak ezekben a korabeli cigányság társadalmi helyzetéről. Az adatok ismertetése előtt fontos megjegyezni, hogy ez az időszak az, amikor a 18. századi uralkodói cigánypolitika betetőződik. III. Károly, Mária Terézia és II. József törvényei évtizedek óta abba az irányba próbálták terelni a Királyi Magyarország cigány népességét, hogy hagyjon fel a deviánsnak tekintett tevékenységekkel (például sátorban lakás, döghúsevés, lókupec tevékenység, stb.), és integrálódjon be a társadalomba. 1787-re II. József a Helytartótanács cigányügyi

<sup>30</sup> A táblázatban szereplő számok némileg eltérnek a főszövegben szereplő „összesen” kategóriáktól, ezek okairól a lábjegyzetek tájékoztatnak.

<sup>31</sup> Mivel az akkor még nem létező Szilágy vármegye területe a 18. században az erdélyi becslésekben szerepel, ezért én a 19. századi adatokat úgy módosítottam, hogy a szilágyi adatokat Erdélyhez számoltam, nem pedig a Tisza bal partjához.

<sup>32</sup> Horvát vármegyei adatok nélkül.

<sup>33</sup> A „Katonaság és letartoztatottak” kategóriában szereplő, területhez nem köthető személyeket nem tudtam figyelembe venni.

osztályának (*Departamentum Zingarorum*) megszüntetésével sikeresnek ítélte ezt a cigánypolitikát.<sup>34</sup> Mielőtt a részletes adatokat közölnénk, jelezni kell azt is, hogy a forrásokban vannak számszaki hibák: a részösszegek nem minden esetben egyeznek meg a végösszegekkel, akadnak elírások, félreszámolások. Ahol lehetett, a részösszegeket vettem figyelembe, hogy csökkentsem a források végső összeállításai által generált hibákat. Újfént jelzem, hogy az eredeti vármegyei, városi ívek teljes körű feldolgozása pontosíthatja majd az általam most közölt számokat.

Az 1782-es összesítőben összesen 13 791 háztartást írtak össze, ami azt jelenti, hogy átlagosan 4,13 fő élt egy háztartásban. A háztartások mérete a többi összeállításban a következő módon változott: 1783: 4,13, 1784/1: 4,02, 1784/2: 4,06, 1785: 4,02. Az adatok átlagolása esetén 4,07 fő háztartásnagyságot kapunk.

A felnőtt – pontosabban a már házas vagy özvegy – népességre az összes adat alapján átlagosan 1,118 gyerek – vagyis nem házas személy – jutott. Ez elég alacsony szám, ami a cigányság esetében „legendásan” magas gyerekszám ismeretében és a későbbi jelentős természetes szaporodás fényében igencsak megkérdőjelezhető. A jelenség hátterében megint több tényező is közrejátszhatott, például a magas csecsemőhalandóság vagy a korai házasodás. Ugyanakkor az adatok vizsgálata arra is utalhat, hogy egyszerűen adathiánnyal van dolgunk, vagyis a gyerekek összeírása nem volt elég alapos. Ennek hátterében az a több évtizedes uralkodói célkitűzés is szerepet játszhatott, hogy a cigány gyerekeket egyszerűen elvették a szüleiktől, és nem cigány nevelőszülőkhöz adták. Mint látni fogjuk, a gyerekek így is jórészt a szüleik háztartásában éltek, de elképzelhető, hogy sem a cigány lakosság, sem a helyi közigazgatás nem volt érdekelt abban, hogy nagyszámú cigány családban élő gyermekről adjon számot a felsőbb hatóságoknak.<sup>35</sup> A nem házasok között egy lányra 1,186 fiú jutott, és ez az eltérés az életkor növekedésével nőtt. A 2 éven aluliak esetében 1,029 az egy lányra jutó fiúk aránya. A 2–12 évesek között már 1,097, a 12 éven felüliek esetében pedig 1,559, vagyis a fiúk – ez esetben már részben felnőttekről is beszélünk – másképpen többnek vannak, mint a lányok. Ezt az adatot minden bizonnyal a lányok korai házasodása magyarázza.<sup>36</sup>

A nem házasok – jórészt gyerekek – négy csoportra oszthatók a források alapján. Az otthon nevelkedőkre, az iskolába járókra, a nevelőszülőknél lévőkre, illetve azokra, akik valamilyen munkát végeznek – katona, muzsikus, mesterember, szolga, szolgálólány. Az összes gyermek státuszú közül a legkisebb csoportot az iskolába járó gyerekek tették ki 4,39%-kal.<sup>37</sup> Ennél jóval nagyobb arányban voltak a nevelőszülőknél lévő gyerekek, közejük tartozott a nem házasok

<sup>34</sup> Nagy 1998: 268.

<sup>35</sup> A téma bővebben: Nagy 1999.

<sup>36</sup> Ez azt is feltételezi, hogy nem cigány férfiakhoz mentek hozzá, különben belekerültek volna az összeírásokba. Ennek az ellentéte is nyilván igaz: a cigány férfiak feleségeinek egy része nem cigány származású. Lásd a 13. lábjegyzetet.

<sup>37</sup> 2,81 és 5,24% között szóródtak az arányok az egyes összeírásokban.

21,05%-a.<sup>38</sup> Az otthon nevelkedők átlagosan 53,16%-ot jelentettek, vagyis ők tették ki a nem házasok abszolút többségét.<sup>39</sup> A valamilyen foglalkozással bírók a nem házasok 21,41%-át adták.<sup>40</sup>

Érdeemes megvizsgálni, hogy milyen az egyes csoportok között a nemek aránya. Mindegyik csoportban fiútöbbslet van. A legkisebb az otthon lévők esetében, ahol 1,118 fiú jut egy lányra, ez a fiútöbbslet alacsonyabb, mint az összes nem házas között megfigyelt 1,186-os arány, de magasabb, mint a 2 éven aluliak esetében lévő 1,029, vagy a 2 és 12 évesek körében megfigyelhető 1,097-es fiútöbbslet. Az otthon nevelkedőkhöz képest némileg magasabb a nevelőszülőknél lévő fiútöbbslet, ebben a csoportban egy lányra 1,151 fiú jut. Az iskolába járók esetében még nagyobb a fiúk többlete, egy lányra 1,352 fiú jut. A foglalkozással bírók esetében a katona, muzsikus, mesterember, szolga (*Milites, Musici, Opifices, Servi*) kategóriában lévőket férfifoglalkozásnak, a szolgálólány (*Ancillae*) kategóriát pedig női foglalkozásnak tekintettem. Ez alapján egy „dolgozó” nőre 1,741 férfi jutott. A nők korai házassági életkorát feltételezve is az látszik, hogy a cigány nők helyzete – a korábbi feltételezésem fenntartása mellett, vagyis hogy a lányok, nők nem kerültek bele olyan precizitással az összeírásokba, mint a fiúk, férfiak – nem tér el lényegesen a férfiakétól. Arányuk ugyan alacsonyabb a foglalkozással bírók vagy az oktatásban részt vevők között, de az eltérés nem kirívó, nincsenek kizárva ezekből a tevékenységekből. A források alapján úgy tűnik, hogy a cigány lányok társadalmi pozíciói nem sokkal rosszabbak, mint a cigány fiúkéi.

A cigányösszeírások elsősorban azért készültek, hogy az uralkodó nyomon tudja követni, hogy mennyiben haladt előre a cigányok társadalmi integrációját előíró rendelkezéseinek betartása. Az összeírandó szempontok között ezért hangsúlyosak voltak bizonyos, a cigányokra jellemző (nek vélt) és a hatalom által elítélt vagy megszüntetendőnek tartott jelenségek, mint például a sátorban lakás, az etnikai csoporton belüli jogszolgáltatás, a környezettől nagyon eltérő ruházkodás, a döghúsevés és a lóval való kereskedés.<sup>41</sup>

Az összeírások alapján az összeírt cigányság nagyon magas arányban már integrálódott ahhoz a településhez, ahol élt. Az összesített adatok alapján a cigány háztartásoknak a 92,83%-a az adott településen belül található (*In serie reliquarum Domorum*), és csak 7,17%-a azon kívül (*Extra seriem Domorum in Gazulis*). Az 1782-es összeírásban ennél alacsonyabb a településen belül élők aránya, 85,03%, ám ez a mutató a többi összeírásban már 94% feletti, az 1785-ösben 99,46%. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy eltérő mennyiségű közigazgatási egységből származnak az adatok. Joghatóság szempontjából elhanyagolhatóak az eltérések, és teljesnek tűnik a homogenitás: a cigány háztartásoknak a 99,94%-a a helyi bíró alá tartozik (*Locali Judici subjecti*), mindössze 0,06%-nyian vannak, akik nem (*Locali Judici non subjecti*). Ők önálló joghatóság alá

<sup>38</sup> A szóródás az egyes összeírásokban 15,45 és 26,37% közötti.

<sup>39</sup> Arányuk 43,17 és 63,76% között mozgott.

<sup>40</sup> 17,98 és 25,3% között szóródva.

<sup>41</sup> A témáról bővebben: Nagy 1998: 191–195, 242–271.

tartoztak, de valószínűsíthető, hogy frissen beköltözőkről volt szó. Az öltözet tekintetében sincs jelentős eltérés sem az adatok, sem az adatfelvételek között. A háztartások 98,7%-a a helyi viszonyokhoz illeszkedően öltözködik (*Vestitu aliis Incolis conformi utuntur*), és csupán 1,3% az, aki nem (*Vestitu aliis Incolis diss-formi utuntur*). A döghúsevés tekintetében is hasonlóak az arányok: 99,59%-ra nem jellemző ez a szokás (*Non vescuntur Lue peremptorum Pecorum Carne*), és csak 0,41%-ra igen (*Vescuntur*). A lóval való kereskedés esetében az 1784-es első szemeszterből származó összeírás eltérést mutat a többitől. A többi összeírásban 99,7% feletti azoknak az aránya, akik nem kereskednek lóval (*Quaestum aut Cambia cum Equis non exercent*), míg ebben az összeírásban jóval alacsonyabb az arányuk, 82,99%. A lóval kereskedők (*Exercent*) az 1784/1-es összeírásban hat háztartástól eltekintve három vármegyében – Aradon, Baranyában és Pozsonyban – éltek. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy elírás történt, mivel Baranya és Pozsony esetében sem a korábbi, sem a későbbi összeírásokban nem találni lóval kereskedőket, míg ebben az összeírásban az összes háztartás esetében a lóval való kereskedést jelölték be. Vélhetően rossz rovatba írták be a teljes háztartásszámot. Arad esetében az 1784/1-es a legkésőbbi összeírás, és itt nem az összes háztartásnál írták be a lóval kereskedést, hanem csak kevesebb mint harmaduknál. Ezeket a kirívó adatokat mindenképpen érdemes fenntartással kezelni.

A foglalkozás esetében négy kategóriába lehetett besorolni a cigány háztartásfőket: zenész, kézműves (elsősorban kovácsokról van szó), napszámos, koldus (házaló) (*Vitam sustentant: Musica; Labore fabрили; Labore manuali; Mendicando*). Viszonylag stabil az összeírásokban a foglalkozásszerkezet. A legnagyobb arányban a földművesek vannak jelen 54,46%-kal, őket a kézművesek/kovácsok követik 36,35%-kal, majd a zenészek 7,44%, végül a koldusok 1,74%-kal. Egy ilyen leszűkítő, kizárólagos besorolás a közismerten több lábon álló, egyszerre több foglalkozást űző cigány családok esetében igencsak esetleges. Korábbi, még az 1780-as formalizálást megelőző időszakból származó összeírásoknál látható, hogy voltak, akik több foglalkozást is beírtak, bár a többség ezekben is csak egyet.<sup>42</sup> Arra, hogy ez a foglalkozási besorolás mennyiben tekinthető megbízhatónak, arra a zenetörténetből tudunk példát hozni. Több írott forrásból is tudjuk, hogy a 18. század második felében a Pozsonyhoz közeli Galánta híres volt cigányzenészeiről.<sup>43</sup> 1776-ban egy rézkarc sorozat is megjelent a helyi cigányzenészekről. Az általam vizsgált 1783-as Pozsony vármegyei cigányösszeírás szerint Galántán tíz cigány család élt.<sup>44</sup> Minden családfő foglalkozása zenész volt. Vagyis a cigányösszeírás megerősíti az eddigi ismereteinket.

<sup>42</sup> Az 1768-as Zala vármegyei összeírásban a 375 feltüntetett „foglalkozás” közül 20 esetben két foglalkozás is megnevezésre került. Az 1773-as Zala vármegyei összeírásban 409 esetből 142-ben két, 2 esetben pedig három „foglalkozást” is feltüntettek. Kardos (szerk.) 2008: 53–118, 130–271.

<sup>43</sup> Major 1967 [1960]: 125–128.

<sup>44</sup> MNL OL C 56 31. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 17.

A földhöz való viszony, vagyis a jogállás tekintetében a következő kép bontakozik ki: földdel rendelkező (*Coloni sessionis*) háztartások 4,58%-a, ebből 0,07%-ot tettek ki az egésztelkes, 0,46%-ot a féltelkes, 1,86%-ot a negyedtelkes és 2,2%-ot a nyolcadtelkes háztartások. 77,12%-uk volt zsellér (*Inquilini*), a maradék 18,3% pedig ház nélküli zsellér (*Sub-Inquilini*).

A cigányösszeírások nemcsak a társadalmi nagykép bemutatására alkalmasak, hanem mikroelemzések is elvégezhetők lennének belőlük – mivel számos településről maradtak fenn összeírások évről évre, jellemzően a családfő nevének feltüntetésével, így a helyben élők életkörülményeinek változása nyomon követhető. Jelen tanulmány elkészítéséhez ilyen kutatást nem végeztem. Arra viszont volt lehetőségem, hogy egy ismert 18–19. században élt személyt, akinek életéről más forrásból van ismeretünk, megpróbáljam megkeresni a cigányösszeírásokban. Az első olyan cigányzenész, akinek ismerjük az életrajzát, Bihari János volt, akinek 1853-ban jelent meg az első életrajza.<sup>45</sup> Bihari 1769-ben született a Pozsony vármegyei Nagyabony községben, de gyerekkorát a Győr vármegyei Böny nevű községben töltötte. Édesapja, Bihari Ferenc szintén zenész volt.<sup>46</sup> A család a vármegyei összeírásokban is szerepel, így velük közelebbről megvizsgálható, milyen eredményekre vezethet a vármegyei összeírások külön elemzése. Győr vármegyéből a legkorábbi cigányösszeírás, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető, 1773-ból származik.<sup>47</sup> Ebben Böny községhez be van jegyezve egy Bihari Ferenc nevű, zenélésből élő személy, akinek van egy 4 éves fia.<sup>48</sup> Bihari Ferenc státusa eszerint ház nélküli zsellér, aki a községben lakik, adót fizet, és nem folytat az állam által tiltott tevékenységeket. Az 1783-as Győr vármegyei összeírásban, Böny községben továbbra is szerepel egy Bihari Ferenc nevű személy,<sup>49</sup> akinek van egy 12 évnél idősebb fia, egy 2 és 12 év közötti és egy 2 évnél fiatalabb lánya. Bihari János ekkor 14 éves lehetett a születési dátuma alapján. Az összeírás szerint a fiú zenéléssel foglalkozik, ahogy az apa is. Bihari Ferenc társadalmi helyzete kedvezően változott e tíz év alatt: a családfő már egynyolcad telkes jobbágyi státusszal bírt. Adót fizetett, és továbbra sem írtak be hozzá semmilyen kihágást. A fennmaradt összeírások tehát arra is alkalmasak, hogy konkrét személyekre keressünk, s általuk a társadalmi helyzet változása is elemezhetővé válik.

\* \* \*

<sup>45</sup> Mátray 1984: 288–304.

<sup>46</sup> Sárosi 2002: 3–4.

<sup>47</sup> MNL OL C 42 50. csomó 131.

<sup>48</sup> Ez az adat Mátray Gábor információját erősíti, aki 1769-re teszi Bihari születését. Ezzel szemben Major Ervin 1764-re módosította azt anyakönyvi adatok alapján. Major 1928: 6. Nem célokom ezzel Bihari János születési évének vitáját kinyitni, mind az anyakönyvben, mind az összeírásban szerepelhet elírás, a 4-es és 9-es számok is felcserélhetők. Életkortól függetlenül biztosnak látszik, hogy a Bönyben élő és zenéléssel foglalkozó Bihari Ferenc fia Bihari János volt, aki felnővén maga is zenéléssel foglalkozott.

<sup>49</sup> MNL OL C 56 33. csomó 1783 Mednyánszky F. 5. 395.

Mindezek alapján az látszik, hogy az összeírásokba bekerült cigány népesség jelentős mértékben integrálódottnak tekinthető a korabeli magyar társadalomba.<sup>50</sup> Mária Terézia és II. József intézkedései az összeírások alapján láthatóan elérték céljukat, hiszen a cigányság döntő többsége letelepült, és a korban deviánsnak tekintett tevékenységeket nem folytatott.<sup>51</sup> Az adatok messzemenően alátámasztják Nagy Pál összegzését a 18. századi rendeleti politika eredményességéről, miszerint „a XVIII. században a cigányok nagy része – ha ellentmondásosan is – letelepedett lett és beilleszkedett környezetébe”.<sup>52</sup> Ez a cigány népesség ugyanakkor az összeírások alapján jóval nagyobb volt a korábban feltételezettnél, a Királyi Magyarország területén – Horvátországgal együtt – körülbelül 65 ezres lehetett, míg az egész országot tekintve megközelítőleg ennek a duplája, 130 ezres volt.

## FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Helytartótanácsi Levéltár Acta miscellanea C 42.

Helytartótanácsi Levéltár Departamentum Zingarorum C 56.

*A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei* 1895: (Magyar statisztikai közlemények IX. kötet). Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bartalus István 1865: A cigány és viszonya zenénkhez – Második közlemény. In: *Buda-pesti Szemle* (9.) 3. 290–308.

Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb 1787 [1783]: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. (Original: Dessau – Leipzig, 1783.) Johann Christian Dieterich, Göttingen.

Lehoczky Tivadar 1881: Adatok a magyar cigányok történetéhez. *Századok* (15.) 2. 152–154.

Schwartner Márton 1809: *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen.

Schwicker, Johann Heinrich 1883: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. (Die Völker Österreich-Ungarns: ethnographische und culturhistorische Schilderungen, Bd. 12.) Karl Prochaska, Wien.

<sup>50</sup> Ennek előnyei és hátrányai kapcsán Nagy Pált idézném: „A rendelkezések hatására a kárpáti cigányok nagy tömegei veszítették el autochton identitásukat, ám az, hogy hosszú távon nem váltak a többségi társadalom tökéletesen elfogadott, szerves részévé, nem a XVIII. századi rendeletek, hanem a XIX–XX. századi felemás polgárosodási folyamat következménye. A veszteség az adott társadalom viszonyai között nem volt nagyobb a nyereségnél. A korabeli európai alternatíváknak a teljes letelepedés és a teljes kiirtás között ingadozó skáláján a magyar cigányok legközelebb voltak a pozitív pólushoz. Az identitásvesztéses megoldással a cigányok tekintélyes hányada jutott a korabeli paraszti társadalom alsó szintjének megfelelő egzisztenciához, ami jóval kedvezőbb alternatíva volt, mintha kiűzték volna őket.” Nagy 1998: 246.

<sup>51</sup> A témáról bővebben: Nagy 1998: 238–271; Tóth 2005.

<sup>52</sup> Nagy 1998: 245.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Békési Ágnes 2003: *Muzsikuskok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigányság története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fraser, Sir Agnus M. 1996: *A cigányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kardos Ferenc (szerk.) 2008: „Veszedelemes habok közt látszatik életünk forogni”: *források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. (Zalai Gyűjtemény 65.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó – MTA ENKI, Budapest.
- Major Ervin 1967 [1960]: A galántai cigányok. In: Majos Ervin: *Fejezetek a magyar zene történetéből*. Zeneműkiadó, Budapest, 125–128.
- Major Ervin 1928: *Bihari János*. (Magyar Zenei Dolgozatok 2.) Tipográfiai Műintézet (Maretich Testvérek), Budapest.
- Mátray Gábor 1984: Bihari János magyar népzeneész életrajza. Megjelent: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyar- és Erdélyország képekben IV. Pest: Emich Gusztáv, 1854. In: Mátray Gábor: *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 288–304.
- Móro Mária Anna 1979: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigány-összeírások 1775–1779. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1978*. Pécs, 205–301.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Nagy Pál 1999: „Kicsinségemben elszakattam”: Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16–19. században. *Educatio* (8.) 2. 320–338.
- Nagy Pál (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.
- Nagy Pál 2022: *Magyarország és Erdély cigány népessége a 18. század közepétől a 19. század közepéig*. Doktori disszertáció kézírata, Kolozsvár.
- Nyárády R. Károly 1987: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. In: *Történeti Demográfiai Füzetek 3*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 7–55.
- Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene...* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint 2002: *Bihari János*. Mágus Kiadó, Budapest.
- Tóth Péter 2005: Mária Terézia cigánypolitikája. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Az Emberháza Alapítvány, az Erdős Kamill Cigánymúzeum és a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület kiadványa, Pécs, 39–44.
- Váradai János 2009: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio* (20.) 4. 60–81.
- Vekerci József 1982: *A magyarországi cigány kutatások története*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

## Erdély cigány népessége a 18. század második felében

Tanulmányom szabálytalan történeti demográfiai elemzés Erdély népességének arról a részéről, melyet a 18. századi forrásokban cigányoknak neveznek. A továbbiakban a történetiség elvét és témám fogalomtörténetét követve, cigányokról fogok beszélni. A társadalmi kategóriát és etnikai hovatartozást egyszerre kifejező „cigány” kifejezés fedi le a szóban forgó csoport egészét. Ezen belül további kategóriák különíthetők el, melyeket alább külön tárgyalok.

Erdély Magyarországtól történő különválasztását a kormányzati különállás, az itteni sajátos gazdasági, társadalmi és politikai körülmények, továbbá a cigány népesség sajátosságai is indokoltá teszik. Területileg Erdélyen a belső erdélyi megyék, a partiumi megyék, a székely és szász székek és vidékek, valamint a taxás helyek értendők. A tágabb értelemben vett Erdély nyugati közigazgatási egységeire (Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad vármegyék és a Bánság) tanulmányom nem terjed ki.<sup>1</sup> A források jellege ennek a területi elvnek a követését indokolja, és ez határozza meg elsődlegesen a kronológiai határokat is.

Az elemzés tárgyául választott fél évszázadban a területi összehasonlíthatóság így is korlátozott. Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás nem terjedt ki a Partiumra. Az 1780-as években pedig az adatfelvételek egy része a II. József által bevezetett közigazgatási szisztéma szerint készült. E tekintetben az 1760-as évek közepe és az 1780-as évek közepe közötti időszak alkot kompakt egységet. Az adóösszeírások adatai vizsgálhatók egészen az 1820-as évekig, de célszerűbb volt a „hosszú” 19. század elejét elválasztani a 18. századtól.

Azért beszélek szabálytalan történeti demográfiáról, mert nincs olyan összeírásunk a 19. század közepe előtt, amelyet egyazon évben, egyazon kritériumok szerint hajtottak volna végre, és a cigány népesség egészére vonatkoznának. Hasonló probléma adódik Erdély teljes népességére és a társadalmi változásokra kiterjedő kutatásoknál is.<sup>2</sup> Ebből a szempontból két olyan forráscsoport áll rendelkezésünkre, amelyek országos léptékű vizsgálódásra adnak lehetőséget: egyfelől az adóösszeírások, másfelől a cigányösszeírások. Az első népszámlálásba külön nem vettek fel cigányokat, annak a társadalmi kategóriának a rovatába kerültek, ahova helyzetük szerint besorolhatók voltak. Az adóösszeírások és az 1781-ben végrehajtott cigányösszeírás megegyeznek abban, hogy nem terjednek ki a fiskális, vagyis az államkincstár közvetlen fennhatósága alá tartozó, alább tárgyalandó

<sup>1</sup> Vö. Csetri–Imreh 1980: 9–10.

<sup>2</sup> Vö. Csetri–Imreh 1980: 16.

cigányokra. Erről a csoportról külön kimutatások készültek, amelyek az 1781-eshez hasonlóan csak cigányokra vonatkoznak, de adataik jellege annyira eltérő, hogy a cigányösszeírás fogalmába sorolt két forrástípus egységes elemzése csak korlátozottan lehetséges.

A forráskritikai megfontolások, az egyenetlenségek késztettek arra, hogy tanulmányomat ne a történeti demográfiában többnyire követett tárgyi tagolás szerint építsem fel, hanem a két fontos forráscsoport köré. A demográfiai aspektus érvényesítése nem öncélú, módszere jelentős részben a komparatív statisztika, de azzal a szándékkal, hogy folytassam az utóbbi 8–10 évben követett kutatói programomat: a Kárpát-medence cigány népességének társadalomtörténeti megközelítését a Bernard Lepetit által multiszkopikusnak nevezett eszköztárral.<sup>3</sup>

## A BESOROLÁS ÉS A KATEGORIZÁLÁS DILEMMÁI

A tagolódásra, a cigányok kategorizálására vonatkozó források általános vonása a fogalmi keveredés, összemosódás, „tisztá” csoportosítások és kategóriák nem jellemzőek. Többféle szempont együttesen jelenik meg és keveredik a jogállás, a foglalkozás, az életmód és a földesúri függés jellege szerint.

Erdélyben és Magyarországon a cigányokat általában két kategóriára osztották: a megtelepedettekre és a sátorosokra. Ez a viszonyítás érvényesült a kormányzati politikában, direkt vagy indirekt módon az alább tárgyalandó adóösszeírásokban<sup>4</sup> és az 1781-ben végrehajtott erdélyi cigányösszeírásban<sup>5</sup> is. A 18–19. századi országleírásokban és statisztikai munkákban is ebből indult ki a szerzők többsége, például Lucas Joseph Marienburg, Kőváry László vagy Fényes Elek.<sup>6</sup> Fényes birodalmi statisztikájában a „megtelepült” és „sátoros” cigányokat különböztette meg, az első csoportról megállapítva, hogy muzsikuskok, és ipari foglalkozásokat űznek, környezetük nyelvét beszélik.

Erdélyben alapvető megkülönböztetés volt továbbá a fiskális cigányok kiválasztása más cigányoktól. Teljesen külön kezelték őket, velük a törvényhatóságok nem foglalkoztak, a Thesauratatus (Kincstár) külön összeírásokat állított össze róluk, amelyeket külön nyújtott be az Erdélyi Főkormányzékhoz (Gubernium), illetve rajta keresztül az udvarhoz.<sup>7</sup> Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat három csoportba sorolták: 1. kincstári aranymosó cigányok; 2. kincstári fiskális cigányok; 3. magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok.<sup>8</sup> Az első két kategória a kincstár védelmét élvezte. Az aranyász

<sup>3</sup> Lepetit 2000: 33–50.

<sup>4</sup> Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás kiadása: Gyémánt 2016. Az 1765 és 1828 közötti adóösszeírások összesített adatai: Csetri–Imreh 1980.

<sup>5</sup> MNL OL F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

<sup>6</sup> Marienburg 1813; Kőváry 1847: 193; Fényes 1857: 32–44.

<sup>7</sup> Trócsányi 1957: 273–274.

<sup>8</sup> *Opinio de domiciliatione et regulatione zingarorum*. E munkát közzétette Herrmann 1893.

(aranyásó) cigányok a folyók partjain mosott aranytak egy részét taxamegváltás fejében, más részét szabott áron a Kincstárnak voltak kötelesek beadni. Korabeli magyar megnevezésük gyakran a *kamara aranyász cigánya*. Az aranyászok a cigányok között tekintélyes státuszcsoporthoz számítottak, a bányásztársadalomnak viszont a legalján álltak. Tekintélyt adó foglalkozásuk ellenére szegények voltak, sokszor éheztek, gyakoriak voltak egymással vagy a paraszttal a konfliktusaik. Közöttük találjuk a ma beás néven ismert csoport elődeinek egy részét. A második csoportba tartozókat említik a korabeli források *sátoros fiskális cigányok* néven. Leginkább fémműves tevékenységekből éltek, rendkívül nehéz körülmények között, egy-egy sátorban több generáció is együtt lakott. Közéjük tartozott a ma oláh cigányként ismert csoport elődeinek egy része.

Magyarországon ugyanebben az időben a kormányzati rendelkezésekben és az országgyűlési iratokban nem tettek hasonló, általános megkülönböztetéseket. Az említettel párhuzamba állítható kategorizálást Magyarországon Bereg vármegye 1797. évi statútumában találhatunk, de ott nem jogállás, hanem az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód szerint sorolták három csoportba a cigányokat: 1. házakban lakók, akik tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre; 2. megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat; 3. sátrakban lakó kóborlók.<sup>9</sup>

A családnevekből, foglalkozásokból, különféle etnográfiai vonásokból sok esetben megállapítható, hogy a cigány családok mely csoportba sorolhatók mai fogalmaink szerint, de a cigány népesség jelentős részénél ez nem lehetséges, különösen Erdélyben. Az úgynevezett hármass felosztás,<sup>10</sup> amely Magyarországon a 19. század végére jellemző lett, majd a 20. század második felében Erdős Kamill nyomán a tudományos irodalomban is általánossá vált, a 18. századi Erdélyben még nem volt fontos mozzanata a csoportok megnevezésének.<sup>11</sup> A beások elődei leginkább a kanalasnak (latinul: *cochlearius*) nevezett cigányok között találhatóak, a „*baias*” személynévi alakban a fiskális cigányok között. Az oláh cigány csoportnév Erdélyben elvétve fordul elő. A ma oláh cigányként ismert cigányok is a fentebb említett fiskális csoportban, az alcsoportjaik Erdős Kamill által elterjesztett magyar és román megnevezései pedig személynévi alakban és mesterségnévként szerepelnek a forrásokban (vagy elő sem fordulnak): Csurár(ul), Kalderar(ul), Rézműves, Rostás stb.

<sup>9</sup> Kolozsvári–Óvári 1892: 498–499.

<sup>10</sup> Napjaink magyarországi szakirodalmában a három csoport: magyar vagy muzsik cigányok, akik nagyrészt magyar anyanyelvűek (csekély számban beszél egy részük az úgynevezett kárpáti cigány nyelvet); az oláh cigányok cigányul, azaz romani nyelven beszélnek, korábban fémműves foglalkozásokat űztek (üstös, rézműves, lakatos, késes, stb.); a beás cigányok román nyelvű változatokat beszélnek, és jellegzetes famegmunkáló mesterségeket gyakoroltak (teknővájás, kanálcsinálás, orsóképzés) gyakoroltak. A csoportfejlődés és a csoportnevek történeti aspektusairól lásd Nagy 2018.

<sup>11</sup> Erdős 1958.

Az Erdélyben bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírás<sup>12</sup> előkészítésekor az udvarnál az az álláspont alakult ki, hogy a cigányokat is össze kell írni, de az összeírási utasításban ennek külön indoklására nem tértek ki. A cigányoknak az összeírásba való felvételével kapcsolatban fontos még megemlíteni, hogy a fő tabellára kerülő cigányok többsége *exemptus* (adómentes) volt, valószínűleg az udvar adóztatásuk lehetőségét akarta felmérni. Erre lehet következtetni az összeírás végrehajtási utasításának a koldusokra és a teljesen nincstelekenre vonatkozó részéből. Róluk konkrétan megmondták: az udvar tudni akarja, hogy valóban munkaképtelenek-e.<sup>13</sup>

Az 1750. évi adóösszeírás végrehajtásának nehézségeiről szóló forrásokban található néhány adalék, amely cigányokról konkrétan nem szól, de témánk szempontjából figyelmet érdemel. A vándornépességről például megmondták, hogy szökött jobbágyokból, ide-oda vándorló udvari szolgálkból, napszámosokból, az országos vagy a megyei határok hol egyik, hol másik oldalán tartózkodókból tevődött össze. Őket ott írták össze, ahol találták, például Kolozsváron a székelyföldi napszámosokat.<sup>14</sup> A bányászok, aranymosók, hajósok a végrehajtási utasítás szerint „csak úgy és annyiban írandók össze, ahogy a törvények, a hajósoknál pedig a velük kötött conventio azt meghatározza”. A más tartományokból nemrégiben Erdélybe költözöttek mentesülnek az összeírás alól. Róluk a földesurak külön jegyzéket nyújtottak be, feltüntetve, hogy honnan és mikor jöttek, és melyik *natio*hoz tartoznak.<sup>15</sup> Az Erdély népességére vonatkozó kutatások dilemmája: valószínűsíthetjük-e, hogy a konkrét cigánynak nevezett és külön kategóriában összeírt embereken kívül az ilyen bizonytalan, képlékenyen meghatározott csoportok között is voltak cigányok? Ez a probléma 1750 után, a későbbi adóösszeírások esetében is fennáll.

Figyelembe kell tehát vennünk, hogy a cigányok besorolhatósága csak utólag tűnik egyszerűnek, valójában a kortársak számára gondot okozott. Ezt mutatja az is, hogy az első népszámlálás erdélyi munkálatai során a Főhadiparancsnokság 1785. február 28-án kelt átíratában tanácsokat adott, miként írják össze a cigányokat. Abban a rovatban kellett őket feltüntetni, ahova társadalmi minősítésük – mint parasztok, aranymosók stb. – szerint tartoztak, és a megjegyzés rovatba kellett bejegyezni, hogy „cigány”.<sup>16</sup> Ez azonban nem vált egységes gyakorlattá. Egyrészt összeírták a cigányokat külön is, ahol a cigány minősítés volt az elsődleges; ez történt 1781-ben is. Másrészt, az adózó népességet kimutató 1750 és 1821 közötti időszakból meglévő adóösszeírásokban a két szempont sokszor átfedésbe került, és egyazon felmérésen belül sem volt egységes a besorolás kritériuma.

<sup>12</sup> MNL OL F 50. Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikrofilmen a 26469–26515, 47368–47377. számú tekerceken, a mutatók a 25726–25727. számú tekerceken.

<sup>13</sup> Trócsányi 1957: 286.

<sup>14</sup> Trócsányi 1957: 285.

<sup>15</sup> Trócsányi 1957: 279.

<sup>16</sup> Miskolczy–Varga E. 2013: 86–87.

## AZ EDDIGI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Az Erdély 18. századi népességére irányuló kutatások homlokterében a népesség növekedésének az etnikai arányok változásával való összefüggései állnak, aminek fontos része a migráció, főként a román népesség beköltözésének vizsgálata. Többben is felhívták rá a figyelmet és elemezték a demográfiai kutatásokra nehezedő ideológiai befolyásokat.<sup>17</sup> A cigányok a szakirodalomban mellékesen kerülnek szóba, vagy kimaradnak az erdélyi népesség történeti demográfiai forrásainak feltárásából, illetve kiadásából. Ennek elsősorban módszertani okai voltak, vannak. Némely népszéírások és felekezeti összeírások tartalmaznak ugyan adatokat cigányokról, de a cigány népességre vonatkozó országos léptékű vizsgálatot lehetővé tevő forrásokat külön kellene feltárni és feldolgozni. A cigány népesség egészéről csak ezekből nyerhetünk képet.

Azok a nagy forrásfeltáró- és forráskiadó vállalkozások, amelyek a nem cigány népesség esetében Nyárády Károly, Miskolczi Ambrus és Varga E. Árpád révén<sup>18</sup> megtörténtek, a cigányok esetében még előttünk állnak. Különösen keveset tudunk a 18. század első feléről, mert az akkori (például az 1703. és az 1721–1722. évi) nagy összeírásokban a cigányok nincsenek külön kimutatva. Egyáltalán semmit sem tudunk arról, hogy ennek az időszaknak a járványai hogyan és mennyire érinthették a cigány népességet.<sup>19</sup> Pál-Antal Sándor szerint a 18. század közepétől vannak szórványos adatok.<sup>20</sup> Bizonyosra veszi, hogy jelen volt cigány népesség Erdélyben, illetve a Székelyföldön, de szerinte nagyobb részük nem volt letelepedett, ezért nem vették őket nyilvántartásba. Ezt nézetem szerint nyitott kérdésként kell kezelnünk, illetve pontosítanunk szükséges. Saját kutatásaim alapján Fogaras példáján hozzáteszem: a 18. század első felében készült urbáriumok és úrbéri összeírások tartalmaznak cigányokról készült kimutatásokat. A fogarasi uradalom 1726-os urbáriumában Nagysingen tartózkodó (*commorans*) cigányokat írtak össze, összesen 25 családot.<sup>21</sup> Kovácsok, zenészek, vargák voltak közöttük. Egyrészt hasonló forrásokat kellene még nagyobb számban kutatni, másrészt számolnunk kell azzal, hogy az összeírásokból kimaradt nem adózó vagyontalanok között esetleg lehettek cigányok, akik nem vándoroltak.

Erdély 18. századi teljes cigány népességére az 1760-as évektől vannak statisztikai adataink. A szakirodalomban 18–19. századi statisztikai munkákra támaszkodnak többen is, azok adatait rendszerezik, és azok alapján végeznek számításokat. Leginkább Nyárády R. Károly és Veres Valér<sup>22</sup> foglalkozott a témával.

<sup>17</sup> Faragó 1998; Pál 1999; Miskolczi–Varga E. 2013.

<sup>18</sup> Nyárády 1987; Miskolczi–Varga E. 2013.

<sup>19</sup> Pál-Antal 2010; Csáki 2011.

<sup>20</sup> Pál-Antal 2012.

<sup>21</sup> ANR Cluj, Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók. Urbáriumok, inventáriumok, conscriptiók a fogarasi és az alsóporumbáki uradalmak településeiről.

<sup>22</sup> Nyárády 1987; Veres 2002.

Miskolczy Ambrus<sup>23</sup> nem törekedett a cigány népesség adatainak szisztematikus feltárására, fontos azonban figyelniük a Nyárády forrásaival szemben felvetett kritikájára: a „népességszámok egymás mellé helyezése nagyon tanulságos”, de egyrészt nem tudjuk, mi alapján születtek ezek a számok, másrészt a valóságos folyamatokra igen korlátozottan vonhatunk le belőlük következtetéseket.

A történészek és a demográfusok eltérő véleményen vannak az erdélyi népesség 18. századi változásairól. Különösen a románok beköltözésének kronológiájában, ütemében és nagyságrendjében vannak viták. A cigányok történeti demográfiai kutatásában fontos probléma, hogy a cigány népesség mozgásai, változásai összefüggésbe hozhatók-e a románok arányának változásával, valamint migrációjának irányaival. Erre vonatkozólag a legalaposabb elemzést a románok háromszéki betelepülése vizsgálatának „oldalvívén” Pál Judit végezte.<sup>24</sup> A migráció a 17–18. században folyamatos volt, nem kötődött etnikumhoz, erős volt a fluktuáció és jelentősek voltak a háborúk miatti veszteségek. A beköltözés 17. századi periódusainak elemzésénél Pál Judit úgy véli, hogy az ekkor főleg Moldvából érkező „külső jobbágyok” között lehettek cigányok. Ahogy a 17–18. század fordulóján az alávetett rétegek arányának növekedése összefüggött a románok bevándorlásával, ugyanúgy számolhatunk hasonlóval a cigányoknál. Minderről jelenleg szilánkos képünk van.

Nyárády az 1733., 1750. és 1761. évi úgynevezett „román összeírások”, illetve az arra vonatkozó szakirodalom kritikájának kapcsán ír külön a cigányokról, kitekintéssel a 19. századra is.<sup>25</sup> Utal Nicolae Togan munkájára,<sup>26</sup> aki az 1733-as összeírás adatainál néhány helységben külön feltünteti a „*Zingari*” kategóriát. Nagyszeben szuburbiumában például 80, Disznód községben pedig 12 cigány család élt Togan közlése szerint. Összesen azonban a cigány családok száma nem volt több 200-nál, mármint Szebenszékben. Nyárády későbbi adatok alapján úgy véli, hogy a cigányok jóval többen lehettek. Sajnos azoknak a szerzőknek az adatai, akik a korrekcióhoz támpontot adnak, semmivel sem ellenőrizhetőbbek és megbízhatóbbak, mint Toganéi. Ballmann,<sup>27</sup> Gottschling<sup>28</sup> és Preiss<sup>29</sup> alapján Nyárády egy táblázatot közöl 1766-ra az erdélyi népesség vallási alapon becsült etnikai megoszlásáról. Ebben az évben 40 ezer cigány élt volna Erdélyben, a népesség 4%-a.

Marienburg<sup>30</sup> szerint 1772-ben a cigány családok száma 7718, melyek fele lett volna vándorcigány (*Zeltbewohner*). Marienburg már maga is bizonytalannak tartotta a számokat, és feltette a kérdést: ugyan ki tudná megszámlálni ezeket,

<sup>23</sup> Miskolczy–Varga E. 2013.

<sup>24</sup> Pál 1999.

<sup>25</sup> Nyárády 1987.

<sup>26</sup> Togan 1898. Lásd még Bogdan-Duică 1896.

<sup>27</sup> Ballmann 1801.

<sup>28</sup> Gottschling 1781.

<sup>29</sup> Preis adatainak keletkezési éve 1772.

<sup>30</sup> Marienburg 1813.

mármint a vándorcigányokat. Leonhard<sup>31</sup> és Benigni<sup>32</sup> alapján a cigány népesség 1786-ban 60 ezer, ezúttal is 4%. Ugyanekkor Söllner<sup>33</sup> szerint csak 12 370, ami 0,7%. Söllnernél, illetve adatainak értelmezésénél nyilvánvaló tévesztés történt, ez a szám reálisan a családok számához közeli, és nem tekinthető a teljes vagy valamely időpontban összeírt cigány népesség számának. A Gubernium által elrendelt, alább tárgyalt 1781-es összeírás összesítése szerint 12 686 volt a cigány családok száma, a fiskális cigányok nélkül. Lebrecht szerint 1794-ben sem volt sokkal több cigány, mint 1786-ban, 62 135 fő, Erdély népességének 4,3%-a.<sup>34</sup>

Ballmann volt az, aki 1801-ben megjelent statisztikai munkájában úgy gondolta, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akikhez vallásilag is tartoznak. A románok és cigányok kb. egyötöd részét tartotta görögkatolikusnak, az összes többi román és cigányt pedig ortodoxnak. Hasonló állásponton volt Bielz is 1858-ban, aki még nyelvileg is összetartozónak tekintette a románokat és a cigányokat.<sup>35</sup> Az 1850-es népszámlálásról kiadott hivatalos szövegben is az állt, hogy a cigányok leginkább a román nyelvet beszélik.<sup>36</sup>

Nyárády elfogadja az említett szerzők véleményét, és úgy gondolja, hogy a 19. század közepéig „a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvileg is a román-sághoz csatlakoztak”. Ezt az évszázados havaselvi román–cigány együttélésnek tulajdonítja. Ugyanakkor szerinte etnikailag a cigányok nem vehetők egybe a románokkal, ezért kell az úgynevezett „román összeírások” eredményeiből levonni a cigányok becsülhető számát, és a maradék adja ki a román etnikumot.

Veres Valér is vizsgálta ugyanazokat az adatokat, mint Nyárády.<sup>37</sup> Szerinte 1766-ban olyan etnikai arányok jellemzőek, mint később az 1850-es népszámlálás etnikai adataiban. 1721 és 1766 között a cigányok és zsidók „bevándorlással” is történt gyarapodását feltételezi, a 18. század végére pedig az 1830–1848 közötti időszakhoz hasonló állapotot, vagyis a 18. század végére kialakult etnikai arányok szerinte megmaradtak a reformkorig. A cigány népesség növekedését lényegében a románokéval azonosnak tekinti. Nyárádyval sok rész kérdésben megegyezve, a cigányoknál a románokéra jellemző demográfiai magatartást feltételez. Nyárády Károlynak a 18. század első harmadára vonatkozó számításait bírálva azonban felveti, hogy a cigányok száma sem volt elhanyagolható. Egyetért azzal, hogy számolni kell nem elhanyagolható cigány népességgel, lokális viszonylatban ezt bizonyítják például az 1720-as évek említett fogarasi urbáriumai is. Veres érvelése azonban több szempontból sem áll meg, mert azok a számok, amiket 1766-osnak vél, nem azok, eredetük ellenőrizhetetlen. Ebből adódóan

<sup>31</sup> Marienburg 1813.

<sup>32</sup> Benigni 1837.

<sup>33</sup> Söllner 1856: 266.

<sup>34</sup> Lebrecht 1804.

<sup>35</sup> „[D]ie Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache”. Bielz 1858.

<sup>36</sup> *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft.* Wien, 1853.

<sup>37</sup> Veres 2002: 75–108.

nem összehasonlíthatók Preis valóban 1766-ra érvényes számaival és az 1850-es népszámlálás adataival sem.<sup>38</sup>

A görögkeleti vallás kapcsán tennem kell néhány észrevételt, amelyek kiegészítik a mondottakat. A 18. századi cigány népesség meghatározására semmiképpen sem elegendő eljárás, hogy a görögkeleti népesség számából kivonjuk a románok számát, és így megkapjuk a cigányokét. Egyfelől realitás, hogy nem tekinthető minden görögkeleti románnak, mert ebben a felekezetben lehetnek cigányok is, illetve mások is. Másfelől a kutatásaim alapján Pál-Antal Sándornak kell igazat adnom, hogy a cigányok nem tekinthetők általánosan görögkeleti vallásúaknak.<sup>39</sup> Miskolczy Ambrus arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a Szilágyságban meglepően sok volt a cigányok között a református. Beszterce külvárosában pedig a cigányok „a három törvényes felekezet között oszlottak meg”. A cigányok több vallás közötti megoszlásának példaként említi Közép-Szolnok vármegye 1787. évi összeírását.<sup>40</sup> Az említett szerzők által nem ismert vagy ismert, de nem használt 1781-es guberniumi cigányösszeírás általam feltárt adatai megerősítik mindezt. A cigányok akkori vallási megoszlása megfelel Erdély területein a teljes népesség felekezeti megoszlásának.

Az erdélyi cigányok nyelvi állapotáról az eddigi kutatások során mindössze két történeti statisztikai forrás került elő, melyek az 1785. évi népszámlálás, illetve annak 1786–87. évi revíziója során készültek. Egy magisztrátusi jelentés alapján állította össze Besztercéről Miskolczy Ambrus az alábbi táblázatot:

1. táblázat

*Beszterce cigány népességének vallási és nyelvi megoszlása*

	<i>Evangelikus</i>		<i>Római katolikus</i>		<i>Református</i>		<i>Görög-katolikus</i>	<i>Összesen</i>
	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>német nyelvű</i>	<i>cigány nyelvű</i>	<i>román nyelvű</i>	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

*Forrás:* Miskolczy–Varga E. 2013: 166.

Miskolczy Ambrus megállapította, hogy a besztercei adatok pontosak, mert az 1785-ös végösszeg megegyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Az 1781. évi guberniumi cigányösszeírás szerint Besztercén és vidékén 211 cigány család élt, összesen 864 lélek. A családokból 147 letelepült, 64 vándorló. 163 volt jobbágy és 48 zsellér. Sajnos Besztercéről a családokéni adatfelvétel nem maradt meg, csak az összesítés, így nem állapítható meg, hogy pontosan

<sup>38</sup> Az erdélyi népességszámok értelmezésének historiográfiai áttekintését, benne Veres nézeteinek kritikáját lásd Miskolczy 2013: 136–162.

<sup>39</sup> Pál-Antal 2004: 356–366.

<sup>40</sup> Miskolczy–Varga E. 2013: 165.

milyen cigányok éltek a városban és környékén. Szembetűnő, hogy a görögkatolikusok között nem volt cigány nyelvű, románul beszélő cigányok viszont lehettek. Ezzel együtt az adatok cáfolják Nyárádynak és Veresnek azt az elgondolását, hogy a cigányok kulturális mintái szinte egy az egyben a románokét képezték volna le. Ez még a románokhoz legközelebb álló beások elődeiről, a kanalas (és részben aranymosó) cigányokról sem mondható el. A róluk szóló, közelmúltban megjelent könyvemben kimutattam, hogy Erdélyben kultúrájuknak három területi mintája volt jellemző, összefüggésben környezetük gazdasági, társadalmi és kulturális sajátosságaival.<sup>41</sup>

A II. József kori közigazgatási beosztás szerint értendő Közép-Szolnokban 1787-ben összesen 306 helység volt. A szolnoki kerületben 144, a krasznai kerületben 72, a kővári kerületben 90. Az összeírás járások szerint készült, azon belül a falu neve után a felekezetet mutató rovatok: *Romano Catholici* (római katolikusok), *Reformati* (reformátusok), *Lutherani* (evangélikusok), *Graeci Ritus Uniti* (görögkatolikusok), *Graeci Ritus Disuniti* (görögkeletiek), *Judei* (zsidók). Mindegyik felekezet mellett ott az anyanyelvre utaló rovat: *Lingua Nationalis*. Az összeírás a hat felekezetben tízféle anyanyelvet mutatott ki: örmény, cigány (*zingarica*), magyar, német, orosz, román, szász, szlovák, sváb, zsidó.<sup>42</sup>

Cigány anyanyelvű cigányok tíz településen mutathatók ki. Ebből hat helységben a református felekezeten belül számszerűleg nem választhatók külön a magyarok és cigányok: Hadad, Lele, Magyarbaksa, Menyő, Szilágyszeg, Bogdánd. Egy helységben, Hidvégen, a reformátusok és a római katolikusok is magyarok és cigányok voltak, de egyik felekezeten belül sem határozható meg külön a számuk. Három helységről tudható, hogy pontosan hány cigány anyanyelvű cigány élt ott: Oláhnádasdon 3 református, Kispacalon 6 római katolikus, Bádon 2 római katolikus. A kővári kerületben egyáltalán nincsenek cigány anyanyelvű cigányok. A cigány anyanyelvűek nagyobb részben reformátusok, kisebb részben római katolikusok. A görögkeleti románok között cigány anyanyelvű cigányok nem találhatóak. Az 1781-es összeírásból bizonyos, hogy a cigányok többsége – az akkori közigazgatási beosztás szerinti – Közép-Szolnok vármegyében görögkatolikus és görögkeleti vallású volt, itt nem gondolhatunk másra, minthogy utóbbiak román nyelvűek voltak.

Az 1781-es összeírás főkörmányszéki *recapitulatio*ja szerint Közép-Szolnokon 447 cigány család élt, összesen 1408 lélek. A családokból életmód szerint 241 települt és 206 vándorló volt, jogállapot szerint pedig 415 jobbágy és 32 zsellér.

<sup>41</sup> Nagy 2019: 103–106.

<sup>42</sup> Különös, hogy a szász és a sváb mellett külön beszélnek még németről is. Forrásunk nem nyújt támpontot ennek okára és arra sem, hogy pontosan mit érthettek német alatt. Meglehet, hogy az egyes járások tisztviselőinek eltérő, következtelen szóhasználatáról van szó, amire más összeírásokban is találunk példát. A továbbiakban többször szóba kerülő adóösszeírásokban is külön kategóriát alkotnak a szabad szászok és a szabad németek. Ez arra utal, hogy a különbségtételnek társadalmi okai voltak, és a szóhasználat a csoportelkülönülés tudatos kifejezésére szolgált.

Az adatok részletes feldolgozása – más erdélyi vármegyékhez és székekhez hasonlóan – további munkát igényel.

A cigány népesség demográfiai mozgása nem volt egyenletes, számolnunk kell egy olyan népességrésszel, amelyik Erdélyen át továbbment Magyarország felé, illetve el- és visszavándorolt, miként az napjainkban is jellemző a 2022-es romániai népszámlálás adatai szerint. A 18. század utolsó harmadában nagyobb arányú lett az időszaki munkavégzésre eltávozók száma. Az elvándorlás egyik legfontosabb oka az azonos megélhetési módot, azonos tevékenységeket folytató cigányok relatív túlnépesedése volt, egyéb tényezőkkel együtt ez váltotta ki az „élelemkereső” vándorlást. Miskolczy Ambrus idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely az általános népességsökkenés okait keresve a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz:

„A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselvén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. [...] Végül ez a csökkenés még részben azzal is magyarázható, hogy az újparasztkok [cigányok] a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem továbbmentek.”<sup>43</sup>

A szakirodalmi tanulságokat összegezve úgy látom, hogy a történeti kutatásban a Pál Judit,<sup>44</sup> Miskolczy Ambrus és Pál-Antal Sándor<sup>45</sup> által megkezdett úton kell haladni. Saját erdélyi levéltári kutatásaim alapján jelenleg úgy ítélem meg, hogy a 18. század első felében Erdélyben nőtt a cigány népesség lélekszáma, s ennek legfontosabb forrása a román fejedelemségek és Erdély közötti migráció volt, de fontos odafigyelnünk többeknek arra a megállapítására, hogy a migráció nem egyirányú. Az 1750-es adóösszeírás adatai megerősítik, hogy Fogarasföld és Havasalföld között kétirányú volt a migráció, valamint azt is, hogy a cigányok egy része Havasalföldnek a törökök uralma alatt álló területéről jött ide, több cigánynál (és románánál is) bejegyezték, hogy „ex Valachia Turcia oriundus”. A fogarasi uradalom 1758-as urbáriumában a kanalas (*cochlearius*) cigányokról mondják, hogy néhány éve jöttek Havasalföldről.<sup>46</sup>

Az 1760-as évek közepe és az 1770-es évek közepe között a cigány népesség számának növekedése mérséklődött, a migráció nem, ami elvándorlást feltételez (ezt az Erdélyen kívüli más területek forrásanyaga, a helytartótanácsi rendeletek és a helyhatósági szabályrendeletek megerősítik). Az 1760-as évek elején az oláh cigányok (*Valachi Zingari*) Erdélyből történő beáramlása már olyan gondot okozott,

<sup>43</sup> Miskolczy–Varga E. 2013: 105.

<sup>44</sup> Pál 1999: 25–97.

<sup>45</sup> Pál-Antal 2010: 227–236; Pál-Antal 2012: 1–19.

<sup>46</sup> A cigányok kimutatása: *Conscriptio Zingarorum Fiscalium ad hocce Dominium Fogaras*. A fogarasi uradalom úrbéri iratai (Kolozsvár). 5. kötet. 160–179. ANR Cluj.

hogy a Helytartótanács figyelmét sem kerülhette el. Utasították a hatóságokat 1761-ben, hogy Magyarországra történő beáramlásuknak már Erdély határainál vegyék elejét.<sup>47</sup> A következő években az 1770-es pestisjárványnak, az országosan gyenge termésnek és a nyomukban járó drágaságnak is komoly szerepe lehetett a cigányok Magyarország belső területei felé vándorlásában. A Helytartótanács 1769-től többször korlátozta az útleveladást, az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt pedig 1780-ban elrendelte, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be a korábbi rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. 1780-ban Szatmár vármegye azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy Erdélyből nyaranta tömegesen jönnek Magyarországra a mindkét nembeli cigányok gyermekeikkel együtt. A törvényhatóságokhoz ennek kapcsán intézett helytartótanácsi intimátum szerint egyes csoportjaik egészen Pozsony vármegyéig elmentek. Szatmár vármegyén át Galíciából és Bukovinából is érkeztek cigányok, főleg azután, hogy 1772-ben a lengyelektől Galícia, majd 1774-ben a Kücsük-Kajnardzsiban kötött orosz–török békét követően a törököktől Bukovina is osztrák uralom alá került.<sup>48</sup>

1783. január 28-án a Helytartótanács közölte a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tilalmazó rendeletet, és előírta, ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket, és tegyenek jelentést.<sup>49</sup>

A 18. század második felében összességében a cigány népesség száma növekedett, ennek folyamatát alább részletesebben elemzem. A korszak cigányságáról jelenlegi szűk körű és töredezett tudásunkat leginkább úgy terjeszthetjük ki, ha újabb forrásokat tárunk fel, illetve ha ismert források cigányokra vonatkozó adatait árnyaltabban vonjuk be a vizsgálódásba. A továbbiakban olyan adatokat vizsgálók, amelyek az eddigi kutatásokból kimaradtak, vagy nem kaptak elegendő figyelmet.

## CIGÁNYOK AZ 1750–1791. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSOKBAN

Az Erdélyben bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírásról az Erdély történetét kutató történészek véleménye egybehangzóan, hogy ez az összeírás a legalaposabb és legmegbízhatóbb Erdély 18. századi adózó népességéről. Erdély népességének 1750-ben jellemző általános viszonyait és ennek kontextusában a cigányok helyzetét Trócsányi Zsolt forrástanulmánya, valamint Gyémánt Lászlónak az összeírás kiadásához írt bevezető tanulmánya alapján tekintem át, és saját eredményeimmel egészítettem ki.<sup>50</sup>

<sup>47</sup> Nagy 1998: 450.

<sup>48</sup> Nagy 1998: 249.

<sup>49</sup> Nagy 1998: 267, 463.

<sup>50</sup> Gyémánt 2016: I–CLXV.

Az 1750-es összeírás fő táblájára jogi kategóriák szerint vezették be az adóköteles családfejeket. A sorrend: egyházi nemesek, különböző rendű *libertinusok* (szabadosok), *primipilusok* (lófők), *pixidariusok* (közsédek), királyföldi parasztok, majd a jobbágyok, az *appertinentiával* (a telek tartozékaival) bíró zsellérek, az *appertinentiával* nem bíró zsellérek, kóborlók, cigányok.<sup>51</sup> A városoknál ez másként alakult, Trócsányi Zsolt erről lábjegyzetben szól, de a városoknál a cigányokat nem érinti. Az egyes kategóriák után külön vették fel az özvegyeket. A jogi kategóriák és az egész helység összegzése foglalta össze a fő táblát.

A tabellák 1750-ben 22 rovatban tartalmazták az adatokat. A családfejek neve után a földművelésre, majd az állattartásra vonatkozó rovatok csoportja következett. Külön rovatokba került az adózás, a kézművesség és a kereskedelem, a végére pedig a megjegyzések. Az adóról és az *exemptiókról* (mentességekről) vannak szóveges bejegyzések, a megjegyzésben adták meg, ha valaki *alodiaturából* (a földesúr saját kezelésű birtokából) kapott földet, és azt is, ha a falu közföldjén lakott, és abból birtokolt.<sup>52</sup> Cigányok esetében ezekből a bejegyzésekből tudjuk meg az adómentesség okait, és ezekből kapunk képet a befogadás és a letelepedés módjairól.

Az 1750-es összeírást ismertető Trócsányi Zsolt és Gyémánt László részletesen foglalkoznak ezekkel a kategóriákkal, de nem vagy csak részlegesen térnek ki a cigányokra vonatkozó adatok történeti statisztikai, történeti demográfiai és társadalomtörténeti felhasználhatóságának kérdéseire. Már a cigányok összeírásának módja is többféle volt 1750-ben, és kifejezte helyzetük különbségeit. Összeírtak cigányokat (*zingari*) mint a többtől (egyetlen nemesek, *libertinusok*, jobbágyok, zsellérek, vándorlók, szökevények) különálló társadalmi kategóriát. Ezenkívül találunk még cigányokat a *jobagiones*, *inquilines* és *vagi* kategóriákon belül – ezen kategóriák összesítésébe beszámítva –, ilyen esetben a helységek végén a cigányok összesítésében ők nincsenek benne. A cigányokat jórészt külön társadalmi kategóriaként írták össze, a többi kategóriával összehasonlítva ebből állapítható meg a cigányoknak a társadalomban elfoglalt helyük. Különösen fontosak és speciális helyzetet jelentenek, főként a városoknál, azok az esetek, amikor a cigányokat nem szorosán az adózó népesség után írták össze a fő táblán, hanem külön cigányösszeírásban, vagy külön vették fel a szuburbiumok népességét, köztük a cigányokat. Jellegzetes példaként említhető a Brassóhoz tartozó Bolgárszeg és Bolonya, a város egymással ellentétes északnyugati és délkeleti végén. Hasonlóan végezték el az összeírást Kolozsváron is, de az ottani cigányok összeírása nincs az iratok között, nem találkozott vele a Kolozsvár és Kolozs vármegye levéltárát legálaposabban ismerő Kiss András sem.

Az összeírás az Erdélyi Fejedelemség 2117 településéről tartalmaz adatokat. Ezek 93,4%-ából, azaz 1977 faluból és városból áll rendelkezésre az adóköteles népesség számbavétele. A hiányzó 140 település nagy része Fogarasban és

<sup>51</sup> Trócsányi 1957: 289.

<sup>52</sup> Trócsányi 1957: 289.

Szászföldön volt, kisebb része a Székelyföldön. Nagysink és Szászváros esetében egész joghatóságok hiányáról beszélhetünk.

Gyémánt László számításai szerint az adóösszeírásba felvett 148 171 adóköteles falusi család az összes erdélyi család 86,9%-át adja. Az adóköteles falusi lakosság társadalmi-jogi helyzetét tekintve a jobbágyok és zsellérek aránya 60%, a szabadoké (szabadparasztoké) 20%. A társadalmi-jogi kategóriák közötti megoszlás kifejezi a falusi lakosságfőlényt. A kismemesi kategóriákba tartozók, a *vagi* kategóriába sorolt, állandó lakóhellyel nem rendelkezők, valamint a cigányok aránya együttesen 8%. A városi adóköteles családok aránya 6,1%, a szuburbiumok lakosságát is beleszámítva. Gyémánt nem tér ki arra, hogy a cigányok ebből mekkora hányadot képviseltek.<sup>53</sup> A további részt az „egyéb” kategóriába számolt vendégek, sóvágók, tutajosok, stb. tették ki.

A teljes adóköteles népesség társadalmi-jogi tagolódását Gyémánt László egy kördiagramon mutatja be. Ebben a viszonylatban a jobbágyok és zsellérek aránya szintén 60%, a *vagi* kategóriába sorolt, állandó lakóhellyel nem rendelkezők 20%, a cigányoké pedig 1%.<sup>54</sup> Ezeknél a számításoknál utalnom kell a besorolás problémáinál mondottakra. Gyémánt László cigányokra vonatkozó számításai azokra vonatkoznak, akiket az önálló, külön *zingari* kategóriában írtak össze. A jobbágyok, zsellérek és vándorlók (*vagi*) között összeírt cigányokat az adott kategóriába számította.<sup>55</sup> A cigányok tényleges aránya 1%-nál tehát mindenképpen nagyobb volt. Átnéztem az 1750-es összeírás teljes iratanyagát, és kijegyzeteltem a cigányokra vonatkozó minden adatot. A családok szintjén történő feldolgozást külön fogom elvégezni, az alábbiakban csak néhány példát említek.

Miklósvárszékekben, Középpajta helységben külön, önálló kategóriában nem írtak össze cigány családfőket. Gyémánt László és munkatársai forráskiadványában sem szerepelnek a község adataiban, náluk 36 jobbágy és 2 özvegy található ebben a kategóriában. A jobbágyok között azonban összeírtak 3 cigány családfőt. Ha különválasztjuk a cigány családfőket, akkor kaphatjuk meg a reális számukat és arányukat. Ebben az esetben azonban az adózó népesség tagolódásának is módosulnak az arányai mind lokális, mind országos szinten. Középpajtán az összes családfő száma 130, valamint 17 özvegy. A 130 férfi családfőből 3 egytelkes nemes van, 82 szabad székely, 33 jobbágy a cigányok nélkül, 2 zsellér, 7 *vagi* és 3 cigány. A férfi családfők 2,3%-a cigány, akik jogi helyzetük szerint negyed- és féltelkes jobbágyok, házban laknak, adómentesek, összesen 1 tehenük és 3 tinójuk van. Mesterségükre nézve 2 kovács, 1 varga.

<sup>53</sup> Gyémánt 2016: XVIII.

<sup>54</sup> Gyémánt 2016: XV.

<sup>55</sup> Köszönettel tartozom Gyémánt Lászlónak az erre vonatkozó információkért. Idézet a hozzám 2023. február 21-én e-mailben intézett leveléből: „Tehát az összefoglaló helységenkénti táblázatokban csak a mint cigányoknak összeírtak adatai találhatóak. Ha a családokkénti leosztásban (amivel nem foglalkoztunk) esetleg megjelennek cigányként megjelölt személyek más kategóriák keretein belül, ezek nem lettek külön megjelölve a helység összefoglaló táblázatában, hanem az illető kategóriához lettek számítva.”

A városok és szuburbiumok népességének etnikai megoszlására Gyémánt külön kitér, de csak a románok, szászok és magyarok adatait veszi figyelembe, másokat nem. Némi adalék, hogy a Szeben és Segesvár székekben összeírt 4172 jobbágycsalád közül 587 román, 39 pedig cigány.<sup>56</sup> Vagyis a két székekben azoknak a cigányoknak az aránya, akiket a jobbágyok között írtak össze, nem pedig külön, ebben a kategóriában, 0,9%.

Brassót említem annak példjaként, hogy a térbeli-társadalmi elkülönülés, a jogállás és az etnikai hovatartozás kapcsolódásai milyen bonyolult népegyeszerkezetet alakítanak ki. A városban összeírták a szász és román családfőket két-két társadalmi kategóriában, mindösszesen 983 főt az özvegyekkel együtt. A Bolonya és Bolgárszeg szuburbiumokban élő cigányokat külön írták össze, térbeli és társadalmi értelemben is. A férfi családfők száma 105 fő, az özvegyeké 11. A Bolgárszegen tartózkodó, a *vagi* kategóriába soroltakat is külön írták össze a cigányok után, ide 28 családfő került. Majd szintén külön Óbrassó szász, román és magyar családfőit, megint csak több társadalmi kategóriában, ez 225 fő, valamint az itt élő *vagi* kategóriába tartozókat, ez további 21 családfő. Bolonya szuburbiumban a társadalmilag külön kategorizált szász, román és magyar családfők száma 212. Az itt összeírt *vagi* kategória 28 főt tett ki. Végezetül következtek a Bolgárszegen élő szász, román és magyar családfők, ezúttal is társadalmilag tagolva, az ő számuk 896. Hozzájuk jön még ebben a városrészben a *vagi* kategória 89 családfője. Mindösszesen 2598 családfő, ebből a cigányok aránya 4,46%, a *vagi* kategória aránya 6,38, utóbbi kettő együttesen 10,84%, ők álltak a városi hierarchia leg-alján. A *vagi* kategória családfői jórészt románok voltak, és román a cigányok többségének neve is. A két csoport abban is hasonló, hogy nincsenek mesterségeik, javaik csak csekély mértékben. A cigányok mindegyikéről azt jegyezték be, hogy házakban laknak.

A legfontosabb adat a cigányokról 1750-ből, hogy Gyémánt László az összeírásból mindösszesen 1997 cigány családot mutatott ki, ebből 9 ezer főhöz közeli népesség számolható (családonként átlagosan 4,5 főt véve). Az adóköteles családfők összességének 1,2%-a cigány. E helyen annyit kell ehhez kiegészítésül hozzáfűznöm, hogy ez semmiképpen sem vehető azonosnak a cigányok Erdély teljes népességén belüli arányával, illetve a fentebbi számítási korrekcióval ez az arány is nagyobb lenne. A további százalékos arányok nélkül tendenciákat érdemes felvázolnunk. A legtöbb adófizető cigány család Torda és Kisküküllő vármegyékben élt, a legkevesebb pedig Felső-Fehérben és Fogarasban. Székelyföldön a legtöbb cigány család Marosszékekben élt, a legkevesebb Csíokban. A Székelyföldön összeírt cigányok mintegy háromnegyede élt Marosszékekben. Az egyes székeken belüli arányokat tekintve az összes adózó családból Udvarhelyszéken volt a legkevesebb cigány, és Marosszékekben a legtöbb. Királyföldön a legtöbb cigány család Székelyszékekben és Medgyesben élt, a legkevesebb Sebesben. A cigányok aránya az összes összeírt családhoz képest Beszterce vidékén a legkevesebb, Kóhalomban

<sup>56</sup> Gyémánt 2016: XVIII.

a legtöbb. Az összeírásba felvett taxális helyeken mindössze 40 cigány családot írtak össze, ami az összes adóköteles család 0,8%-a.<sup>57</sup>

1750-ben 11 021 iparost írtak össze, a cigányok aránya ebből 4,3%.<sup>58</sup> A számítások korrekciója esetén ennél is több lenne, mert a jobbágyok és zsellérek sorába felvett cigány családok nagy része gyakorolt valamilyen ipart. Ebben a kategóriában is kimutathatók területi mintázatok, de a cigányokra vonatkozóan Gyémánt László erre nem tér ki.

Kiszámítható az összeírásból a házban lakók aránya is, jelentős területi eltérések jellemzőek ezen a téren is. A jobbágyok és zsellérek közötti cigányok adatai nélkül a legtöbb cigány Királyföldön lakott házban, Gyémánt számításai szerint 57,8%-uk. A vármegyékben ez az arány 37,2%. A legkevesebb cigány a székely székekben és a taxális helyeken lakott házban, 4,8, illetve 0,2%-uk. A vármegyéket és Fogarast területileg külön vizsgálva az jellemző, hogy Kisküllőben és Tordában lakott a legtöbb cigány házban, vagyis ahol a legtöbb adóköteles cigány család élt, a legkevesebben pedig Kolozs, Felső-Fehér, Belső-Szolnok vármegyékben és Fogarasban. Az összességhez viszonyítva a cigányok házainak aránya nem érte el az 1%-ot. Utóbbiak szintén korrelációban vannak a cigányok adózó népességen belüli arányával. Ugyanez mondható el a székely székekről is. A legtöbb cigány Marosszékből lakott házban, Aranyosban a legkevesebb. Háromszékben a cigányoknak nem voltak házaik, a többi székben mindenütt voltak házat birtokló cigányok, még ha arányuk csak 0,1 és 0,5% között volt is. A Szászföldön a legtöbb házzal rendelkező cigány Szekszárdon volt, a legkevesebb Sebesben, Szerdahelyszékben a cigányoknak egyáltalán nem voltak házaik. A cigányok házainak aránya az összeshez viszonyítva Besztercén 0,6%, Kővárban 3,4%, itt is követi a népességi arányokat.<sup>59</sup>

A földbirtoklásban általános tendencia, hogy a cigányok részesedése rendkívül alacsony, a taxális helyeken pedig a cigányok egyáltalán nem birtokoltak földet. Területmértékkel kifejezve a cigányok részesedése sokszorosán a középpérték alatt van. A kisnemesek, szabadok, városlakók és jobbágyok között a földbirtok elérte a 8–16 köblöt, a zselléreknél a 3 köblöt, a *vagi* kategóriában a 0,3 köblöt, a cigányoknál viszont csak 0,07 köből volt az egy családra eső föld.<sup>60</sup> Ugyanígy birtoklási arány mutatható ki az őszi és tavaszi vetésnél is, minimális területi

<sup>57</sup> Gyémánt 2016: XXI–XXII.

<sup>58</sup> Gyémánt 2016: XLV.

<sup>59</sup> Gyémánt 2016: XCIV–XCVII.

<sup>60</sup> A köből változó nagyságú űrmérték és területmérték. Földnagyságnál egyköblös föld, amelybe egyköblönyi vetőmag kerül. Egy pozsonyi köblös föld 1100–1200 négyszögöl, egy magyar hold, amelybe 4 véka (kb. 260–270 liter) gabonát vetettek. Ūrmértékként egy erdélyi köből 64 pint volt, egy pint pedig kb. 1,6 liter. *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula – Nagy Olivérné. Budapest, 1987. A „köből” szócikk online változata: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/k-72CDA/kobol-73048/> – utolsó letöltés: 2022. július 21.

eltérésekkel.<sup>61</sup> A cigányoknak az állattartásban kimutatható részesedése is ugyanolyan csekély mértékű, mint a földbirtoklásban.

Mindezek az arányok a jobbágyok között összeírt cigányok adataival egyfelől kedvezőbb irányba módosulnának, a *vagi* kategóriába felvett cigányok adataival másfelől viszont kedvezőtlenebb irányba, különösen a városokban. Az adatokat más forrásokkal összevetve, a lakhatás, a földbirtoklás és az állattartás a gazdasági pozíciók évszázados tendenciáját tükrözik.

A meghatározó törésvonal, hogy a cigányok *sessionalis* telken élnek-e, és rendelkeznek-e *pertinentiákkal* (a telek tartozékaival). A másik fontos tényező, hogy értenek-e valamely mesterséghez vagy sem, attól függött, hogy a földesúrnak milyen szolgálattal tartoztak, illetve ha községi telken (*in sessio Pagi*) laktak, akkor mit várt el tőlük a közösség. A nem jobbágytelken élő cigányokat ugyanis vagy a községek fogadták be, többnyire konvencióval, vagy a földesúr allódiúmán szolgáltak. Laktak cigányok házban (*domus*), házszerű putrikban és kalyibákban (*domuncula*), kunyhóban (*tugurium*), földbe ásott kunyhóban (*subterranea gazula*) és sátorban (*tentorium*). A községek úgy oldották meg a cigányok befogadását, hogy községi földre ültették őket, és mesterségbeli szolgálatokat vártak el tőlük. A földesurak elvárása is leginkább az volt, hogy a cigányok mesterségükkel szolgáljanak. A megélhetésüket azonkívül, hogy allodiális földdarabot kaptak, azzal biztosították még, hogy a *desertákat*, vagyis a pusztatelkeket megosztották több cigány között, akik így töredékkelkes zsellérekévé váltak.

Az *opificiummal* rendelkezők leggyakoribb mesterségei: *faber ferrarius* (kovács), *sutor* (varga) és *cothurnarius* (csizmadia). Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás adataiból kirajzolódik az a tendencia, hogy a Székelyföldön és Szászföldön több helyen is a székelyek és a szász polgárok foglalták el a kézműves pozíciókat. Ezeket a helyeken vagy nem találunk cigányokat, vagy ha igen, akkor nem gyakorolnak mesterségeket. Az ilyen helységekből székelyek és szászok űzték az ácsmesterséget, ők voltak a nyergesek, és néhány településen a kovácsolást és egyéb fémműveségeket is ők foglalták el, részben a fafeldolgozó mesterségeket is, például az esztergályozást, kupakészítést. A cigányok ezekből az ágazatokból kiszorultak. A famunkás tevékenységek egy része azonban nem fordul elő szászok és székelyek között, a teknőfaragás és a kanálkészítés sem. Ezeknek a pozícióknak a betöltése a cigányok számára attól függött, hogy a helyi népességben élt-e háziiparként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a cigányok jelentős hányada nem értett mesterséghez, ők leginkább napszámos munkából éltek.

Adózás tekintetében is különbségeket tapasztalunk. A cigányok egy része jobbágyok és zsellérek módjára adózik, mások speciális szolgálatokkal tartoznak, megint másokról pedig sok helyen azt jegyezték fel, hogy régi szokás szerint (*in usu, ex consuetudine*) nem tartoznak *contributióval*. Utóbbiak voltak a legtöbben. Trócsányi Zsolt az adóösszeírás előzményeinél kitér azokra, akik a törvényhatóságok határozatából voltak adómentesek. Kőhalomszékről tudható, hogy

<sup>61</sup> Gyémánt 2016: XCIX–CLI.

2. táblázat

*Társadalmi megoszlás Erdélyben 1765 és 1791 között*

<i>Társadalmi kategória</i>	<i>1765</i>	<i>1767</i>	<i>1776</i>	<i>1785</i>	<i>1791</i>
Királyföldi nemes	60	262	94	99	129
Többtelkes nemes	–	4324	–	–	–
Egytelkes nemes	8317	11 584	9363	10 843	9268
Bojár	610	1227	727	530	537
Libertinus	4837	–	6064	12281	6824
Szabad román	14 816	14 649	18 235	21 430	21 653
Szabad német	60	–	237	85	253
Szabad szász	17 921	18 364	21 717	24 306	26 115
Szabad magyar	627	5556	1159	1141	1219
Szabad székely	7276	7866	7942	4840	10 028
Primipilus	–	8812	–	–	–
Jobbágy	109 190	107 945	121 066	132 232	128 712
Zsellér	50 126	45 495	55 919	58 903	63 866
Taxalista	13 238	11 865	12 254	10 791	13 360
Bányász	804	1459	3412	5643	4328
Sóvágó	969	923	1115	957	719
Aranymosó	–	118	–	–	257
Tutajos	867	839	1587	1927	2090
Román pap	–	391	–	–	–
Zsidó	194	151	241	304	314
Görög	74	108	100	94	103
Örmény	191	528	167	203	246
Bolgár	49	51	38	31	31
Cigány	7089	7380	7429	9474	11 353
Anabaptista	21	20	–	–	–
Kóborló	49 964	8442	2986	2632	1028
Határőr	22 415	–	–	–	–
<i>Összesen</i>	<i>26 4715</i>	<i>258 359</i>	<i>271 852</i>	<i>298 746</i>	<i>302 433</i>

*Forrás:* Csetri–Imreh 1980: 76–77. 1. táblázat alapján.

mentesítette az ott élő cigányokat az adózás alól, évente vasszöveget tartoztak adni Kőhalom vára *reparatio*jához.<sup>62</sup>

Mindezen kritériumoktól függően, összességében már 1750-ben a társadalmi és gazdasági pozíciók, illetve az életmód valamelyes variabilitásával találkozunk, ami a következő évtizedekben tovább differenciálódik majd.

<sup>62</sup> Trócsányi 1957: 305.

A következő évtizedekben az erdélyi adóösszeírások szerkezete alapvetően megegyezik az 1750. évvel. Az 1765 és 1821 közötti összeírások összesített adatait Csetri Elek és Imreh István tette közzé.<sup>63</sup> Ebből az időszakból mostani tanulmányomhoz a 18. századi adatokat használtam. Ezeknél az adatoknál ugyanaz a módszertani probléma merül fel, mint amit a besorolás kérdéseinél és az 1750-es összeírásnál említettem.<sup>64</sup> A külön kategóriában összeírt, összesített adatsorba beszámoltakon kívül lehettek cigányok más társadalmi kategóriákban is, különösen a jobbágyok, zsellérek, *libertinusok*, kóborlók és aranymosók között. Itt azonban nincs lehetőség még példák szintjén sem kompenzálni.

1765 és 1791 között 27 társadalmi kategória szerepel az összeírásokban, 21-ről vannak adatok valamennyi évből. Ezeket tartalmazza a 2. táblázat.<sup>65</sup> A számok mutatják az egyenetlenséget, és ez megmutatkozik az arányokban is. Az összes adózóhoz mérten a cigányok aránya 1765-ben 2,67%, 1767-ben 2,85%, 1776-ban 2,73%, 1791-ben 3,75% (2. táblázat).

Az 1770-es évek közepétől növekedés jellemző, ami az 1780-as években erősebb lesz. Valószínűsíthető, hogy egyfelől a migráció hullámzó dinamikája húzódik a jelenség mögött, az elvándorlás mellett mégiscsak számolhatunk visszavándorlással is. Másfelől szerepe lehetett a rendeleti politikának is, valamelyest sikerült a Magyarországra irányuló beáramlást mérsékelni, illetve a bécsi udvarból koordinált, ezekben az években intenzívebbé váló letelepítési politikának is lehetett némi eredménye. Két esztendő adatai területi bontásban is összevethetők (lásd 3. és 4. táblázat).

A három nagyobb területi egység között nincs jelentős eltérés a cigányok arányában, ez arra utal, hogy a vármegyék, a Székelyföld és a Királyföld területén egyenletes eloszlásról beszélhetünk. A Partium a cigány migráció fontos átmenő területe. A Szatmár vármegyénél fentebb említett erőteljes mozgás jelentős részben innen táplálkozott, és a Moldva felőli migráció is főként ide irányult. A cigányok itteni arányának csekély változásából úgy tűnik, hogy továbbvándoroltak, ez is megerősíti a szatmári adatokat. A Havasalföld felőli bevándorlás, ahogy arról már szó volt, elsősorban a székely és szász székeket érintette, az 1767 és 1791 közötti dinamika csaknem egyforma, Székelyföldön erősebb kissé. Ehhez mérten a vármegyék és Fogaras területén a cigányok arányának változása jóval kisebb. A székely és szász székek területére nem sokkal 1791 előtt érkezhettek újabb csoportok, és még nem húzódtak tovább, vagy ha igen, akkor Magyarországra felé vették az irányt. A fentebb már idézett források alapján utóbbi a valószínűbb. A 18. században az eddig megismert adatokból az adózó cigány családfők

<sup>63</sup> Csetri–Imreh 1980. Az összeírások lelőhelyéről és keletkezéséről vö. Csetri–Ireh 1980: 71. 1. és 3. sz. jegyzet.

<sup>64</sup> Csetri–Imreh 1980 nem tér ki a besorolás problémájára. Közlik az adóösszeírások összesítéseinek cigányokra vonatkozó számait, de a társadalmi változások és a társadalmi kategóriák viszonyának elemzésében a cigányoknál hat sorra szorítkoznak a 67. oldalon.

<sup>65</sup> Csetri–Imreh 1980: 76–77. 1. számú táblázat alapján.

számának növekedése mutatható ki a taxás helyeken is.<sup>66</sup> Ha kitekintünk az 1791 utáni adóösszeírásokra is, akkor ezeken a helyeken több évtizedes távlatban csökkenést tapasztalunk,<sup>67</sup> de ez már egy későbbi időszak társadalmi átrendeződésének és városfejlődésének következménye. A 18. századi tendencia némileg úgy árnyalható, ha megnézzük a lokális adatokat is, ami a Csetri Elek és Imreh István által közölt adatokból az 1791. évnél lehetséges (5. táblázat).

3. táblázat

*A cigány adózók száma területi bontásban 1767-ben és 1791-ben*

	<i>Vármegyék és Fogaras</i>		<i>Partium és Kövárvidék</i>		<i>Székely székek</i>		<i>Szász székek</i>		<i>Taxás helyek</i>	
	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>	<i>összes adózó</i>	<i>cigány adózó</i>
1767	132 360	4107	26 381	251	37 070	1136	54 687	1736	7861	150
1791	152 594	5228	33 287	390	31 171	1554	75 551	3730	9830	451

*Forrás:* Csetri–Imreh 1980: 78, 2. táblázat alapján.

4. táblázat

*A cigány adózók aránya területi bontásban 1767-ben és 1791-ben*

	<i>Vármegyék és Fogaras</i>		<i>Partium és Kövárvidék</i>		<i>Székely székek</i>		<i>Szász székek</i>		<i>Taxás helyek</i>	
	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	<i>cigányok aránya (%)</i>	
1767	3,1	0,9		3	3,1		1,9			
1791	3,4	1,17		4,98	4,93		4,58			

*Forrás:* Csetri–Imreh 1980: 80. 5. táblázat alapján.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a négy meghatározó területi egység mely vármegyében és székeiben élt a legtöbb cigány, akkor jelentős egyezést találunk az 1750-es állapottal, de átrendeződés is történt. A Szászföldön Nagyszében és Brassó városok, illetve térségük a középkor vége óta nagyobb számú cigány népesség befogadói. Segesvár, Medgyes, Nagysink, Újgyház és Beszterce területén a 18. században alakult ki a cigányok nagyobb aránya, és ez tartós tendencia maradt. Kőhalom viszszaszorult ezen a téren, Sebes és Szászváros pozíciója megmaradt. Székelyföldön tartós tendencia lett, hogy Aranyos és Maros területén éltek a legnagyobb arányban cigányok. A vármegyékben hasonló Küküllő és Torda. Háromszék helyzete változóbb volt, a cigányok itteni aránya a határmentiségtől és a bevándorlástól függően ingatagabb volt (az 1791-es magas arány erős bevándorlásra utal), miként Beszterce-vidéken, valamint Fogarasföldön. Általános tendenciaként állapítható meg,

<sup>66</sup> A taxás hely adóátalányt fizető városok speciális kategóriája Erdélyben. Kialakulásáról lásd Borosy 1992.

<sup>67</sup> Csetri–Imreh 1980: 97, 104, 113, 122, a 23, 28, 41, 48. számú táblázatok.

hogyan a cigányok száma és aránya egy-egy területen és településen összefügg az adott térség gazdasági fejlettségével, továbbá meghatározó a városok, birtokközpontok koncentrációja. A taxás helyek adataiban ez jelenik meg. Az erre vonatkozó adatokat azonban hosszabb időtávban, alaposabb lokális kutatások esetén lehet árnyaltabban értelmezni és pontosabb válaszokat adni – a Marosvásárhelyről közelmúltban írt tanulmányomban ezt végeztem el.<sup>68</sup>

5. táblázat

*A cigány adózók száma és aránya közigazgatási egységenként 1791-ben*

<i>Közigazgatási egység</i>	<i>Összes adózó</i>	<i>Cigány adózó</i>	<i>Cigányok aránya (%)</i>
<i>Az erdélyi vármegyék és Fogaras</i>			
Fehér	38 119	1318	3,45
Küküllő	14 485	780	5,38
Belső-Szolnok	16 877	370	2,19
Torda	19 592	824	4,2
Doboka	14 083	434	3,08
Hunyad	22 618	584	2,58
Kolozs	20 393	649	3,18
Fogaras-vidék	6427	269	4,18
<i>Együtt</i>	<i>152 594</i>	<i>5228</i>	<i>3,42</i>
<i>A Partium és Kővár-vidék</i>			
Közép-Szolnok	11 751	66	0,56
Kraszna	6168	62	1,00
Zaránd	9469	228	2,40
Kővár-vidék	5899	34	0,57
<i>Együtt</i>	<i>33 287</i>	<i>390</i>	<i>1,17</i>
<i>A székely székek</i>			
Udvarhely	10 716	322	3,00
Maros	9879	564	5,70
Háromszék	5445	389	7,14
Csík	2602	96	3,68
Aranyos	2529	183	7,23
<i>Együtt</i>	<i>31 171</i>	<i>1554</i>	<i>4,98</i>
<i>A szász székek és vidékek</i>			
Szeben	18 835	822	4,36
Segesvár	5074	326	6,42
Medgyes	6820	450	6,59
Kőhalom	5505	265	4,81
Nagysink	5505	445	8,08
Szászsebes	2974	89	2,99
Szerdahely	3330	136	4,08

<sup>68</sup> Nagy 2022.

<i>Közigazgatási egység</i>	<i>Összes adózó</i>	<i>Cigány adózó</i>	<i>Cigányok aránya (%)</i>
Újgyeház	3007	176	5,85
Szászváros	3307	75	2,26
Brassó	16 617	691	4,15
Beszterce	4497	255	5,67
<i>Együtt</i>	<i>75 551</i>	<i>3730</i>	<i>4,93</i>
A taxás helyek			
Kolozsvár	2591	74	2,85
Marosvásárhely	1164	36	3,09
Gyulafehérvár	1153	54	4,68
Erzsébetváros	807	81	10,03
Szamosújvár	1001	43	4,29
Más városok taxalistái	3114	163	5,23
<i>Együtt</i>	<i>9830</i>	<i>451</i>	<i>4,58</i>

*Forrás:* Csetri–Imreh 1980: 82–88, a 6–10. számú táblázatok alapján. A taxás helyek közül öt város adatait adják meg, a többi városét összevontan.

Marosvásárhely példája azt mutatja, hogy a cigányok számának változása is összefüggésbe hozható a városhierarchia átrendeződésével, a városi élet változásaival, valamint azzal a folyamattal, amelyben a legnagyobb erdélyi városok fokozatosan zárt városból nyitott várossá váltak.<sup>69</sup> Marosvásárhely mint a térség vonzásközpontja és elsődleges piacközpontja a cigány népséget is vonzotta. A marosszéki falvak cigány népségének a 18. század végén kezdődött, a 19. század elején felerősödő csökkenése főként nem távolabbi helyekre történt elvándorlással és időszaki munkavégzéssel magyarázható, hanem a városba költözéssel is, azaz egy részük behúzódott Marosvásárhelyre.

## AZ 1781. ÉS 1783. ÉVI ERDÉLYI CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK

Abból az időszakból, amikor Erdély Magyarországtól elválasztva, külön politikai szervezettel és országgyűléssel tartozott a Habsburg Birodalomhoz, jelenleg egyetlen olyan összeírást ismerünk, amely kifejezetten azért történt, hogy a Gubernium alá tartozó cigány népséget megszámlálják. Pontosabban, remélem, hogy a kutatásaim nyomán ismerni fogjuk, hiszen az Erdély népségéről író szerzők egyike sem említi ezt a *conscriptiót*, vagyis az eddigi kutatások áramába nem került bele.

A Gubernium 1781. január 18-án rendelte el a felmérést,<sup>70</sup> célja a Bécsből, az erdélyi kancelláriától is inspirált szisztematikus letelepítési politika előkészítése volt, amire az elkövetkező években részlegesen sor is került. Röviddel ezután

<sup>69</sup> Sonkoly 2001: 119–145.

<sup>70</sup> MNL OL F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868. Az összeírás keletkezésére vonatkozó iratok ugyanezen a számokon, az összeírások mellett találhatók.

a cigányok Erdélyből való kiutazását tilalmazó rendeletet hoztak, melyet már érintettem. Az erdélyi kormányzat számára az 1740-es évek óta folyamatosan gondot okoztak azok, akik folytonos ide-oda mozgással kivonták magukat az adózásból. A forrásokból egyértelmű, hogy a letelepítés cigányokat is érintő problémáit vizsgáljunk kellene, ám az 1780-as évek előtti időszakból jelenleg csak szórványos adataink vannak erről. Sepsiszek irataiban például 1767-ből fennmaradt egy aláírás és egy pontos keltezés nélküli utasítás.<sup>71</sup> Feltehetően valamelyik földesúr instrukciói a tisztartójának, hogy tárgyaljon egy sátoros cigány kompániával, és *contractussal* vegye őket a földesúr keze alá. Az állam által kezdeményezett, tervszerű letelepítésről azonban Erdélyben 1781 előtt nem tudunk. Néhány év múlva, 1786-ban már a letelepítés eredményeit mérték fel. Szintén Háromszékből maradt fenn az a cigányokról készült összeírás, amely családonként mutatja ki az életmód változását.<sup>72</sup> Ez a nagy terjedelmű és részletes forrás feldolgozatlan, erre ebben a tanulmányban én sem vállalkozhatok; néhány mozzanatát Albert Ernő említi.<sup>73</sup>

A guberniumi összeírást a székely és szász székek, a vármegyék és a városok külön-külön hajtották végre.<sup>74</sup> A Főkormányzék tudni akarta a cigányok számát, és tájékozódni arról, hogy beletartoznak-e a társadalmi hierarchiába, ellenőrizhetők és adóztathatók-e. A fiskális cigányokat nem kellett összeírni, velük itt sem foglalkoztak külön. A helyi hatóságok által felküldött összeírási íveket a Guberniumnál összesítették. Többféle összesítő tábla is található az iratok között.<sup>75</sup> Az erdélyi vármegyék és Fogaras, a székely székek, a szász székek és vidékek mellett ebben az összeírásban is külön kimutatták a taxás helyek adatait.<sup>76</sup> A továb-

<sup>71</sup> ANR Covasna, Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770. 201/1767.

<sup>72</sup> ANR Covasna, Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790. 910/1786.

<sup>73</sup> Albert 2000.

<sup>74</sup> Az összeírások címe: *Tabella De numero Statu Zingarorum*. Az oszlopokba rendezett rovatok címe latin, ezek: *Nomina Possessionum* (helység neve), *Nomina Patrum Familias Zingarorum* (cigány családfő neve), *Numerus Animarum Virilis Sexus* (a férfi családtagok száma), *Numerus Animarum Faemini Sexus* (a női családtagok száma), *Opificium quarum exercet* (milyen mesterséget gyakorol?), *Religio* (vallás), *Utrum Domiciliatus vel Vagus* (letelepült vagy vándorló), *Utrum Jobagio, Inquilinus vel Libere Conditionis* (jobbágy, zsellér vagy szabad menetelű), *Si Jobagio, vel Inquilinus cujus?* (kinek a jobbágya vagy zsellére?).

<sup>75</sup> A *Tabella Indicans Numerum et Statum Zingarorum /exceptis fiscalibus/ in toto Transylvaniae Principatu cum Ima Mensis Marty Anni 1781 repertorum* című táblázat a helységek neve (*Nomina Locorum*) után már csak számadatokat tartalmaz. Megadják helységenként a családfők (*Numerus Patrem et Matrem familias*) számát, majd azt, hogy a családok közül mennyi a letelepült, a vándorló, a jobbágy és a zsellér. A *Recapitulatio Circulorum* című táblázat egy-egy szék és vármegye adatait összesítetten közli: a családfők és a lelkek számát, valamint a családok megoszlását letelepültség és jogállapot szerint. A *Recapitulatió*ban egy sorban adják meg a taxás helyek (*Loca Taxalia*) egyesített adatait, de készült egy külön tabella, amelyben a taxás helyek adatait adják meg ugyanúgy, mint a *Recapitulatió*ban.

<sup>76</sup> A következő taxás helyek szerepelnek ebben a kimutatásban: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Vizakna, Abrudbánya, Hátszeg, Vajdahunyad, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Erzsébetváros, Szamosújvár. Annak okára, hogy miért nem szerepel valamennyi taxás hely a tabellában, utalás sincs. Az összeírásból következtethető magyarázat: ahol nem laktak cigányok, azokat a városokat kihagyták a listából, például Csíkszeredát és Sepsiszentgyörgyöt.

biakban a *Tabella Indicans* és a *Recapitulatio Circulorum* adatait használva, a cigány népesség lélekszámát, területi megoszlását és néhány társadalmi jellemzőjét igyekszem pontosítani.

Zsupos Zoltán az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok tizen-nyolc összeírását adta ki az 1744–1785 közötti közel fél évszázadból.<sup>77</sup> A fiskális cigányokat kompániánként írták össze. Az adatokkal pontosíthatók az Erdély cigány népességére vonatkozó számítások. Fontos ez a forráscsoport a foglalkozási megoszlás vizsgálatában is, elsősorban itt találjuk azokat a mesterségeket, amelyeket Magyarországon Erdős Kamill óta az oláh cigányok alcsoportjaihoz (rézművesek, rostások, lakatosok, foltozók) társítunk. Az 1781. és 1783. évi összeírások adatait elsősorban a lélekszámra vonatkozó számításához használom.

A *Tabella Indicans* és a *Recapitulatio* szerint a családfők összes száma, a *Taxa Localia* egyesített adataival együtt 12 686, a lelkek száma pedig 35 539 fő. Ha a két adatot összeadjuk, az eredmény 48 225. Ennyi lett volna Erdély megszámtolt cigány népessége a fiskális cigányok nélkül. A lelkek száma azonban nem vehető pontosnak, mert a családtagokat következtetlenségül vették fel, több helyen a feleségek hiányoznak az összeírásból. Ha a családok számát a szokásos 4,5-del szorozzuk, a cigány népesség 57 ezerre jön ki. Ha elfogadnánk azt a becslést, hogy a fiskális cigányok az erdélyi cigányság egynegyedét tették ki, 48 ezret tekintve háromnegyednek, akkor 64–65 ezer fő cigány népesség lehetséges. Ez Leonhard, Benigni és Lebrecht adataához közeli. Ha 57 ezret veszünk háromnegyednek, akkor a cigány népesség 76 ezer lenne.

Negyedszázaddal később, 1805-ben egy főkormányászéki jelentésben az 1781-es számlálás adatait küldték fel az Erdélyi Udvari Kancelláriának. A családok számát közölték, amiből 8598 a letelepültek (*domiciliati*) és 4088 a kóborlók (*vagi*) száma. A jelentés alapján biztosra vehetjük, hogy 1781 óta nem történt másik cigányösszeírás, de azt is, hogy az akkori összeírás hiányos volt, amit a Főkormányászkék meg is írt a Kancelláriának a következtetéssel együtt: „a Király Fő-Igazgató-Tanács azon nyíltan kifejezett meggyőződésre jutott, miszerént míg a cigányok általában meg nem telepítettek, addig biztos összeírást véghezvinni lehetetlen.”<sup>78</sup>

Az 1781-es guberniumi felvétellel majdnem egyidejűleg készült egy összeírás a sátoros taxás fiskális cigányokról, amelyben 1227 cigány családfőt írtak össze.<sup>79</sup> A Kincstár joghatósága alá tartozó aranymosók 1781-eshez legközelebbi összeírása 1783-ból való, abban 1686 cigány családfő szerepel.<sup>80</sup> Ez a két adat együtt 2913 fő. Ha 4,5-del szorozzuk, akkor a fiskális cigányok száma 13 109. Ha viszont hozzáadjuk a guberniumi összeírás 48 225-ös összegéhez, akkor 61 225-öt kapunk, ez azonban nem reális az említett következtetlenség miatt.

A már említett 1805-ös főkormányászéki jelentés szerint a taxás fiskális cigány családok 1781-re vonatkozó száma 1239, az aranymosó fiskális cigány családoké

<sup>77</sup> Zsupos 1996.

<sup>78</sup> Mezey–Pomogyi–Tauber 1986: 113.

<sup>79</sup> Zsupos 1996: 245–281.

<sup>80</sup> Zsupos 1996: 331–366.

pedig 1291. Tehát a korabeli iratok között is ellentmondások vannak és a családok/családfők száma is képlékeny. A fiskális családok együttes száma ennek alapján 2530. A 4,5-ös szorzóval a fiskális cigányok száma 11 385. Hozzáadva a 12 686-ot, az összes cigány család száma 15 216, ezt 4,5-ös szorzóval szorozva 68 472-t kapunk.

Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében tehát, kétségekkel ugyan, 60 és 70 ezer közé tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra és vissza, valamint egy letelepedési folyamat is. Mivel az 1750-es adóösszeírásba a Partium cigány népességét nem vették fel, az 1781-es adatok az előző és következő évek adóösszeírásaihoz viszonyíthatók. Ha az 1781-es guberniumi adatfelvétel 12 686 családfő számát a 2. táblázat cigányokra vonatkozó adatainak sorába illesztjük, akkor 1776-hoz képest nagyobb növekedés történt, mint ahogy az adóösszeírásokból látszik. Az adózó cigány családok 1785. és 1791. évi számához viszonyítva 1781 után csökkenés mutatkozik, ami megerősíteni látszik az elvándorlásra vonatkozó adatokat, de ismételten figyelniük kell arra, hogy az adóösszeírásban a nem a „cigány” kategóriában összeírt cigányok nincsenek benne. Korrekció a források családok szintjén történő feldolgozásával válna lehetővé.

A *Recapitulatio* számadatait szerkesztettem a 6. táblázatba, és azokból számoltam ki a tagolódás arányait a 7. táblázatban. A taxás helyek adatai és a summa az eredeti forrásból valók, a négy nagy területi egység közigazgatási egységeinek együttes részszáma az én számításom. A családfők és családtagok összegét sem tartalmazza a kimutatás, ez is saját számításom.<sup>81</sup>

A következtelenségek, pontatlanságok és hiányok ellenére érdemes ezeket a számokat figyelembe venni, mert témánk további árnyalásához járulnak hozzá. Az abszolút számok alapján a vármegyék közül Hunyadban, Kolozsban és Tordában, a Székelyföldön Marosban, Udvarhelyben és Háromszéken, a Királyföldön pedig Szebenben és Brassóban élt a legtöbb cigány. A népességszám, valamint a jogállás és életmód szerinti tagolódás egymáshoz viszonyítása területi mintákat rajzol ki.

A legnagyobb cigány népesség a legnagyobb területű vármegyékben található. Erdélynek ezen a vidékein volt a legtöbb termőföld, itt a legmagasabb a letelepült cigány családok aránya. Ez valamelyest a cigány családok parasztosodását is jelenti, legfőképpen pedig azt, hogy a paraszti népességet kiszolgáló cigányoknak itt tudtak telket adni. Szászföldön hasonló tendencia jellemző, itt a cigányok főként ipari tevékenységeik révén vagy napszámosként, városi proletárként integrálódtak a társadalomba. Ehhez mérten Székelyföldön és a Partiumban kiugróan magas a jobbágyok aránya, de úgy, hogy a vándorlóké is. Ez azt jelenti, hogy itt jogállapotban erősebben integrálódtak, életmódban kevésbé.

<sup>81</sup> A székely székek és fiúszékek adatait az eredeti forrásnak megfelelően külön tüntetem fel, de az elemzésnél együtt veszem figyelembe.

6. táblázat

*A cigány népesség száma és tagolódása az 1781. évi összeírás összesített adatai alapján*

	<i>Családfők</i>	<i>Lelkek száma</i>	<i>Cigányok összesen</i>	<i>Letelepült</i>	<i>Kóborló</i>	<i>Jobbágy</i>	<i>Zsellér</i>
<b>Az erdélyi vármegyék és Fogaras</b>							
Felső-Fehér	419	832	1251	354	65	390	29
Alsó-Fehér	702	1673	702	498	204	653	49
Küküllő	644	1535	2179	581	63	567	77
Torda	824	2212	3036	640	184	742	82
Kolozs	927	927	3058	586	341	835	92
Doboka	680	1818	2498	427	253	647	33
Belső-Szolnok	505	1317	1822	288	217	462	43
Hunyad	1080	3575	4655	505	575	1030	50
Fogaras	291	608	899	149	142	273	18
<i>Együtt</i>	<i>6072</i>	<i>14 497</i>	<i>20 100</i>	<i>4028</i>	<i>2044</i>	<i>5599</i>	<i>473</i>
<b>A Partium és Kővár-vidék</b>							
Közép-Szolnok	447	1408	1855	241	206	415	32
Kraszna	191	523	714	91	100	172	19
Zaránd	195	660	855	90	105	190	5
Kővár-vidék	153	375	528	20	133	145	8
<i>Együtt</i>	<i>986</i>	<i>2966</i>	<i>3952</i>	<i>442</i>	<i>544</i>	<i>922</i>	<i>64</i>
<b>A székely székek</b>							
Udvarhely	495	1620	2115	197	197	473	22
Háromszék	503	1411	1914	158	158	480	23
Csík	142	572	714	91	51	142	0
Maros	848	2387	3235	645	203	802	46
Aranyos	114	502	616	39	75	109	5
Bardóc	58	113	171	24	34	58	0
Miklósvár	67	263	330	43	24	62	5
Gyergyó	92	378	470	26	66	89	3
<i>Együtt</i>	<i>2319</i>	<i>7246</i>	<i>9565</i>	<i>1223</i>	<i>808</i>	<i>2215</i>	<i>104</i>
<b>A szász székek és vidékek</b>							
Szeben	678	2674	3352	562	116	439	239
Segesvár	229	541	770	203	26	203	26
Brassó	637	1443	2080	493	144	102	535
Medgyes	306	1155	1461	257	49	227	79
Beszterce	211	864	1075	147	64	163	48
Szászsebes	83	161	244	56	27	56	27
Nagysink	256	950	1206	243	13	241	15
Szerdahely	106	184	290	73	33	60	46
Kőhalom	190	385	575	161	29	174	16
Ujegyház	92	174	266	75	17	89	3
Szászváros	71	96	167	51	20	59	12
<i>Együtt</i>	<i>2859</i>	<i>8627</i>	<i>11 486</i>	<i>2321</i>	<i>538</i>	<i>1813</i>	<i>1046</i>
Taxa localia	450	999	1449	296	154	398	52
<i>Összesen</i>	<i>12 686</i>	<i>35 539</i>	<i>48 225</i>	<i>8598</i>	<i>4088</i>	<i>10 947</i>	<i>1739</i>

*Forrás:* saját adatok.

7. táblázat

*A cigány családok tagolódásának arányai az 1781. évi összeírás összesítése alapján*

	<i>Családfők száma</i>	<i>Letelepült %</i>	<i>Kóborló %</i>	<i>Jobbágy %</i>	<i>Zsellér %</i>
<i>Az erdélyi vármegyék és Fogaras</i>					
Felső-Fehér	419	84,48	15,52	93,07	6,93
Alsó-Fehér	702	70,94	29,06	93,01	6,99
Küküllő	604	90,21	9,79	88,04	11,96
Torda	824	77,66	22,34	90,04	9,96
Kolozs	927	63,21	36,79	90,07	9,93
Doboka	680	62,79	37,21	95,14	4,86
Belső-Szolnok	505	57,02	42,98	91,48	8,52
Hunyad	1080	46,75	53,25	95,37	4,63
Fogaras	291	51,20	48,80	93,81	6,19
<i>Együtt</i>	<i>6072</i>	<i>92,21</i>	<i>7,79</i>	<i>66,33</i>	<i>33,67</i>
<i>A Partium és Kővár-vidék</i>					
Közép-Szolnok	447	53,91	46,09	92,84	7,16
Kraszna	191	47,64	52,36	90,05	9,95
Zaránd	195	46,15	53,85	97,43	2,57
Kővár-vidék	153	13,07	86,93	94,77	5,23
<i>Együtt</i>	<i>986</i>	<i>44,82</i>	<i>55,17</i>	<i>93,50</i>	<i>6,50</i>
<i>Székely székek</i>					
Udvarhely	495	60,20	39,80	95,55	4,45
Háromszék	503	68,58	31,42	95,42	4,58
Csík	142	64,08	35,92	100	0
Maros	848	76,06	23,94	94,57	5,42
Aranyos	114	34,21	65,79	95,61	4,39
Bardóc	58	41,37	58,63	100	0
Miklósvár	67	64,17	35,83	92,53	7,47
Gyergyó	92	28,26	71,74	96,73	3,27
<i>Együtt</i>	<i>2319</i>	<i>52,73</i>	<i>34,84</i>	<i>95,51</i>	<i>4,49</i>
<i>Szász székek</i>					
Szeben	678	82,89	17,11	64,74	35,26
Segesvár	229	88,64	11,36	88,64	11,36
Brassó	637	77,39	22,61	16,01	83,99
Medgyes	306	83,98	16,02	74,18	25,82
Beszterce	211	69,66	30,34	77,25	22,75
Szászsebes	83	67,46	32,54	67,46	32,54
Nagysink	256	94,92	5,07	94,14	58,60
Szerdahely	106	68,86	31,14	56,60	43,40
Kőhalom	190	84,73	15,27	91,57	8,43
Ujgyház	92	81,52	18,48	96,73	3,27
Szászváros	71	71,83	28,16	83,09	16,90
<i>Együtt</i>	<i>2859</i>	<i>81,18</i>	<i>26,32</i>	<i>63,41</i>	<i>36,59</i>
Taxa localia	450	65,77	34,23	88,44	11,56
<i>Összesen</i>	<i>12 686</i>	<i>67,77</i>	<i>32,23</i>	<i>86,29</i>	<i>13,71</i>

Forrás: saját adatok.

Ebben a modellben a cigányok nagyobb részénél az életmód alapeleme a faluzás (mendikáció), amikor az év nagy részében lakóhelyüket elhagyva, különféle piakereső szolgáltató tevékenységekkel, időszakos munkavállalással keresik meg kenyerüket.

Fontos tényező még, hogy a jelentős cigány népességű vármegyékben a cigányság nem koncentrálódott nagy számban egy-egy településen, hanem egyenletesen eloszlott a falvak között. Különösen Hunyadban és Tordában volt ez jellemző, ahol a falvakban 2-3 cigány család élt. 100 főnél népesebb cigány közösségek a legnagyobb városokban voltak, Kolozsváron, Abrudbányán, Gyulafehérváron, Vajdahunyadon. Kivételesen magas volt a cigányok száma Erzsébetvárosban, közel 400 fő. Székelyföldön és Szászföldön a falvakban nem tapasztalható olyan szóródás, mint az említettekénél, a koncentráció erősebb. 100 főnél is nagyobb lélekszámú közösségek jöttek létre Marosvásárhely és Székelyudvarhely környékén, Marosszentgyörgy, Mezőbánd, Gagy, Nagysolymos, Háromszékben Barót, Gyergyóban Gyergyószentmiklós helységeiben. Ezekben a településeken voltak a cigányvárosnak nevezett szegregátumok történeti előzményei, melyekre az etnográfusok a 20. század elején figyeltek fel. A cigány népesség koncentrációja a Szászföldön volt a legerősebb, vagyis ott, ahol a legfejlettebbek voltak a városok. Itt 100 főnél nagyobb lélekszámú cigány közösségek éltek Brassó környékén, Hosszúfalu, Feketehalom, Rozsnyó, Hermány, Prázsmár helységeiben, továbbá Segesváron. Szászvárosban a cigányok száma nem érte el a 100 főt, de jellegzetes példája a koncentrációnak, hogy itt élt Szászvárosszék cigányságának 53,29%-a. Erdély legnépesebb cigány közösségei éltek Nagyszeben és Brassó városokban, az 1781-es adatok szerint 730, illetve 648 fő. Az 1750-es adatokhoz képest a növekedés sokszoros, Brassóban közel hatszoros.

Az 1781. évi guberniumi adatfelvétel szerint a családfők közel ötvenféle mesterséget és megélhetési módot gyakoroltak, de túlnyomó részük ekkor is három mesterség között oszlott meg: kovács, varga, zenész. Magyarországhoz képest feltűnő eltérés a lábbelikészítők magas aránya. Az azonos tevékenységet folytatók túlnépesedése fontos kiváltó oka volt a migrációnak. Egyúttal azonban az a tendencia is érvényesült, hogy némely – nagyobb arányban egyébként nem cigányok által művelt – foglalkozások főként ott fordulnak elő cigányok között, amelyek a helyi gazdasági szerkezethez alkalmazkodtak, például a speciális faesztergályozás (orsócsinálás) Gyergyóban, ahol a fakitermelés és fafeldolgozás meghatározó gazdasági ágazat volt. Több településen a cigány családfő nem a mai fogalmaink szerinti „hagyományos” mesterségből élt, hanem *manuarius* volt, azaz a korabeli munkanélküliek közé tartozott, akik napszámból, alkalmi munkákból, néha közmunkából tartották el családjukat, vagy bármiből, ami éppen adódott.

Marosszékben például a családfők többsége dominánsan a kovács (246 fő), a varga vagy valamely más lábbelikészítő (197 fő) és a muzsikus (128 fő) mesterségből élt. Ez a három tevékenység adta a családfők közel 70%-ának a megélhetését. A családfők 15%-a nem rendelkezett semmilyen mesterséggel, vagy koldulni kényszerült. A további 15% körében nagyobb gyakorisággal fordul elő a napszámos,

aranyász, kanalas, tímár. Egy-két ember volt csupán üstös, sintér, szolga, rostás, lakatos, téglás, szűcs, lovasz, lóherélő, révész, bába, tapasztó, mészégető.

A városok többségében 1781-ben is az említett aránytalan foglalkozási szerkezet jellemző, még Brassóban és Nagyszébenben is. Ezzel együtt általános tendenciaként megállapítható, hogy a városokban volt a legtöbb azoknak a cigányoknak a száma, akik nem értettek mesterségekhez, és a városi proletárok számát gyarapították. Külön említést érdemel e tekintetben a taxás helyek sorából Erzsébetváros mint tipikus példa. Itt a 105 cigány családfő közül 12 kovács, 16 muzsikus, 2 varga, 1 koldus, 74 napszámos volt. Utóbbiak aránya 70,47%.

## KÖVETKEZTETÉSEK

A 18. században Európa csaknem valamennyi állama megpróbálta elérni a cigányok integrálását. A század második felében azok az országok is változtattak korábbi gyakorlatukon, amelyek addig kiűzni vagy a gyarmatokra kitelepíteni igyekeztek a cigányokat és a korábbinál racionálisabb megoldásokat kerestek. A Habsburg Birodalomban különösen így volt, más felvilágosult abszolutista államokhoz képest is. A marginális rétegek beillesztésének politikáját Bécsből koordinálták, de a kormányzati gyakorlatok a birodalom egyes részeiben nem voltak teljesen azonosak. A célrendszerében integrációs, eszközrendszerében asszimilációs politika velejárája az államnak az a törekvése, hogy információkat kapjon a társadalomszervező és erőforrásokat gyarapítani akaró törekvéseihez. A tanulmányomhoz használt forrásokat ez köti össze, és ez határozza meg felhasználhatóságukat.

Korábbi írásaimban többször érintettem már, hogy a középkor vége óta a „cigány” fogalma a Kárpát-medencében kettős értelmű.<sup>82</sup> Ez a kettősség megjelenik a most elemzett forrásoknál is. Az adatok feldolgozása attól függően, hogy Erdély egész népességének vagy szorosabban cigány népességének a megismerése-e a célunk, kétféle módszer alkalmazását teszi szükségessé. Bármelyikre is törekszünk, alapvető tanulság, hogy a cigányokat kétféleképpen vették fel az összeírásba, ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és a legpontosabb képet akkor kapjuk, ha kétféleképpen számolunk. Másik tanulság, hogy a cigány népesség megismerésében akkor juthatunk árnyaltabb eredményekhez, ha a családok szintjén is elvégezzük az elemzéseket. Ez kijelöli a további kutatás irányát is.

Arra vonatkozólag, hogy meg tudtak-e számolni minden cigány családot az összeírók, azt válaszolhatjuk, hogy teljességgel semmiképpen sem. A letelepültek magas arányából, illetve abból, hogy a vándorlónak számítók is beletartoztak jobbágyként vagy zsellérként a rendi kategóriákba, arra következtetünk, hogy feltehetően kisebb-nagyobb hibákkal pontosan megszámozták – mai kifejezéssel élve – az integrálódott cigányokat úgy, hogy az a történész számára is fontos

<sup>82</sup> Lásd például Nagy 2015: 101.

és értelmezhető. Azokat viszont, akik Erdélyben még senkihez sem tartoztak, vagy úton voltak a Habsburg vagy az Oszmán Birodalom más részei felé, megbecsülni sem lehetett. A Dél-Dunántúlon például kimutatható, hogy teknős cigányok éppen abban az időben érkeztek oda, amikor a tanulmányomban felhasznált források keletkeztek. Ha túlzás is volt Marienburg becslése a vándorcigányok 50%-os arányára, a megszámlálhatóságot illetően bizonyára nem tévedett túl nagyot. Azt viszont hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyen kívülre kerülő cigányok már nem a Gubernium gondja voltak, számára az volt a fontos, hogy az Erdélyben élők ne maradjanak ki az adózásból, ne kerüljenek ki az állam látóköréből.

Az összeírásokból olyan cigány népesség tárul elénk, amely különleges helyzetben volt Erdély társadalmában. A cigány népesség számát, pozícióit és tagolódását több tényező határozta meg együttesen, ezeket külön-külön és kapcsolódásaikban is érintettem: migráció, a helyi feltételek, a cigányok mesterségbeli tudása vagy ép-penséggel annak hiánya, adott területen a termőföldek kiterjedése, a lokális társadalmak szerkezete. Az eddigi kutatások és a tanulmányomban elemzett források alapján leginkább a megélhetési módok és a foglalkozási szerkezet szerint tekinthetjük a cigányokat sajátos csoportnak. E tekintetben a cigányok esetében a vándorlás nem egyedülálló, más olyan csoportokéhoz hasonló, amelyekkel társadalmi helyzetük hasonló. A *vagus* kategória az *advena* és a *commorans* fogalmával állítható párhuzamba, és leginkább olyan köztes társadalmi helyzetet jelentett a cigányok esetében, amelyet az 1893-as cigányösszeírásban ideiglenesen egy helyben tartózkodónak neveznek majd.<sup>83</sup> Az itteni cigány családok közel 70%-a azonban nem volt vándorló. A helyi társadalomban a tevékenységeik révén jórészt különböznek ugyan a népesség többi részétől, ugyanakkor hasonlítanak is, leginkább azokhoz, akik szintén a helyi társadalom kiszolgáló rétegeihez tartoztak. Tekintve, hogy a letelepült és a vándorló cigány népességre is dominánsan a foglalkozások egy szűkebb köre jellemző, foglalkozási szerkezet tekintetében beszélhetünk viszonylag zárt cigányságról, ezt azonban ellensúlyozta a jogállásbeli beilleszkedettség. A hétköznapi életben összességében a változatosság, a sajátos csoportok sokfélesége érvényesült a cigányok között is, miként Erdély társadalmában általában.

## FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

F 50. Gubernium Transylvanicum, Országos adóösszeírás. Mikrofilmen a 26469–26515, 47368–47377. számú tekercseken, a mutatók a 25726–25727. számú tekercseken.

<sup>83</sup> Herrmann 1895.

## Archivele Nationale ale României (ANR)

Direcția Județeană Cluj (ANR CLUJ) [Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága], Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók.

Direcția Județeană Covasna (ANR Covasna) [Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága], Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677–1770, Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771–1790.

Ballmann, Johann Michael 1801: *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Hochmeister, Hermannstadt.

Benigni, Joseph Heinrich von Mildenberg 1837: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Thierry Buchhandlung, Hermannstadt.

Bielz, Eduard Albert 1858: *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen*. Druck und Verlag von S. Filtsch, Hermannstadt.

Fényes Elek 1857: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest.

Gottschling, Paul Rudolph 1781: *Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstentums Siebenbürgen*. Budissin.

Gyémánt László et al. (szerk.) 2009–2016: *Conscriptia fiscala a Transilvaniei din anul 1750*. Vol. I–II. Editura Enciclopedică, Bucurest.

Herrmann Antal 1893: Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III.

Herrmann Antal 1895: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. (Jekelfalussy József előszavával). (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.) Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen 1892: *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI–XVIII. sz.-ból*. II. 1. (Monumenta Hungariae juridico-historica.) MTA Történelmi Bizottsága, Budapest.

Köváry László 1847: *Erdélyország statistikája*. Első kötet. Tilsch János, Kolozsvár.

Lebrecht, Michael 1804: *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt.

Marienburg, Lucas Joseph 1813: *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.

Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Söllner, J. 1856: *Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt.

Togan, Nicolae 1898: *Româniile din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Ioan Klein de Sadu*. Tipariul Tipografiei Archiepiscopale, Sibiu.

*Zur Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft. Wien, 1853.

Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok 4–5.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Ernő 2000: *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*. Charta, Sepsiszentgyörgy.
- Bogdan-Duică, George 1896: *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX. 626–642.
- Borosy András 1992: Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIX*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 59–73.
- Csáki Árpád 2011: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1719-ben. In: *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 277–287.
- Csetri Elek – Imreh István 1980: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Kriterion, Bukarest.
- Lepetit, Bernard 2000: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, 33–50.
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád 2013: *Jozefinizmus Tündérorszáiban*. Tarsoly, Budapest.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár.
- Nagy Pál 2015: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 50–127.
- Nagy Pál 2018: Cigány csoportok Magyarország történetében. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 41–68.
- Nagy Pál 2019: *Beás cigányok a Kárpát-medencében. (Historikus metszetek a 18–19. századból)*. (Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 43.) Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Nagy Pál 2022: Források és adatok Marosszék és Marosvásárhely cigányságának múltjából (a kora újkortól a 19. század első harmadáig). In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Társadalomtudományi Kutatóintézet Kisebbségkutató Intézet – Kaligram, Budapest, 136–152.
- Nyarády R. Károly 1987: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 3.) KSH, Budapest, 7–56.
- Pál-Antal Sándor 2004: Etnikai megoszlás Marosszéken 1614–1848 között. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 356–366.
- Pál-Antal Sándor 2010: Népeségi viszonyok Háromszéken a XVIII. század elején. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 227–236.

- Pál-Antal Sándor 2012: Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum* (74.) 2. 1–19.
- Pál Judit 1999: A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda, 25–97.
- Sonkoly Gábor 2001: „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In: Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda, 119–145.
- Trócsányi Zsolt 1957: Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Központi Statisztikai Hivatal – Országos Levéltár, Budapest, 273–308.
- Veres Valér 2002: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéseihez. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 75–108.

Szokolszky Ágnes

## Cigánymuzsikus-lét Magyarországon, egy primásdinasztia családtörténetének tükrében\*

Déki Lakatos Sándor, a Lakatos cigányprimás dinasztia hatodik generációjának képviselője 1945-ben született. Hatéves korában nagyapja, a legnagyobb primások között számotartott id. Lakatos Flóris kezdte tanítani. 1960-ban édesapja, a szintén nagy hírű primás, Lakatos Sándor zenekarában kezdte a pályáját. 1964-ben alapította meg saját zenekarát, amellyel a Gellért-, majd az Astoria szállodában, ezután pedig negyven éven keresztül a Mátyás Pincében muzsikált. Koncertező művészként bejárta a világot.

2021 szeptemberétől kezdődően több mint 40 óra interjú beszélgetést folytattam Déki Lakatos Sándorral, aki nem csak saját élettörténetét, de – a családi szájhagyomány útján – családja 18. századig visszamenő történetének lényeges eseményeit és fordulóit is fel tudta idézni. A beszélgetések bepillantást adtak a magyar cigányzenész népcsoport, ezen belül is az elit cigányzenészek és családjaik életének alakulásába és kultúrájába, gondolkodás- és életmódjába, a magyar történelem több mint kétszáz évének speciális tükréeként.<sup>1</sup>

Az interjúanyagra és a tágabb szakirodalomra alapozva a jelen írás a következő kérdéseket kívánja megvilágítani. Mely pontokon tükrözi a Lakatos dinasztia krónikája a magyar cigánymuzsikusok átfogóbb sorsát, történetét, illetve melyekben tér el attól? Hogyan kötődik a cigányprimás/muzsikus réteg helyzetének alakulása a magyar történelem kedvezőbb és kedvezőtlenebb fejezeteihez? Miként rajzolódik ki ennek a nagy sikereket, de ismétlődő válságokat is megélt csoportnak a sajátos kultúrája, életfelfogása, illetve milyen alkalmazkodási stratégiái figyelhetők meg? Végezetül, mi lehet a jövője ennek a kultúrának?

### KIALAKULÁS ÉS BEÉPÜLÉS A MAGYAR TÁRSADALOMBA ÉS KULTÚRÁBA

Déki Lakatos Sándor elbeszélése a cigányzene magyarországi megjelenésének és felfutásának idejéig visz bennünket vissza. Érdeemes alaposabb pillantást vetni

\* A jelen írás az előzetes változata a szerző Ad Librum kiadónál megjelenő „Így muzsikáltunk. Déki Lakatos Sándor cigányprimás élet- és családtörténete” című kötete zárótanulmányának.

<sup>1</sup> Az interjúk 2021 szeptembere és 2022 novembere között készültek. A továbbiakban azok az idézetek, illetve adatok, amelyek egyéb forráshivatkozás nélkül szerepelnek, minden esetben a megnevezett interjúkból származnak.

a kezdetekre.<sup>2</sup> A 15–16. század során Magyarországra érkező cigányok zenei világba való bekapcsolódása ismereteink szerint a 18. században zajlott le. A 18. század végén a magyar nemesség körében megerősödő nemzeti eszme az önálló magyar zene gondolatát is felkarolta. Paradox módon viszont a Habsburg császári hadsereg toborzási gyakorlata hívta létre a verbunkost, azt a magyar nemzeti érzülettel összekapcsolódó zenei műfajt, amelynek művelésébe a cigánység zenei tehetséggel megáldott tagjai bekapcsolódtak. A verbuváláshoz való zenét cigányzenészek kezdték játszani, a magyar népzene motívumainak felhasználásával.<sup>3</sup> A cigányzene felfutásának szempontjából továbbá jelentős volt a zene mint fő szórakozási lehetőség szerepe a közemberek életében éppúgy, mint a főúri udvarházakban és kastélyokban, majd később a népszerű fürdőhelyeken és kávéházakban. A cigány népszerűség egy része észrevette ezeket a társadalmi igényeket és lehetőségeket, és ki is aknáztá azokat a magyar társadalomba való beépülésre és a felemelkedésre.

A 18. század során jelentek meg a cigányzenészbandák a vidéki Magyarországon. Gyakran fiatal gyerekek, „rajkók” álltak össze zenekar alakításra. A lakosság körében aratott sikerek nyomán a zenélés rangossá és népszerűvé vált a cigánység körében, az addig uralkodó kovácmesterséggel és egyéb, általuk űzött foglalkozásokkal (vályogvetés, teknővájás, lókereskedés) szemben.

Ez a környezet hozta meg az első nagy cigánymuzsikus nemzedék felemelkedését, amelynek egyik legjelentősebb első képviselője Bihari János volt. Bihari apja is „hegedűs cigány” volt, ő pedig fiatalon apósa zenekarának vezetője lett, és bejárta az országot. Eközben felkerült Pestre, és nagy hírnévre tett szert mint virtuóz hegedűs, „magyar Rossini”-ként kezdték emlegetni.<sup>4</sup> Kiemelkedő szerepet játszott zeneszerzőként is a verbunkos műfaj megformálásában. Liszt Ferenc el volt ragadtatva, amikor 1822-ben hallotta őt játszani. Amikor egy angol tisztelője azt kérdezte tőle, hogy miért csodálja annyira a cigányzenészeket, ezt válaszolta: „a cigányzenész semmilyen formális képzést nem kapott, még kottát sem tud olvasni, s a zene mégis úgy buzog belőle, mint a víz a szökőkútból”.<sup>5</sup> A cigányzene ihletője volt Liszt *Magyar rapszódái*nak. Éltes forrása volt a nemzeti romantika kibontakozásának, és beépült a klasszikus zenébe Haydn, Brahms és Beethoven művein keresztül.

Farkas Miska, Bihari unokája, aki a győri „cigánylajos” szegénységébe született, szintén a maga erejéből lett ünnepelt prímás. Gyermekeként az apja után örökölt hegedűvel kereste meg a család kenyerét. Hallás után tanult el darabokat, köztük Strauss-valsereket. Kilencévesen már gyermekbandájával járta az országot, tizennégy évesen pedig hústagú zenekarának prímásaként volt neve ismert

<sup>2</sup> Kállay 2002, 2018 és Sárosi 1971 alapján.

<sup>3</sup> A verbunk szó német eredete: *Werbung* (toborzás, hirdetés). A verbunkos eredetileg olyan férfitánc volt, amelyet a Habsburg Birodalom falvaiban és városaiban toborzási alkalmakkor táncoltak, hogy kedvet csináljanak a katonaelet vállalására.

<sup>4</sup> Vö. Antalíné 2021; Bíró 2011.

<sup>5</sup> Bíró 2011.

a Dunántúlon. Egy Temes megyei földesúr vette pártfogásba, aki Széchenyi Istvánnak és Teleki Lászlónak is bemutatta, de Kossuth Lajosnak és Batthyány Kázmérnak is muzsikált. Az 1848–49-es szabadságharc leverését követően egyes bandák „elnémetesedtek”, többen viszont a magyar ügy mellé álltak, hogy „hangász”-ként (katonazenészként) kísérik lelkesítő zenével a katonákat a harcmezőn. Más cigányprímásokkal együtt Farkas Miska is az elsők között jelentkezett Klapka György hadtestébe, a megtorlások alatt rövid időre be is csukták ezért.<sup>6</sup>

A társadalmi befogadást nagyban segítette, hogy a magyar honvédségben jelentős számban vettek részt cigányzenészek.<sup>7</sup> A neoabszolutizmus időszaka tovább növelte a megbecsülésüket, mivel a muzsikusok a nemzeti érzés és az ellenállás szellemének fenntartóivá váltak. Az ekkor már „győri hegedűkirály”-ként emlegetett Farkas Miska felfelé ívelő pályája folytatódott az 1850–70-es években. Nyaranta Balatonfüreden volt nélkülözhetetlen, ahol több bandát foglalkoztatnak, mivel zenészek fogadták és búcsúztatták a nyaralóvendégeket, szerenádokat adtak és muzsikáltak a sétatéren, a hajókon és a bálokon.<sup>8</sup> Farkas Miska országos ismertsége nőtt, zeneszerzőként is. Többször körbeutazta Európát, és 1875-ben a magyar cigányzenészek közül elsőként jutott el zenekarával koncertkörútra Amerikába. Vagyont keresett, pályája végén mégis szegénységben halt meg.<sup>9</sup>

Déki Lakatos Sándor elbeszélésében Bihari János és Farkas Miska a család-történet legendás kiindulópontjaiként jelennek meg. Utóbbi ugyanis örökbe fogadta és feleségével felnevelte a vele rokonságban álló, elhunyt Déky Sándor két lányát, Rozáliát és Nellit. Rozália, aki Déki Lakatos Sándor szeretett dédanyja lett később, egy Lakatos Antal nevű primáshoz ment férjhez. Az elbeszélés szerint az esküvő előtt Farkas Miska felutazott vele Győrből Budapestre, hogy a legjobb hangszerésznél egy kisebb vagyonba kerülő hegedűt vegyen nászajándékba leendő vejének.

A Lakatos Antaltól leszármazó generációkban a fiúk mind primások lettek, ami megegyezett az ekkorra már kialakult primáscsaládok hagyományával. A hegedülés elsajátítása családon belül történt. Ahogyan azt Farkas Miska példája is mutatja, előfordult, hogy egy elárvult gyermek maga fejlesztette tehetségét, illetve a hegedülés művészetét az idősebbektől. A primásmesterség átadása azonban tipikusan apáról fiúra szállt. A tizenéves életkorba lépő, a hangszerét már jól kezelő ifjú jellemző módon tanoncként vagy másodhegedűsként lépett be apja zenekarába, hogy azután saját zenekart alakítson, amelynek ő volt a vezetője. Lányok ritkán váltak primássá, bár előfordult. A legkorábbi időkből az 1711-ben

<sup>6</sup> Vö. Antalíné 2016.

<sup>7</sup> A nemzeti bánatot átérző cigányzenész alakja bekerült az irodalomba, elegendő Vörösmarty 1855-ben írt *A vén cigány* című versére, vagy Arany János 1850-ben írt *Koldusénekére* utalni.

<sup>8</sup> Vö. Katona 2005; Katona – Tóbiás (szerk.) 2014. Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című művében emlékezik meg arról, hogy 1855-ben a beteg Vörösmartyhoz Farkas Miska „nyalka úri cigányt” hívtatták Füredre, aki elhúzta a költőnek az akkor betiltott Rákóczi-indulót és más kedvenc dalait. Eötvös 1982: 94.

<sup>9</sup> Vö. Antalíné, 2021, 2022.

született Czinka Pannát, a későbbiekből Lakatos Marianne-t, Déki Lakatos Sándor unokatestvérét lehet példaként említeni.

A primásszerep a cigányzenekar kialakulásával jött létre. Eleinte tanult katonazenész „cigánykarmesterek” bukkantak fel az egyre igényesebb zenekarokban. Segítették a hangszerjáték technikai fejlesztését és a repertoár bővítését. Ebből fejlődött ki a primás szerepkör. A cigányzenekar olyan 10–16 főből álló kamaragyüttes lett, amelyet a vezérdallamot (prímet) játszó elsőhegedűs vezetése mellett további hegedűsök, brácsások és nagybögösök, valamint a csellósok, a klarinétos és a cimbalmos alkottak. A zenekar meghatározó egyénisége, egyben szervezője és képviselője a primás volt, akinek ismertségétől és népszerűségétől függött a tagok jólléte és a zenekar pályafutása.

A „cigányzene” annyiban volt cigány, hogy a magyar gyökerű zenét cigányzenészek adták elő saját stílusukban. A zene jellege változott az idők során. A tororzások megszűntével a tánc elmozdult a csárdás felé, és a hangszeres muzikára épülő verbunkos mellett megjelent az új műfaj, a szöveges magyar nóta. Nótákat gyakran maguk a cigányzenészek szereztek (kiemelkedett ebben például Dankó Pista szegedi primás), de a neves nótaszerzők főként nem cigány zeneszerzők közül kerültek ki.<sup>10</sup> A kotta nélküli, improvizatív, díszítésekkel és érzelmmel teli muzikát a magyar közönség sajátjának tekintette, a külföld pedig a magyar zenével azonosította. Már az 1840-es években is járták Európát a magyar cigányzenekarok. Dobozy Károly földbirtokos-zeneszerző például 1842-ben zenekart szervezett, és saját költségén bejárta vele Magyarország nagyvárosait, majd 1846–47-ben európai körutat tett.<sup>11</sup>

## CIGÁNYZENE ÉS ZENÉSZCIGÁNYSÁG A MONARCHIÁBAN, ILLETVE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka fényes fejezetet nyitott a cigányzenészek helyzetében. Budapest metropolisszá fejlődésével együtt kibontakozott a kávéházi kultúra. A korábbi kávécsarnokok, kávémérések helyén tömegesen megjelentek a modern társasélet szinterei, amelyek a századfordulóra már felérttek a legelegánsabb európai megfelelőikhez, vagy meghaladták azokat. Témánk szempontjából kiemelendők a zenés kávéházak, amelyek cigányzenekarokat alkalmazva biztosították a szórakozást és a mulatást. A kávéházakkal az Osztrák–Magyar Monarchia „létrehozta azt, amit politikailag már nem sikerült megteremtenie: a lehető legellentmondásosabb elemek életképes integrációját. Tág,

<sup>10</sup> A magyar nóta atyjaként Egressy Bénit (1814–1851), a *Szózat* zeneszerzőjét szokás említeni. A szövegek és dallamok kezdetben a hajdútáncok, virágénekek, kuruc- és a népköltészet forrásából, valamint Petőfi és Arany verseiből táplálkoztak. Az ezredfordulón már sok dilettáns zeneszerző írt nótát. Jórészt ez indította 1905-ben Bartók Bélát és Kodály Zoltánt arra, hogy felkutassák az autentikus magyar népdalokat (Kállai 2018; Suki 2018).

<sup>11</sup> Vö. Nyerges 2015. A cigányzenekarok külföldjására vonatkozóan lásd Szíjjártó 2002.

nagyvonalú termeiben, ha nem is békült össze, de legalább képes volt kapcsolatot teremteni a Vadkelet a rendezett Nyugattal, a forróvérű Dél a mindig fontolgató Északkal”.<sup>12</sup>

A kávéházi cigányzenekarok egyedi jellemzője lett, hogy a prímás személyre szólóan, a vendég asztalához lépve muzsikált. Törzsvendégeinek kedvenc nótáit már akkor elkezdte játszani, amikor azok beléptek az étterembe. A változatos repertoárba a verbunkosok és a nóták mellett beépültek az opera- és operettrezletek, a klasszikus darabok, a népszerű slágerek, illetve a későbbiekben a filmzenék – minden, amit az éttermi és kávéházi közönség kért és értékelt a zenekaroktól. A kávéházak mellett a kiskocsmák és kisvendéglők is helyt adtak a cigányzenének; ekkoriban például csak Óbudán 850 kiskocsmát tartottak számon.<sup>13</sup>

A budapesti lehetőségek nagy vonzerőt gyakoroltak a fiatal, ambiciózus vidéki prímások számára. A vidéki városok ugyan szintén jó megélhetést nyújtottak, de egyes helyeken már annyi cigányzenekar volt jelen, hogy egymás megélhetését veszélyeztették. Jó példa erre Győr, ahol a Farkas családon kívül sok más híres és népes cigányzenészcsaládot is „kitermelődött” (ilyen volt például a Vörös, az Árvai és a Lóczi család). Egy-egy család tipikusan több neves prímást is adott (például id. és ifj. Vörös Jancsi, Vörös Miska, Vörös Elek, vagy éppen Farkas Ádi, Farkas Vince, Farkas Sándor).<sup>14</sup>

Így történt ez a Déky–Lakatos családban is, amelynek hét generációját tudjuk nyomon követni a Déki Lakatos Sándorral készült interjúkban. A családnak különösen szerencsésen alakult a helyzete, mivel valamikor az ezredforduló környékén a helyi földesúr négy házat adományozott nekik Győrben hálából, amiért Lakatos Flóris nem fogadta el azt a nagy összegű váltót, amit a földesúr neki nem színjózan állapotában, egy esküvői mulatság végén megírt. Déky Rozáliának és Lakatos Antalnak három fiú- és egy lánygyermek született. Miska tizenhat évesen került be apja zenekarába, majd önállósodása után nagy sikerrel szerepelt Bécsben és Budapesten is. Két öccse, Tóni és Tibor szintén nevet szereztek maguknak, utóbbi elismert zeneszerző is lett. A családba azonban a lány, Lakatos Irén házassága révén került be az a prímás, aki igazán kiemelkedő hírnévre tett szert: a komáromi Lakatos Flóris (a vezetéknevek egyezése a véletlennek köszönhető, nem voltak rokonok).

A fiúk tehát sikeres győri cigányprímásokként indultak, de amikor az 1910-es évek elején a közismert dalénekes, Cselényi József Budapestre invitálta őket, akkor családjukkal együtt a fővárosba költöztek. Nem volt kérdéses, hogy Budapesten hová menjenek lakni; a muzsikus cigányság a VIII. kerületben, a József körút városközponttól kifelé eső oldalán telepedett le. Itt több száz család

<sup>12</sup> Droste 1996. A kávéházi világra vonatkozóan lásd Saly 2005.

<sup>13</sup> Nyerges 2020: 173.

<sup>14</sup> Antaliné 2021.

alakított ki életteret magának a század első évtizedeitől kezdve, többnyire szerény lakhatási körülmények között.<sup>15</sup>

Az I. világháború alatt és az azt követő viharos években már nem lehetett könnyedén elhelyezkedni Budapesten cigányzenészként. Ezekben az években sorra zártak be a kávéházak.<sup>16</sup> A neves és sikeres primásokon és zenekarokon kívül sok cigányzenész családja a szegénységgel küszködött. Ugyanakkor a cigányzenészek súlyát és polgárosodó öntudatát is jelezte, hogy 1908-ban érdekvédelmi szervezetet hoztak létre Magyar Cigány Zenészek Országos Egyesülete néven, Bura Sándor primás vezetésével, és saját újságot is kiadtak *Magyar Cigányzenészek Lapja* címen. Az Európában is egyedülálló szervezetnek negyven fiókirodája és tízezer fős tagsága volt. Kiterjedt szakszervezeti jellegű és kulturális tevékenységet folytattak. Még futballcsapatot is alakítottak, 1927 májusában pedig megszervezték a világ első nemzetközi cigány futballmérkőzését a Ferencvárosi Torna Club Üllői úti pályáján.<sup>17</sup>

A két világháború közötti helyzethez hozzátartozott, hogy a cigányzenészek az állam támogatását élvezték annak köszönhetően, hogy a cigányzene összeforrt a nemzeti érzéssel, és a muzikusok nyíltan osztoztak a korszakot uraló hazafias és irredenta érzelmekben. Az I. világháborúban a katonaként szolgált cigányzenészek közül többeket Vitézségi Éremmel tüntettek ki. Trianon súlyát sok család személyesen élte meg, mert a magyar identitás fenntartóiként távozniuk kellett az elcsatolt területekről.<sup>18</sup>

A cigányzenészek megélhetése szempontjából kihívást jelentett az 1920–30-as években, hogy megingott a városi cigányzene monopolisztikus helyzete. Megjelentek ugyanis a presszók és az újfajta éjjeli szórakozóhelyek: a mulatók, bárók és kabarék. Velük együtt pedig megjelent Budapesten a dzsessz. A konkurenciaharc megszorongatta a régi típusú, cigányzenére épülő zenés kávéházakat. A kávéházi cigányzenészek egy része erre alkalmazkodóan reagált. Előfordult, hogy cigányzenészek dzsesszzenekarokban szerepeltek vagy dzsessz-számokat játszottak. Mindamellet a Cigányzenészek Országos Egyesülete a dzsesszt okolta a cigányzenészek egzisztenciális problémáiért. Az Egyesület elérte, hogy a Belügyminisztérium különböző rendeletekkel védje a cigányzenészek érdekeit. Így például kitiltották az országból a külföldi dzsesszzenekarokat, és a fővárosban meghatározott százalékban cigányzenészeket kellett alkalmazni a zenés rendezvényeken. Továbbá működési engedélyhez kötötték a zenélést, amit csak az Egyesület vagy az Országos Zenész Egyesület adhatott ki. A változás jele volt az is, hogy

<sup>15</sup> Vö. Andor–Kónya–Nagy–Szabó 2019. Később a szomszédos IX. kerületbe is költöztek cigánymuzikus- családok, így Déli Lakatos Sándor nagyapja is a Tompa utcában élt egy ideig.

<sup>16</sup> A háború előtti több mint 300 kávéház helyett 1923-ban már csak mintegy 200 üzemelt Budapesten. A *Magyar Kávésipar* 1923. szeptember 15-i számából idézi az adatot Havas 2006.

<sup>17</sup> A témáról bővebben: Hajnáczy 2019a, 2019b, 2020a.

<sup>18</sup> Vö. Hajnáczy 2020b.

megalapították a Bihari Zeneiskolát, annak érdekében, hogy minél többen megtanuljanak kottából játszani.<sup>19</sup>

A budapesti cigányzene különlegessége volt a gyerekekből álló rajkózenekar a Horthy-korszakban fénykorát élő Ostende kávéházban.<sup>20</sup> A tulajdonos, Grósz Ödön tartotta fenn a rajkózenekart 1935-től 1944-ig (ekkor őt deportálták zsidó származása miatt). Vezetőjük, Szilágyi Jenő, az utcán kóborló és a kávéházak előtt ácsorgó gyerekekből verbuvált össze kétszázhusz főt, akikből a huszonnégy legtehetségesebb alkotta az együttest. A gyerekeknek külön tantermük volt a kávéházban, ahol magántanulóként rendszeres oktatásban részesültek. Zenei továbbképzésükre tanárt szerződtettek. 1939-ben két hónapig Dél-Amerikában szerepeltek, az amerikai NBC rádiótársaság közvetítette műsorukat.<sup>21</sup>

1930 májusában az Egyesület a főváros vezetésével összefogva megszervezte a magyar nóta ünnepét, amelyet a februárban elhunyt híres prímás, Radics Béla emlékének szenteltek. Az eseményen ezer cigányzenész adott hangversenyt az FTC futballpályáján, nagyszámú magyar és külföldi közönség előtt. A nagyszabású ünnepség a magyar nótát a magyar érzület, a Trianon okozta fájdalom és az irredenta remények kifejeződéseként ünnepelte.<sup>22</sup>

A cigányzene helyzetét erősítette és népszerűségét növelte a rádióhallgatás, majd a mozifilmek terjedése is. A „rádióláz” kitörésekor – és még utána is hosszú ideig – a cigányzene volt a legnépszerűbb zenei műsor.<sup>23</sup> A magyar filmgyártás is rendszeresen alkalmazta a cigányzenész alakját: Magyar Imre prímás és zenekara például minden népszerű magyar filmben szerepelt, a *Dankó Pista* című 1940-ben bemutatott film pedig az egyik leghíresebb prímás életét dolgozta fel.<sup>24</sup>

## A LAKATOS CSALÁD HELYZETE ÉS BOLDOGULÁSA 1945-IG

A két világháború között a cigányzene minden nehézség ellenére virágkorát élte, és ennek a kedvező időszaknak részese volt a Lakatos család is. Déki Lakatos Sándor elbeszélésében ez az időszak aranykorként jelenik meg, amely mindenekelőtt a két nagypapa sikereivel és a növekvő család számára megteremtett szolid jóléttel és biztonsággal jellemezhető.

<sup>19</sup> Vö. Hajnáczy 2020a; Zipernovszky 2022.

<sup>20</sup> A látványosságzsámiba menő, belső erkéllyel és márványteremmel rendelkező Ostende kávéház a Rákóczi út és a Kazinczy utca sarkán állt (Rákóczi út 20.). A *Nyugat* című folyóirat irodalmi szalonjaként és a hazai kabaré születési helyeként is működött. Híres dzsessz- és cigányzenekarok léptek fel itt.

<sup>21</sup> Vö. Csemer 1994. Innen indult több későbbi nagynevű prímás, például Boross Lajos, Horváth Elemér és Toki Horváth Gyula pályája.

<sup>22</sup> Radics Béla (1867–1930) a kiemelkedő prímások egyike volt. A magyar nóta ünnepéről beszámolt a *Magyar Cigányzenészek Lapjának* 1930 május 31-i száma.

<sup>23</sup> Vö. Nyerges 2020.

<sup>24</sup> A filmet egy müncheni fesztiválon is bemutatták, ahol egy náci lap kritikusa megtámadta. A magyar politikai elit ekkor még nem követte a német példát a romák rasszista üldözésben. Bársony–Daróczy (szerk.) 2004.

A magasan kiugró tehetséget a családban az 1880-ban született Lakatos Flóris képviselte. Ő fiatal korában klasszikus zenei képzettséget szerzett Prágában a Ševčík-féle Zeneakadémián. Ezt követően klasszikus zenészként is fellépett, repertoárjában Bach-, Sarasate- és Paganini-művek szerepeltek. Amikor Lakatos Flóris felesége családjával együtt Győrből Budapestre költözött, a kialakult szokásnak megfelelően a prímásközösséggel is el kellett fogadtatnia magát. Ennek emlékezte felbukkan Déki Lakatos Sándor elbeszélésében is: Flóris nagypapának egy budapesti „prímás zsűri” előtt kellett egy órán keresztül zenélnie ahhoz, hogy megkapja a hozzájárulást magától 36. Rácz Lacitól, a legtekintélyesebb prímástól („Maga egy ördög! Maradhat fiam.”).<sup>25</sup>

Ekkoriban több tucat kiemelkedő prímás élt a fővárosban, akik a muzikus cigányok között az elitet alkották.<sup>26</sup> Lakatos Flóris az unoka elbeszélése szerint a Bodó kávéházban muzsikált, amikor pályáján fordulat állt be annak köszönhetően, hogy az általa nagyra tartott cseh hegedűművész és zeneszerző, Jan Kubelík egy pesti koncertje után betért a kávéházba. Az elbeszélés szerint Flóris eljátszotta neki azt az Ernst-művet, amelyet Kubelík játszott aznap az előadás során. Kubelík megdöbbenve állt fel, és azt mondta: „Minek jövök én Budapestre koncertet adni? Ez itt a cigány Kubelík!” Miután az újságok másnap beszámoltak az esetről, Lakatos Flóris ázsiója még feljebb emelkedett. Hamarosan megkereste őt egy olasz impresszárió, aki külföldi utakat szervezett neki. Az 1920-as években Flórist Hollandiába szerződtették, ahol hat éven át egy népszerű tengerparti nyaralóhelyen, Scheveningenben játszott tíztagú zenekarával.<sup>27</sup> Elsőszülött fia, ifj. Flóris Hollandiában kezdte el az iskolát. A másodsülött, Sándor – Déki Lakatos Sándor édesapja –, kétéves volt, amikor hazaköltöztek. A családjával kint töltött évek után a nagypapa itthon, a legjobb kávéházakban muzsikált. Azonban a hollandiai évek és Flóris elismertsége mellett is egy szerény szuterénlakásban laktak a IX. kerületi Tompa utcában.

Lakatos Flóris a család további fejlődése szempontjából fontos lépésként zenekarába hívta Gáspár Gusztáv cimbalmost az 1930-as évek végén, aki elfogadta az ajánlatot, otthagya 36. Rácz Laci zenekarát. Ez adott lehetőséget gyermekeik találkozására, amelyből aztán házasság lett. Gáspár Gusztáv, az anyai nagypapa szintén jelentős karriert futott be a harmincas években: 36. Rácz Laci prímás zenekarában lett cimbalmos. Ezzel a zenekarral járta be Amerikát 1936-ban, hogy a visszatérés után ő is itthon folytassa felívelő pályáját. Az amerikai úthoz kapcsolódó anekdoták bizonyára kedvelt beszédtemát jelentettek a családi

<sup>25</sup> „36-ik Rácz Laci” (1867–1943) apjának ténylegesen 36. (legkisebb) gyermeke volt. A Wikipédia cikke szerint 1911-ben az Adria kávéházban száznál több nótát játszott el egyfolytában ismétlés nélkül. A lelkes közönség aranyéremmel jutalmazta játékát, és cigánykirálynak nevezték el.

<sup>26</sup> Markó Miklós zenekritikus és hírlapíró, a *Vasárnapi Ujság* munkatársa 1896-ban megjelentette a *Cigányzenészek albuma* című művét, amely 23 fővárosi és 51 vidéki neves prímást mutatott be (Markó 1896). A második bővített kiadás 1927-ben jelent meg *A régi mulató Magyarországon* címmel (Markó 1927).

<sup>27</sup> A magyar cigányzenekarok különösen nagy népszerűségnek örvendtek már az 1910-es években a felkoppott holland üdülőhelyeken. Vö. Meijern 2005.

összejöveleken, mert az unoka elbeszélésében is közlésre kerültek. Guszti nagypapa, aki szmokingzakóban biciklizett el reggelente kenyérért, csipesszel öszszefogott nadrágszárral, és akit verklin toltak haza a nagyobb mulatások után, a bohém cigánymuzsikus képét idézi fel.

Az 1945-ös születésű Déki Lakatos Sándor gyermekéveit a két idős nagypapa szoros közelségében töltötte, személyesen megismerhette habitusukat, életmódjukat, történeteiket. Flóris nagypapa alakjának leírásakor az unoka elbeszélésében hangsúlyt kap az elegáns megjelenés: szmokingban, frakkban vagy díszmagyarban muzsikált, a legjobb kávéházakban. Tizenhat fős zenekarának tagjai hasonló eleganciával jelentek meg. („Ezzel is ki tudták vívni maguknak azt a bizonyos megkülönböztetést, amire nekik szükségük volt.”) Flóris megtestesítette a fölünyes zenei tudással és képességgel rendelkező, nagy létszámú zenekarat erős munkafegyelmel öszszetartó és magas követelmények elé állító, megbecsült és sikeres prímás alakját. A muzsikus cigányságon belül is ők alkották az „arisztokráciát”. Név szerint keresték őket a vendégek, rajongóik miattuk mentek el egy adott helyre vacsorázni, zenekarukban muzsikusnak lenni rangot jelentett. Ennek az időszaknak a híres prímásai között említhető – a teljeség igénye nélkül – Magyar Imre, Kóczé Antal, Kóczé Gyula, Veres Károly, Berkes Béla, Rácz Béla, Pertis Pál, Pertis Jenő, Radics Béla, Bura Sándor, Bura Károly, 36. Rácz Laci és Sárjai Elemér.

Ez az elit egy olyan „kasztot” (Déki Lakatos Sándor szóhasználata) képviselt, amelyik egymással folytatott éles versenyben, de mégis együttműködve és házassági kapcsolatok révén egybefonódva élte az életét. Sikeres és sajátos alkalmazkodási mintát alakítottak ki azáltal, hogy magukévá tették a polgári társadalom normáit és a magyar nemzeti érzést, de fenntartották saját kultúrájukat és életmódjukat. Ennek középpontjában a muzsikálás állt mint megélhetési eszköz, mint a tehetség és az ambíciók kifejeződése, mint karrierépítési út és mint életforma. Ennek alapját és kereteit a többgenerációs család jelentette. Az egymást segítő generációk szoros együttélése, ezen belül is az egymás támogatására épülő apai és anyai minták egyértelműek voltak: a családfenntartó apa feladata a muzsikálás (a zenekar fenntartása, a munkahely megőrzése, gyakorlás, esti vendéglői muzsikálás és a fiúgyermek hangszere tanítása), a feleség pedig a család ellátása, a pénz kezelése és minden feltétel biztosítása férje számára, hogy az feladatai ellátásának szentelhesse magát. Ezek a szerepek nem jelentettek alá-fölé rendeltséget. A nők a családban irányító pozíciót foglaltak el, státuszuk megbecsült volt. Hasonlóan megbecsült státuszban voltak a családban a gyermekek, akiknek élete nem különült el élesen a felnőttek világától, egyfajta premodern kulturális mintázatot követve.<sup>28</sup>

A muzsikus cigányok viszont elkülönültek a cigányság többi rétegétől kultúrájukban, életmódjukban és öntudatukban. „Mi is cigányok vagyunk, de mi muzsikus cigányok vagyunk” – fogalmazta meg ezt a pontot Déki Lakatos Sándor. Gyermekkorában sok időt töltött Győrben a dédanyjánál (Rozi nyanyánál), ahol megtapasztalta, hogy a muzsikus cigányok az utca egyik oldalán laktak, a nem

<sup>28</sup> Ennek elemzésére lásd Békési 2002, 2003.

muzsikából élők pedig a másik oldalon. Egymás iránt tisztelettel viseltettek, de nem keveredtek egymással, és „vegyes” házasságról szó sem lehetett. A vidéki Magyarországon jelen lévő vándorcigány népeiségtől pedig még nagyobb civilizációs szakadék választotta el az integrálódott muzsikus cigányságot.

A társadalmi bánásmód jelentősen eltért a cigányság egyes rétegeinek tekintetében. A mezőgazdasági bér munkából és hagyományos foglalkozásokból élő, állandóan letelepült cigányság a falusi viszonyok között alá-fölérendeltségen, de kölcsönös elfogadason alapuló együttélést alakított ki a magyar népességgel. Megélhetésüket veszélyeztette, hogy a fejlődő gyáripar (edény- és fémtömegcikk-, téglaiipar) eljelentéktelenítette a hagyományos foglalkozásokat. Társadalmi problémát az újabb betelepedési hullámokban érkező vándorcigányság okozott. Intézkedések történtek a „kóborló” vagy „félkóborló” cigány családok letelepítésére és a deviáns magatartásformák visszaszorítására. A társadalomban jelen volt a cigányellenesség, de az 1920-as és 30-as években a filmek és a média világa a cigányok pozitív szerepét hangsúlyozta, és az együttélés pozitív példáit állította előtérbe.

Fokozatosan azonban Magyarországon is „beérett” a fajelmélet, és az antiszemitizmus mellett megerősödtek a zsidóság mellett a cigányság kirekesztését is sürgető hangok. 1940 júliusában az Országos Orvosi Kamara elnöke a parlament felsőházában kezdeményezte a magyar–cigány vérkeveredés törvényi tilalmát, amit nem fogadtak el. Magyarországon 1940 augusztusában kezdték bevezetni az országos cigánynyilvántartást, minden cigányra kiterjedő célzattal. Az 1944. március 19-i német megszállást követően országosan megindult a gettók és munkatáborok létrehozása, majd a nyilas hatalomátvétel után a cigányok szervezett összegyűjtése és németországi megsemmisítő táborokba küldése.<sup>29</sup>

Visszaemlékezések tanúsítják, hogy a muzsikus cigányságot is érintették ezek az intézkedések.<sup>30</sup> Déki Lakatos Sándor családi emlékei szerint viszont: „Nagyon sok cigányt deportáltak, meg elvitték haláltáborokba szegényeket, de muzsikus cigányokat nem. Lehet, hogy én ezt nem tudom jól, de tudomásom szerint nem volt ilyen, vagy legalábbis nem hallottam róla soha beszélni.” Mindenesetre a családi krónika groteszk epizódját képezi, hogy az 1944-ben a Spolarich kávéházban muzsikáló Flóris nagypapa teljes zenekarát, a benne zenélő Guszti nagypapával együtt, a kávéház nyilasvonalmú tulajdonosa papíron beléptette a Nyilaskeresztes Pártba. Az elbeszélés szerint erről mit sem tudva muzsikáltak tovább a nagypapák egészen addig, amíg ezt Budapest ostroma megengedte.

<sup>29</sup> Németországban és Ausztriában már 1939-ben megkezdődött a cigányok lágerekbe gyűjtése és megsemmisítő táborokba küldése. Magyarországon az összegyűjtött cigányságot a komáromi erődől, illetve az óbudai téglagyárból szállították a megsemmisítő táborokba. A cigány holokauszt (pharrajmos) áldozatainak számát nehéz pontosan megállapítani, a becslések 5–50 ezer között mozognak. Bársony–Daróczy (szerk.) 2004: 13.

<sup>30</sup> Vö. Bernáth 2000.

## NEHÉZ IDŐK A HÁBORÚ UTÁNI ÉVEKBEN ÉS A RÁKOSI-ÉRÁBAN

Az ostrom alatt, 1945 elején bombatalálat érte a József körút 51-es számú házat, ahol Lakatos Antalék laktak. „A lakásból csak a spejzajtó maradt meg, és a Tani bácsinak a hegedűje!” Az a kalandos sorsú hegedű, amit a nyár folyamán elhunyt Tani bácsi a két hónapra rá megszületendő dédunokájára, Déki Lakatos Sándorra hagyott. A hegedű még ez évben majdnem a szovjet katonák „zabralásának” áldozata lett, de a szekrény tetejére téve megúsza, hogy az elvihető tárgyak után néző katonák az elől heverő többi hegedűvel azt is elvigyék. Mivel ez az egy hegedű maradt a család birtokában, és ezekben az időkben munkahelye is csak Tibornak, a legfiatalabb fiúnak volt a helyi (Conti utcai) kuplerájban, a hegedűt ő használta egészen haláláig, az unoka engedélyével.<sup>31</sup>

A család a lebombázott József körúti házhoz közel, a Mária utca 11.-ben jutott szoba-konyhás földszinti lakáshoz.<sup>32</sup> Az 1880-as években épült, gangos, kövezett udvaros bérházban zajlott Déki Lakatos Sándor gyermekkor, kiterjedt családjá körében. A dédapa, Tani bácsi halála után a dédmama (Rozi nyanya) visszaköltözött Győrbe. A Mária utcai lakásba ekkor költözött át Irén lányuk és Flóris vejük családja a Tompa utcából. Fiaik ekkor már felnőttek voltak. Sőt, Sándor 1944-ben (húszévesen) megnősült, és Gáspár Máriával gyermeküket várták. A kisfiú (Déki Lakatos Sándor) szeptemberben született meg a szomszédos Röck Szilárd utcai bábaképzőben. Velük lakott továbbá Sándor bátyja, ifj. Flóris is, aki hamarosan szintén megnősült. Sikerült neki ugyanabban a házban egy emeleti lakást kapnia. Ide született Déki Lakatos Sándor négy unokatestvére, akikkel az egyedülként maradt gyermek testvéri viszonyban nőtt fel. Irén nagymama testvérei családjakkal szintén a közelben laktak, akárcsak Guszti nagypapa és népes családja. A fizikai közelség biztosította az állandó érintkezés lehetőségét, a női családtagok pedig szervezőként intézték a családi találkozásokat és tartották össze a szűkebb és szélesebb rokonságot. Az összetartásra szükség volt, mert a koalíciós idők végeztével még válságosabb időszak következett a muzsikusi pályán.

A fővárosi vendéglátás 1944 őszéig, ugyan különféle tiltó rendelkezésektől sújtva, de működött. Az éttermek, kávéházak és eszpresszók az engedélyezett nyitvatartási időn belül tele voltak hírekre vágyókkal, feketézőkkel, menekültekkel. A háborús pusztítás után a város viszonylag hamar kezdett újraéledni, és a vendéglátás is kezdett talpra állni. A kiterjedt Lakatos család tagjainak is volt hol muzsikálniuk, bár a negyvenes évek végén a budapesti vendéglátóhelyek száma 1200 körüli csökkent a háború előtti 3500-hoz képest. Az ínséges viszonyok között

<sup>31</sup> Déki Lakatos Sándor a hegedűt nem sokáig használhatta, mivel 2004-ben egy támadás során elrabolták tőle, azóta sincs meg.

<sup>32</sup> A ma műemléki védelem alatt álló házat 1949-ben az állam fennhatósága alatt elkobozták tulajdonosától (Vincze 2018). Ezután – a többi budapesti bérházhoz hasonlóan – az épületekben lévő „tanácsi lakások” az államra szálltak, kezelőjük pedig a VIII. Kerületi Ingtatlankezelő Vállalat lett.

a vendéglők beindulása indulatokat szült a baloldali pártokban. A kommunista párt kezében lévő Belügyminisztérium és a rendőrség rendszeres razziákat tartott a vendéglátóhelyeken a bűnözők és feketézők kiszűrésére. De ezen túlmenően is elkezdődött az éppenhogy újjáéledő vendéglátás megrendszabályozása, illetve sok vendéglátóipari egység bezárása.<sup>33</sup> Ez a folyamat a teljes államosítással tetőzött. 1949 januárjától állami kezelésbe vették először a nagyobb forgalmú, majd a kisebb vendéglőket, kávéházakat. Nagy részüket bezárták, és egyéb célra fordították (az 1904 óta működő Mátyás Pincét például bútorraktárként kezdték használni). Egy részüket „demokratikus átalakításnak” vetették alá; a New York kávéházat például úgy építették át, hogy jobban megfeleljen a „dolgozó nép igényeinek”.<sup>34</sup> Flóris nagypapa akkor a Bajcsy-Zsilinszky úton muzikált egy étteremben. Az ő elbeszélése szerint az államosítás úgy zajlott, hogy „egyszer csak bejött három ember, azt mondták, jó estét, a pénztárgépet lezárni, az étterem bezár!” A több ezer főt kitevő muzikus cigányság munka nélkül maradt. Az éttermi alkalmazást nem találó Flóris visszaköltözött Győrbe, de még Budapesten megélhette, hogy ifj. Flórist követően Sándor fiát is felvették a Zeneakadémiára, hogy a családi követelményeknek megfelelően klasszikus zenében is képezze magát.

A Lakatos családot a világháborút követő években egyéb csapások is sújtották. Először a két nagypapa „nyilas múltja” okozott válságos helyzetet 1946-ban, az általános igazolások időszakában. „A baj akkor lett, amikor az oroszok megtalálták a pártlistákat, és mind a két nagypapám rajta volt a nyilaslistán. No, elvitték őket, internálták őket, mint nyilasokat. Valahol vidéken voltak gyűjtőtáborban.” A fogság nem tartott sokáig, mert egy családi barát intézkedése folytán elengedték őket. Addigra már a két nagypapa zenekart alakított a táborban, muzikájukkal tették könnyebbé a foglyok életét. További kedvezőtlen fordulat volt a győri házak államosítása 1949-ben. Amikor a családtagok Budapestre költöztek, akkor az ottmaradt zenésztársaknak adták ki a házakban kialakított lakrészeket. Ez azonban nem jelentett jövedelemforrást, mivel a lakók baráti alapon, többnyire lakbérfizetés nélkül laktak ott. Mindamellettt amikor a dédmama, majd Flóris visszaköltözött, akkor saját házukba mehettek vissza. Az elbeszélés szerint a négy házból hármat államosítottak. A dédmama háza véletlenül nem került az államosított házak listájára, de egy éjjel mégis beállított hozzá a rendőrség, és azon melegeben kiköltöztették őt a ház utcai frontján lévő lakásából. Hamarosan egy párttitkárt költöztettek oda. A családi emlékezet szerint „a párttitkár egy nagyon jó érzésű ember volt. Világéletében annyira szégyellte magát, hogy később amit csak tudott, azt mindent elintézett a dédnagymamámnak. El tudta intézni, hogy a mosókonyhába beköltözzenek.” Utána pedig azt, hogy

<sup>33</sup> A vendéglátóipar akkori helyzetére vonatkozóan lásd például: Bodor 1996.

<sup>34</sup> Az ostrom alatt megsérült kávéházat 1945-ben megnyitották, majd 1947-ben bezárták. A palotát az államosítás után a Lapkiadó Vállalat kapta. 1954-ben átalakítva újra megnyitották – Hungária Kávéház néven. A szocialista hangulatú étterem egyik részén büfé-söröző, presszó nyílt, a díszes mennyezetet álmennyezettel fedték le. Vadas 1996.

a dédmama az udvar hátsó részén kapjon lakrészt, megosztva régi lakójukkal, az Egeres primásékkal.

## KITÖRÉSI LEHETŐSÉG: LAKATOS SÁNDOR A MAGYAR RÁDIÓ NÉPI ZENEKARA ÉLÉN

A kommunista párt hatalomra jutását követően a politika megbízhatatlan, ellenőrizhetetlen, a társadalomra veszélyes elemként tekintett a cigányság egészére. A Rákosi-kor cigánypolitikája a romák kultúráját és életmódját a letűnt korszak utolsó maradványának tekintette. A szocialista társadalomba való beillesztés útja a „tisztességes kenyérkeresetet” jelentő fizikai (segéd)munkába való átirányítás volt.<sup>35</sup> A cigányzenészek különösen kedvezőtlen politikai elbírálásban részesültek, mint az úri világ, a Horthy-rendszer kiszolgálói. A kultúrpolitika a cigányzenét mint a „feudálkapitalizmus álromantikus, gyökértelen muzsikáját” bélyegezte meg, és annak kiszorítására törekedett.<sup>36</sup> Ez azonban csak ellentmondásosan érvényesülhetett, mert a cigányzene rendkívül közkedvelt volt, ugyanakkor a muzsikuskigányok tömege, köztük a legjobb cigányprimások is, munka nélkül voltak. A helyzet végül úgy nyert megoldást, hogy az 50-es évek elején a cigányzenészek legjavát nagy hivatásos állami együttesekbe szervezték, amelyek nem „cigányzenét”, hanem „népzenét” voltak hivatva előadni. A szocialista kultúrpolitika céljaival egybeesett az autentikus magyar népzene előtérbe kerülése Bartók és Kodály munkássága által.

A pártállam ellenőrzése alatt létrehozott négy nagy „népi zenekar” a Magyar Rádió Népi Zenekara, az Állami Népi Együttes, a Fővárosi Népi Zenekar és a Belügyminisztérium Népi Zenekara volt. Ezekben az együttesekben cigányzenészek voltak a tagok, élükön pedig az akkor ismert legjobb primások álltak,<sup>37</sup> de mégsem lehetett ezeket cigányzenekaroknak nevezni. 1952-ben pedig megalakították az új Rajkó Zenekart, hogy legyen utánpótlása az Állami Népi Együttesnek.<sup>38</sup> Ezek az együttesek hamarosan nagyon magas színvonalra fejlődtek fel,

<sup>35</sup> A témára vonatkozóan lásd például: Balogh Ebner 2016; Kotics 2020; Apor 2009. A romák részéről a társadalmat leginkább fenyegető veszélyforrást a betegségek terjesztésében látták. Emiatt egészségügyi ellenőrzést vezettek be, alkalmanként pedig kényszermosdatást és fertőtlenítést. A romák szociális helyzete viszont az 1960-as évektől kezdve javulni kezdett különböző állami intézkedések hatására.

<sup>36</sup> „Javaslat szórakoztató muzsika kérdésben”. A Magyar Rádió Levéltára Zenei Osztálya, 1949–1951(1949), 1–2. Idézi: Hooker 2021: 223–234.

<sup>37</sup> Az élükön négy primás állt: Lakatos Sándor a Magyar Rádió Népi Zenekara élén, Kozák Gábor József, a Fővárosi Népi Zenekarnál, Járóka Sándor a Belügyminisztérium Népi Zenekara élén, és Boros Lajos az Állami Népi Együttesnél.

<sup>38</sup> A Rajkó Zenekar Szigeti Pál és a Farkas Gyula vezetésével alakult meg roma fiatalok számára, magas szakmai szinten működő bentlakásos intézményként. Bekerülni csak szigorú felvételi útján lehetett. Farkas Gyula idejében a zenekar létszáma meghaladta a száz főt. Ma „az utolsó zászlóvivők” egyikének szerepét tölti be, a hozzá kötődő Rajkó-Talentum Zene- és Táncművészeti Iskolával együtt. Suki 2018.

és a „magyar szocialista kultúra” képviselőiként nagy sikerrel léptek fel itthon és külföldön.

A legkényesebb pozícióban a Magyar Rádió Népi Zenekara volt, hiszen a Magyar Rádió Szimfonikus Zenekara és a Magyar Rádió Táncczenekara mellett nekik kellett ellátniuk a szórakoztató zenei feladatokat. Az ő adásait az egész ország napi szinten hallgatta. Éppen ezért nagy körültekintéssel kellett kiválasztani a zenekar vezetőjét és a tagokat. A Népzenei Osztály munkatársainak rossz tapasztalatai voltak a cigányzenészekkel, mert azok nehezen tudták megtanulni a megkívánt „népi” stílust a számukra új zenei anyagon. A cigányzenész társadalmat jól ismerő primás, Rácz Zsigmond kapta a feladatot, hogy azokat a kiváló cigányzenészeket toborozza össze, akik képesek lesznek „levetközni a kávéházi stílust” és népies hangzásban előadni a megfelelőnek ítélt dalokat.<sup>39</sup> A zenekar vezetőjét egy bizottság választotta ki, és a választás idősebb Lakatos Flóris fiatalabb fiára, a huszonhat éves Lakatos Sándorra esett. Zeneakadémiai képzettsége, valamint a fiatalember képességeinek ismeretében benne láttak garanciát arra, hogy meg tudja valósítani a feladatot. Az akkor ötéves Déki Lakatos Sándor visszaemlékezése szerint édesanyja határozott rábeszélése kellett ahhoz, hogy az édesapa elfogadja az állást. Mivel azonban más lehetőség nem volt kilátásban, Lakatos Sándor elfogadta az ajánlatot. Mellette bátyja, ifjabb Lakatos Flóris is helyet kapott a Rádió Népi Zenekarában.

A Rákosi-éra legsötétebb éveiben nem volt aggodalomtól mentes a Magyar Rádióban dolgozni. Újhelyi Szilárd műsorigazgatót 1951-ben munkahelyéről vitte el az Államvédelmi Hatóság, 1953 februárjában pedig Szirmai István elnököt nyugati kapcsolatai miatt függesztették fel állásából. A műsropolitika a Magyar Dolgozók Pártja szoros ellenőrzése alatt állt, a vezetőknek és szerkesztőknek kínosan ügyelniük kellett arra, hogy ne hibázzanak, betartsák a zenei műfajok és a szovjet zeneművek előírt arányait, és kiküszöböljék a műsorokban „napjainkban még fellelhető burzsoá ideológia ellenséges befolyását”.<sup>40</sup> A klasszikus operettek is tiltólistára kerültek. Ugyanakkor megszületett a szocialista-realista operett, és a kultúrpolitikát irányító Révai József utasítására elkezdődött a kívánatos, nevelő célzatú zenés játékok, „kis operettek” (például *A legszebb lány a kolhozban*, *Vidám brigádok*) gyártása.<sup>41</sup>

A népzene frontján mindez elsősorban azt jelentette, hogy nótákat nem lehetett játszani. A népdalok mellett a verbunkosok voltak engedélyezettek, a zenei

<sup>39</sup> Tanulságos a Magyar Rádió Népzenei Osztályának dokumentuma, amit Hooker 2021: 224 idéz: „Hogy a népzene a társadalom [többségével] elfogadtassuk, nagyon gyakran hivatásos cigányzenészekkel kísértetjük a népi énekeseket. Ez természetesen nem vezethet kielégítő eredményre, mert néha a kétféle előadásmód éles ellentétbe kerül, s így a népi előadó éneke paródiaként hat. [...] Általában a cigányzenekarok nem tudják a hagyományos népdalokat eljátszani. [...] Többször próbálkoztunk azzal, hogy lejátszottuk a népi előadók eredeti felvételeit a cigányzenekar tagjainak, és megkértük őket, hogy utánozzák azok előadásmódját. Ezzel a módszerrel néha jó eredményt értünk el.”

<sup>40</sup> Vö. Jámbor 1998.

<sup>41</sup> A szocialista operett műfajának kialakulására vonatkozóan lásd Heltai 2012, 2013.

anyag bővítése érdekében pedig ismertebb zeneszerzők új műveket is írtak a Rádiózenekarnak. Ha mégis hiba csúszott be, annak komoly következményei lehettek. A műsoron lévő darabok minden esetben csak előzetes jóváhagyás után kaptak zöld utat, és semmilyen eltérés nem volt megengedhető. Egyszer például Lakatos Sándor egy lagzin muzsikált, és a kialvatlan éjszaka után kora reggel kellett élő adásba kerülnie. Miután kicsit gyorsabban mentek le az előírt darabok, a fennmaradó idő kitöltésére rutinból elkezdte játszani az *Ezüst tükrös kávéházban* című nótát, amit előző este muzsikált egy esküvőn az örömapa rendelésére. Az eset után fegyelmi tárgyalást és egy havi munkabér levonást kapott, és azt mondták, hogy ha még egyszer ilyen előfordul, akkor azonnali hatállyal elbocsátják.

Lakatos Sándor feladata volt több élőben vagy felvételtől sugárzott műsor levezetése. Ilyen volt a reggelente sugárzott *Egy falu egy nóta* és a vasárnaponként elhangzó *Kincses Kalendárium*, amelyben sok népszerű színész is szerepelt. Az igen nagy fegyelmezettséget, sok próbát és tanulást jelentő rádiós életforma nagyon eltért a cigánymuzikusok életétől. Egyúttal azonban országos ismertséget hozott és egy új világot nyitott meg Lakatos Sándor számára. Lehetősége nyílt művészekkel, színészekkel való barátkozásra (például a mindenki által kedvelt énekes-színésszel, Tompa Sándorral, akit gyakran kísért a *Kincses Kalendárium*-ban és akivel együtt járt Fradi- [akkor „Kinizsi-”] meccsre). A Rádiózenekar a külföldi megjelenésre is lehetőséget adott. Jelentős esemény volt, hogy 1952-ben a Charles Cross Akadémia hanglemezzaversenyén 51 nemzet közül Lakatos Sándor és a Magyar Rádió Népi Zenekara felvétele nyerte meg a nagydíjat.

A rádiózenekari munka részeként Lakatos Sándor ismertté vált a politika világában is, ahol kezdték felismerni a cigányzenészek által nyújtott „népzene” protokolláris értékét. Amikor a Parlamentben volt jelentősebb rendezvény, akkor a Rádiózenekart hívták muzsikálni. Így Lakatos Sándor többször találkozott személyesen is Rákosival, aki „elvtársi alapon” tegeződve beszédbe is elegyedett vele. Egyik ilyen alkalomkor, amikor kiderült, hogy kisfia súlyosan beteg, akkor Rákosi intézkedett, hogy külföldről gyógyszert hozzanak neki. Később pedig egy alkalommal Lakatos Sándorhoz fordult, és a családi emlékezet szerint a következőket mondta: „Én szeretnék egy Kossuth-díjat adni neked, Lakatos elvtárs, de hát párttag vagy te?” Miután kiderült, hogy nem párttag, küldetett neki egy belépési nyilatkozatot. Lakatos Sándor talán engedett volna a szírehangnak, azonban amikor édesapja, Flóris meglátta az asztalon heverő papírt, kéz- és lábtörés mellett megtiltotta, hogy a fia valaha is ilyesmire gondoljon. Így 1955-ben, amikor már határozott felszólítást kaptak a pártba való belépésre, azt az egész zenekar megtagadta. Déki Lakatos Sándor szerint ez volt az egyik ok, ami miatt a Magyar Rádió Népi Zenekarat ebben az évben megszüntették.

Déki Lakatos Sándor elbeszéléséből megtudhatjuk, hogy az iskolán keresztül is gondok merültek fel. 1953-ban egy felmérés alkalmával kiderült, hogy az akkor első osztályos Sándor meg van keresztelve, sőt elsőáldozó is volt. A szülőket behívták, és az igazgató különösen nehezményezte, hogy az ilyen fontos

munkahelyen dolgozó apa „klerikális viselkedésre oktatja” gyermekét. Az iskolával a család a testnevelésórák kapcsán is szembekerült, mert olyan tornagyakorlatokat kellett volna végezni, ami a 8-10 éves gyermek kezét és csuklóját erősen igénybe vette volna. A gyermek egyenesen megmondta a tanárnak, hogy a szülei nem engedik, hogy ilyen gyakorlatokat végezzen, mert féltik a kezét, ami neki a hegedüléshez kell.

A Rádióból való kikerülés azonban – az idők változásának tükréeként – nem hozott veszélyes fordulatot. Az 1953 utáni politikai légkörben Lakatos Sándor és zenekara szerződést kapott először az átalakítások után megnyitó Hungária Kávéházban, amit követett a Gundel, majd az Astoria Szálló étterme. 1956-ban a család az Astoria Szállóhoz, az édesapa akkori munkahelyéhez közel lakott, a harcokat ott vészték át. A cigányzenészek közül 1956-ban sokan külföldre távoztak, Lakatos Sándor azonban maradt, mert alapvetően jól érezte magát abban az ismertségben és népszerűségben, amelyet az évek során magának kivívott. „Közkedvelt volt, az egész ország ismerte őt. Ahol megjelent egy étteremben, ott tülekedtek az emberek, hogy ne csak a rádión keresztül hallják, hanem hogy lássák is.” A Rádió továbbra is foglalkoztatta őt és zenekarát, külső munkatársként. A magas fokú szakmai elismerést és a belé vetett bizalmat tükrözte, hogy az 1958-as brüsszeli világkiállításra őt küldték ki zenekarával. A kint tartózkodás hatalmas sikert és nemzetközi ismertséget hozott. A magyar pavilon megtekintésekor figyelmével kitüntette őket a belga királyi pár is. A média másnap Lakatos Sándort „a primások királya és a királyok primása” címmel ruházta fel. Ezt követően szokásossá vált, hogy a Nyugatról Magyarországra érkező látogatók név szerint keresték őt – ekkor már a Mátyás Pincében. Itthoni ismertségét tovább növelték rendszeres szereplései az akkor induló Magyar Televízióban.

## ÉRVÉNYESÜLÉS A KÁDÁR-KORSZAK ADTA FELTÉTELEK KÖZÖTT

Az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás után az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód megváltozott, és kiemelt kérdéssé vált a fejlesztés.<sup>42</sup> „Szórakoztató zene nélkül nincs szórakozás” – jelentette ki az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának kiadványa 1958-ban. Óvatos nyitás történt a dzsessz és a táncdalok irányába, de a pártpolitikában nagy gondot okozott a szórakoztató zenei műfajok által sugallt „kispolgári”, „kozmetopolita”, „anyagias” világnézet és a „szocialista erkölcsiség” és „szocialista ízlés” összeegyeztetése. Egy magas szintű pártkiadvány hangsúlyozta: „a tartalmatlanság, betegesség, nihilizmus, cinizmus nem tűrhető meg dalszövegeinkben. Egészséges tartalmú, életörömet árasztó, jól énekelhető, eleven ritmikájú táncdalokra” van szükség, amelyek kifejezik a „szocialista ember” életérzéseit.<sup>43</sup> A cigányzenészek által játszott

<sup>42</sup> Vö. Slachta 2014.

<sup>43</sup> Idézi: Csatári 2008: 22.

„népzene” területén a nóták elfogadottabbá váltak, ott viszont a „klerikalizmus”, a „zenei giccs” és a „kispolgári szentimentalizmus” veszélye fenyegetett. Így jelentős feladattá vált a kibontakozó szórakoztató zenei világ politikai és ideológiai kézbe tartása. Ennek két legfőbb irányító szerve az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya, valamint az Agitációs és Propaganda Osztály volt. Az itt megszabott kulturális tervek határozták meg a Rádió és a Televízió műsorpolitikáját, egészen a rendszerváltásig. A fő irányvonalaknak megfelelően állították össze az évenkénti munkaterveket, amelyek meghatározták, hogy a zenei műfajok (zenekari és kamaramuzsika, népzene, könnyűzene, tömegdal, kórus) hány százalékban szerepelhetnek, és hány százalékban kell a baráti országok zenéjét sugározni, országokra lebontva. A zenei élet közvetlen működtető szervei az Országos Szórakoztatózenei Központ (OSZK), a Nemzetközi Koncertigazgatóság (Interkoncert), az Országos Rendező Iroda, a Táncdal és Sanzonbizottság és a Hungaroton Magyar Hanglemezgyártó Vállalat voltak, mindegyik pártirányítás alatt tevékenykedett. A zenei szerzeményeket a Táncdal- és Sanzon Bizottsághoz kellett benyújtani jóváhagyásra, a nótákat és műdalokat pedig a Magyar Nóta és Műdal Bizottsághoz. Ezek a szervek kéthetente ülészttek és az a dal vagy dalszöveg, amely nem ment át a bizottságon, nem szerepelhetett nyilvánosan.

A Belkereskedelmi és a Művelődésügyi Minisztérium együttes felügyelete alá tartozó OSZK 1960-ban alakult meg a vendéglátóiparban zajló zenei élet monopolisztikus irányítása és ellenőrzése céljából. Feladata volt a zenés szórakozóhelyek és a zenészek nyilvántartása és kiközvetítése az éttermek számára. Munkaszerződést csak az OSZK-n keresztül lehetett kapni. Emellett az OSZK a zenészek képzésével is foglalkozott. Zenei stúdiót tartottak fenn, ahol színvonalas képzést nyújtottak a vendéglátóiparban elhelyezkedni szándékozó fiataloknak. Ahhoz, hogy valaki alkalmazást nyerjen, le kellett tennie az OSZK által szervezett úgynevezett kategóriavizsgát. Az ott kapott A, B vagy C minősítés alapján lehetett elhelyezkedni (a nagyobb szállodákba és éttermekbe csak A kategóriás zenészeket vettek fel). Az 1980-as években a kiadott engedélyek több mint egyharmada vonatkozott cigányzenére, a többi tánc- és szalonzene volt, de ez utóbbi zenekarokban is jelentős számban voltak roma zenészek.<sup>44</sup>

Az 1970-es és 80-as évek tekinthetők a magyar idegenforgalom aranykorának a szocialista korszakban. Ekkor bontakozott ki teljes mértékben az államilag ösztönzött turizmus és vendéglátás, ami kultúrpolitikai változásokkal is járt. A korábban tiltott dzsessz és rock műfajok, valamint a megfelelőnek ítélt táncdalok, operettek és nóták elfogadottá váltak, a cigányzene pedig egyenesen az országimázs és a valuta szerzés egyik központi elemévé lépett elő. Mindez páratlan lehetőséget teremtett a cigányzene visszatérésére. A gulyás- és betyárpartikra érkező nyugati vendégeket szórakoztatni kellett, és ennek égisze alatt szaporodtak

<sup>44</sup> Vö. Forrai 2021. Forrai a következő adatokat is közli: az 1980-as évek közepén mintegy 5000 zenész dolgozott folyamatosan munkakönyvvel, 29 zenekarnak volt állandó külföldi munkája, az országban egy év alatt 50 ezer olyan alkalmi rendezvény volt, ahol élőzenét igényeltek (60%-ban tánczenét, 40%-ban cigányzenét), és 1700 vendéglátóhelyen szólt élőzene.

a cigányzenét szolgáltató éttermek.<sup>45</sup> Az élőzene szerves része lett a vendéglátásnak. A legjobb budapesti szállodákban és éttermekben a korszak nagy prímásai – Boross Lajos, Járóka Sándor, Lakatos Sándor, Oláh Kálmán – muzsikáltak. A nyugati nyitás részeként hírességek, világsztárok (például Ella Fitzgerald, Ichák Perlman, Elizabeth Taylor) kaptak meghívást Magyarországra, és szinte kötelező módon hallgatták meg a legjobb szállodákban és éttermekben szóló cigányzenét. A cigányzene részévé vált a magas szintű politikai találkozók protokolljának is. Az óriási sikerre való tekintettel megindították a külföldi terjeszkedést: a 60-as évek második felétől cigányzenét szolgáltató magyar éttermek nyíltak Németországban, Ausztriában, Hollandiában, Belgiumban, Svédországban, Kanadában, az Egyesült Államokban, sőt a Közel- és Távols-Keleten is.

A fenti környezetben helyezhető el Lakatos Sándor és fia, Déki Lakatos Sándor pályafutása. Mint láttuk, az édesapa pályája töretlenül folytatódott azután is, hogy megszűnt a Rádiózenekar. Továbbra is rádió- és lemezfelvételeket készített, élő adásokat vezetett. Legismertebb műsora delenként hangzott el, a következő felvezetéssel: „Jó ebédhez szól a nóta, a Magyar Rádió népi zenekara játszik Lakatos Sándor vezetésével.” Mellette az Astoria szálló éttermében, 1964-től kezdve pedig évtizedeken át a Mátyás Pincében dolgozott. Itt az esti muzsikálások alkalmával összetalálkozott híres külföldi zeneművészekkel, akik kifejezték csodálatukat játéka iránt. A Mátyás Pince továbbra is állami protokollhelyként működött. Déki Lakatos Sándor elbeszélése szerint Kádár János rendszeresen lejárt feleségével egy-egy töltött káposzta elfogyasztására, minden kíséret nélkül.

Déki Lakatos Sándor zenei képzése hat és fél éves korában indult. A családban kialakult nézet szerint túl korán nem érdemes a szisztematikus tanulást elkezdeni, mert az nagyon intenzív, megterhelő elfoglaltság. Az unoka zenei képzését az ekkor már idős Flóris nagypapa vállalta magára, aki saját módszerei szerint tanította korábban két fiát is. Déki Lakatos Sándor részletesen beszámol arról a szigorú, de szeretetteljes tanítási folyamatról, amelyben nagypapa részesítette, és amely egész életére megalapozta emberi és zenészi mivoltát („Flóris nagypapának köszönhetem az életem, azt, ami lettem”). Flóris nagypapa azonban 1954-ben meghalt. Ezt követően a tanítást a kevesebb türelemmel és pedagógiai érzéssel rendelkező édesapa vette át, aki elfoglaltságai miatt nem tudta tartósan ellátni ezt a feladatot. A kislány egy rövid ideig a Rajkó Zenekar tagjaként kapott zenei képzést, majd édesapja elvitte az egyik állami zeneiskolába. A felvételiztető tanárnő a gyermeket eltanácsolta, mert az nem tudott énekelni. Az édesapa felháborodva reklamált: „A fiamnak abszolút hallása van, és nem énekes lesz, hanem prímás!” A képzés egy munkaközösségben folytatódott Kígyósi Árpád, majd Égerland István keze alatt, akihez több cigányzenészcsaládból származó generáció járt. A kislány közben bevezetést nyert édesapja világába is. Gyakran kísérte el őt a Rádió Bródy Sándor utcai épületébe („a rendezőfülkéből hallgattam áhítattal, ahogyan az apukám hegedült”). Tizennégy éves volt első rádiófelvételekor, ami azt

<sup>45</sup> Slachta 2014 alapján.

is felvetette, hogy a jövőben hogyan különböztessék meg nevét az édesapjától. Ekkor vette fel a dédnagymama családi nevét előnévként, amelyet azonban nem engedtek y-ra végződni, az urizáló kicsengés miatt.

Miközben a gyermek teljes tudatossággal készült a prímási pályafutásra, az iskolába járás, a balatoni nyaralások és a nagyszülőknél tett nyári vakációk töltötték ki életét. Miután a Balatonnál is nagy igény volt a cigányzenére, a budapesti zenekarok szerződése gyakran úgy szólt, hogy nyáron két hónapot a Balatonnál kell tölteniük. Lakatos Sándor a balatonfüredi Balaton Étteremben kapott rendszeresen szerződést. A gyermek itt is átélte, ahogyan vasárnaponként „buszokkal jöttek az emberek, hogy meghallgassák az aput muzsikálni”, és a közönségsiker örömét, amikor a cimbalmos kisleányával ők is felléphettek apja zenekara mellett.

A hivatásos muzsikusi élet 1960-ban, tizenöt évesen kezdődött, amikor serdülő tanulóként kezdett apja zenekarában dolgozni, minden este. Ez egyúttal – a zenészcsaládokban megszokott módon – a további iskolázás magánúton történő végzését jelentette. A hangsúly nyilvánvalóan nem az iskolai, hanem a zenei teljesítményen volt. Ebben az évben az édesapának „szóltak, hogy Moszkvába kell menni” három hétre, jelen lenni egy nagy jelentőségű magyar gazdasági kiállításon, ahol magyar éttermet is üzemeltettek. Magas szintű politikai találkozókra is sor került, így történt, hogy a Kádár–Hruscsov-találkozón Lakatos Sándor mellett tizenöt éves fia is fellépett. A moszkvai út sok érdekes tapasztalatot jelentett a fiatal fiú számára a magyar viszonyokhoz képest.

A pályafutás következő lépéseként az OSZK-kategóriavizsga letétele következett, amire három év felkészülés után került sor. A vizsga igen komoly volt. A vizsgabizottság magas szintű hangszertudást és igen széles repertoárt kért számon, benne operett- és klasszikus zenei darabokkal. A némi gáncsoskodást követően sikeresen letett „A” minősítésű vizsga után Déki Lakatos Sándor tizennyolc évesen megalakította első önálló zenekarát. A zenekar minden tagja olyan idősebb, tapasztalt zenész volt, aki öt gyermekkorra óta ismerte. A pályakezdő fiatal prímást feltétel nélkül elfogadták, segítették. Az 1964 májusában kezdődő svédországi szerződéssel megindult a nyugati turnék és munkavállalások áradata, amely Sándor pályafutását – édesapjéhez és más neves prímásokhoz hasonlóan – végigkísérte. Ezek az utak eleinte kizárólag államilag szervezett kiküldetések voltak, mint például azok a „disszidens-keserítő” koncertek, amelyeket meglátása szerint kifejezetten azért szerveztek meg nyugat-európai országok különböző helyszínein (repterek, magyar klubok), hogy honvágygal fájdítsák az 56-os „disszidensek” szívét. Később, amikor már a Mátyás Pince alkalmazásában állt, a kiküldetések sokkal inkább a zenekarok és a külföldön létrehozott magyar éttermek révén beáramló valutabevételt szolgálták, ugyanis a zenekar keresetének és az éttermi bevételeknek meghatározott részét a magyar állam részére kellett befizetni. Lehetőségek adódtak abból is, hogy a külföldi éttermek igyekeztek a nagy bevételt generáló magyar muzsikusokat visszahívni magukhoz. Ilyen esetben is meg kellett szerezni az állami szervek jóváhagyását, ami az 1970-es évektől kezdve egyre könnyebb lett.

A külföldi utazások a cigányzenészek számára is anyagi gyarapodást biztosítottak, emellett olyan világlátást, amely az 1970-es évekig teljességgel elérhetetlen volt az átlagos állampolgár számára. Kiutazási engedélyt csak azok kaphattak, munkaadói javaslattal, akik esetében az utazás igazolhatóan hozzájárult a szocializmus építéséhez. Az 1970-es évektől enyhültek a feltételek, de nyugati országokba csak háromévenként lehetett útlevelet kérni. A cigányzenekarok külföldi alkalmazása szabad utat kapott, de Déki Lakatos Sándor elbeszélése rámutat, hogy a privilegizált helyzet nem volt felhőtlen. A bécsi Mátyás Pincében például hamar elfelejtették, hogy a szerződés heti egy szabad napot ígért, és a zenekarnak hónapokon át szünnap nélkül kellett muzsikálnia, beleértve a kint tartózkodás utolsó napját is. Így szó sem lehetett arról, hogy az országban körbenézzenek. A külföldi turnékon pedig gyakran napi több koncertet kellett teljesíteni, miközben feszített tempóban kellett utazniuk egyik helyszínről a másikra. Családtagokat sokáig nem engedtek kivinni a zenekari tagokkal sem a rövidebb utazásokra, sem a több hónapos munkavállalások során, a „disszidálások” esélyének csökkentése érdekében. Emiatt a családdal való kapcsolattartás a kor adta technikai körülmények között nagyon nehéz volt.

Az 1970–80-as évtizedben Lakatos Sándor és fia zenekaraikkal bejárták az egész világot. Volt olyan év, hogy alig találkoztak, mert apa és fia mindig más országban tartózkodott. Több száz koncertet adtak magyar klubokban, koncerttermekben, színházakban. Déki Lakatos Sándor koncertezett többek között Sydney-ben, Jeruzsálemben, Tokióban és a washingtoni Kennedy Centerben is. Eközben lemezfelvételeket, rádió- és tévéműsorokat készítettek. Elsősorban azonban a Mátyás Pince vált híressé azáltal, hogy ők muzsikáltak ott. Sokan, beleértve az országba látogató hírességeket, miattuk keresték fel ezt az éttermet.

1966-ban megszületett Déki Lakatos Sándor elsőszülött fia, akit a család – utolsóként – a primási pálya felé indított. Ifjabb Déki Lakatos Sándor családi taníttatását már nehezítette, hogy az apa és a nagypapa ezekben az években folyamatosan a világot járták. Az ifjú primásjelölt tizenévesen el is bizonytalánosodott abban, hogy erre a pályára lépjen-e. Végül a családi hagyomány által előírt utat választotta. Fiatalon megnyerte a *Vonópárbaj* című tévéműsor közönségdíját, letette az „A” minősítésű OSZK-kategóriavizsgát, primásként helyezkedett el, és a hetedik generáció tagjaként önálló nevet szerzett magának. Édesapjával együtt sokat turnéztak, és – igazi unikumként – „a három Lakatos” (nagyapa, fia és unokája) együtt is fellépett, és lemezeket is készített. Második házasságából született fiát, Tibort azonban Déki Lakatos Sándor már nem szánta primásnak. A gyermek Bécsben járt óvodába, az édesapa második hosszabb kiküldetése idején. A zenei tehetséget mutató kisfiú még állandóan látta a nagyapját, apját, bátyját hegedülni, és így mutatkozott be: „Lakatos Tibi vagyok, a 8. primás”. A primási pályára való képzését azonban nem indították el, mert édesapja ekkor már határozottan úgy látta, hogy ennek a foglalkozásnak nincs jövője. A nehéz döntést könnyítette, hogy a kisfiú fogékonyságot mutatott a számítógépek iránt, és érdeklődése az informatika irányába fordult.

## A RENDSZERVÁLTÁS ÉS A CIGÁNYMUZSIKUSOK HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE

A késő Kádár-korszakban meginduló spontán privatizáció még a pártállam kereite között bontakozott ki 1987 és 1989 között. Ennek során korán előtérbe került a vendéglátóipar, mivel ez nagy értékű vagyontárgyak (szállodák, éttermek) magánosítását jelentette. A sorban megtalálható volt többek között a Mátyás Pincét is működtető Belvárosi Vendéglátóipari Vállalat. Ezen körülmények között a cigányzene és a cigányzenészek helyzete viharos gyorsasággal megromlott. Az új tulajdonosok a költségek visszafogása érdekében elsőként a cigányzenekarokat bocsátották el. A cigány- és a vendéglátóiparban dolgozó egyéb zenészek munkanélkülisége egyik napról a másikra tömegessé vált. A Zeneművészeti Szakszervezet 2005-ös adatai szerint mintegy háromezer emberről volt szó (családjait nem számítva), akik közé a szalon- és dzsesszenészeket is beszámították (köztük is jelentős számban voltak cigány származásúak).<sup>46</sup> Ezzel együtt megszűnt az OSZK kötelező munkaközvetítése, 2006-tól pedig a szakvizsga is. A politikai vezetés az OSZK-ban a piaci gondolkodástól idegen szocialista képződményt és a korrupciós gyakorlatot látta, nem alaptalanul. A Kóka János minisztersége alatt született rendelet támogatói azzal érveltek, hogy az új viszonyok között az étteremtulajdonosoknak legyen joguk eldönteni, hogy kit alkalmaznak zenélni. Meg is indult az „amatőrök”, illetve a legolcsóbb zenészek alkalmazása azokon a helyeken, ahol egyáltalán megtartották az élőzenét. A rendelet igen nagy ellenkezést váltott ki a cigányzenészek sorában. A kialakult vitában Raduly József, a Száztagú Cigányzenekar korábbi elnöke rámutatott, hogy a rendelet nyomán a cigányzenész munkája megszűnt elismert szakma, végzettség lenni. Hangsúlyozta, hogy az elmúlt több mint negyven évben a szakvizsga elvégzése mérföldkő volt a cigányzenészek életében, pályájukon ez adta meg a formális szakmai elismerést, amely megmérettetésük alapja volt. A kibontakozó vita nem változtatott a helyzeten.<sup>47</sup>

Déki Lakatos Sándor és fia helyzetének alakulása plasztikusan mutatja be a rendszerváltást követő folyamatokat. A család az 1990-es évek elején jó üzleti érzékkel reagált arra, hogy a változásokkal lehetőségek is nyíltak. Az államszocializmusban a lemezkiadás terén a Hungaroton Magyar Lemezkiadó Vállalat rendelkezett monopóliummal. A Lakatos család több tucat lemezt adott ki velük annak idején, azonban a Hungaroton helyzete a rendszerváltás környékén szintén megrendült. Ekkor adódott, hogy egy új lemezre való anyag gyűlt össze egy külföldi koncert anyagából. Baráti tanácsra hallgatva a Lakatos család nem is próbálkozott már a halódó Hungarotonnal. Ehelyett saját céget („LaMarTi”) alapítottak a lemez kiadására és forgalmazására. A cég hamarosan megerősödött. Saját lemezeiken túl több műfajban is foglalkozni kezdtek gyártással és terjesztéssel. Énekesek és zenekarok megvették a felvételeiket a rádiótól, és velük csináltatták

<sup>46</sup> Vö. Forray R. 2007.

<sup>47</sup> Vö. Piros 2008.

meg a lemezt. A LaMarTi cég együttműködött a Hungaroton egy korábbi kiváló zenei rendezőjével, Tóth Ibolyával, aki a Hungarotontól elválva korszerű zenei magánstúdiót hozott létre Diósdon. A siker nagymértékben Déki Lakatos Sándor második feleségének, Magyar Máriának volt köszönhető, aki a cég vezetését és az üzleti ügyeket intézte. A 2000-es évek eleje azonban hanyatlást hozott. A zenekiadás piaca zuhant, főként a kalózkidadások miatt. Az előállított CD-ket nem lehetett eladni, mert már a megjelenést követő pár héten belül elérhetővé váltak az olcsó illegális másolatok. Déki Lakatos Sándor feleségének elhunytával a cég végképp megszűnt.

A család életében a másik meghatározó szál a vendéglátóipar körüli helyzet jelentette, hiszen a LaMarTi cég fennállásával párhuzamosan Déki Lakatos Sándor és fia változatlanul művelték hivatásukat. A rendszerváltás idején Déki Lakatos Sándor és zenekara feje fölött egyik változás követte a másikat, miközben a Mátyás Pince színvonalja folyamatosan romlott. A privatizáció első lépéseként megalakult a Taverna Holding. Ekkor az alá tartozó éttermek dolgozóinak kötelező volt valamennyi részvényt venniük, sokan azonban eladták részvényeiket a felvásárlóknak. Déki Lakatos Sándor nem tartozott közéjük, és a vállalat további eladásakor jutányosan értékesíteni tudta részvényeit. 2006-ig a Mátyás Pince alapjában úgy működött, mint korábban. Közben ifj. Déki Lakatos Sándornak – édesapja elbeszélése szerint rendkívül inkorrekt módon – megszűnt a munkahelye a Király étteremben. Szerencsére édesapja be tudta őt venni segédprímásnak saját zenekarába.

2006-ban azonban rossz irányba fordultak az események, az ősz folyamán eladták a Taverna Holdingot. Az új tulajdonos arab bérlőket talált a Mátyás Pince üzemeltetésére. Az új bérlők által megbízott üzletvezető karácsony előtt magához rendelte Déki Lakatos Sándort. A beszélgetés során közölte, hogy a továbbiakban a héttagú zenekart csak megbízási szerződéssel tudja szerződtetni. Ez a stabil alkalmazás megszűnését jelentette. Huszonnégy órán belül kellett arra választ adni, hogy elfogadják-e az ajánlatot, vagy sem, utóbbi esetben útnak eresztik őket. Minderre akkor került sor, amikor Déki Lakatos Sándor alig egy hónapja gyászolta feleségét. Elfogadták a feltételeket, és még egy „viszonylag elfogadható gázsit” sikerült elérni a zenekar számára. Ugyanebben az évben Déki Lakatos Sándor átadta a primási pozíciót fiának, annak negyvenedik születésnapján („Ma estétől te vagy a primás és én vagyok a te segédprimásod.”). Ettől kezdve ifj. Déki Lakatos Sándornak kellett tárgyalnia az üzletvezetővel és a napi harcokat megvívnia a zenekar érdekében.

A 2008-ban kirobbant gazdasági világválság hatására ismét változás történt a Mátyás Pince üzemeltetésében: az arab bérlők magyar befektetőknek adták át az üzletet. Miközben ez zajlott, Déki Lakatos Sándor egy kisebb agyvérzéssel kórházba került. A fia a kórházban hívta fel azzal a hírrel, hogy az új bérlő nem tart igényt a zenekarra, mert hozza a saját muzikusait. Miután felmondtak nekik, egy szintén Lakatos nevű zenekart állítottak be a Mátyás Pincébe muzsikálni. Ez azonban feltehetően nem vált be, mert 2009-ben az új bérlő felhívta ifj. Déki

Lakatos Sándort, hogy újra alkalmazná a zenekart. Szemérmetlenül alacsony díjazás mellett sokkal több órát kellett vállalni, most ugyanis műsoros estek kísérése is bekerült a munkarendbe. A szerződést hosszú vívódás után mégis elfogadták, mert ekkor már egy éve nem volt munkájuk, és a zenekari tagok családjainak különösen szorongató volt a helyzetük. A feltételek megalázóak voltak. Az eddigi több évtizedes gyakorlattal szemben a zenekar nem használhatta a főbejáratot, amikor megérkeztek, vagy elmentek az étteremből. Azt is előírták, hogy az óráként járó tíz perc pihenőt a személyzeti bejárónál kell tölteni, és nem lehet a vendégekhez odamenni. Déki Lakatos Sándor elbeszélése szerint a teljesen hozzá nem értő vezetés mellett az üzlet folyamatosan vesztett a látogatottságából. Ekkor az üzletvezető azzal a követeléssel állt elő, hogy csökkentsék a zenekar létszámát hat, majd három főre. Ez már vállalhatatlan volt.

Déki Lakatos Sándor így összegezte a történet végét:

„Én 1972-ben léptem be a Mátyás Pincébe (ezt megelőzően 1967-ben már muzsikáltam egy teljes évet az üzletben). Felmondásunk évében, 2011-ben ünnepeltem volna a negyvenedik évemet ott. Apu 1964-ben kezdett ott, azután a Sanyikával az a ritka helyzet fordult elő, hogy a családunkból három generáció muzsikált folyamatosan egy helyen. A világban nem tudom, hány helyen képviseltük a magyar cigányzenét és vittük a pénzt a Mátyás Pince kasszájába. Negyvenöt éven át magyarok, külföldiek, az a sok külföldi híresség, mind miattunk jött oda.”

Déki Lakatos Sándor és fia 2011. december 3-án pakolták el utoljára hegedűjüket a Mátyás Pincében. Az étterem hosszú évek óta zárva tart. Ma eladó, mint „méltán híres, 120 éves múlttal rendelkező étterem”.

## AMI ELVESZETT, ÉS AMI MEGVAN

Ami a Mátyás Pincében lezajlott, az nem egy munkahely megszűnése volt, hanem egy több mint háromszáz éves cigánymuzsikus-dinasztia történetének mélységesen méltatlan vége. A Lakatos család történetében több sajátos jellemző ismerhető fel: a hét primásgeneráció töretlen egymásra épülése, az utolsó három generáció együtt muzsikálása, a pályák magasra ívelése. A tehetség bősége, a művészi színvonalra emelkedés, a magas társadalmi presztízs általában is jellemzője volt az elit cigánymuzsikus-rétegnek, mint ahogyan sajnálatos módon a rendszerváltás utáni válság is, amely kiterjedt a vendéglátóiparban dolgozó zenészek széles társadalmi csoportjára. Tragikus módon a rendszerváltás a cigányság egésze szempontjából is mélybe zuhanást hozott magával. Az 1980-as évek közepére javultak a cigány népesség szociális és iskolázottsági mutatói, de ez az előrelépés nem volt elegendő ahhoz, hogy a rendszerváltáskor helyzetük ne roppanjon meg.<sup>48</sup>

<sup>48</sup> Vö. Miklóssy 2015.

A cigányzene gyors hanyatlásának okai között a fenti folyamatok mellett sokfelét meg lehet még nevezni. Az elemzés igénye nélkül, csak felsorolásszerűen említhetjük például az éttermi cigányzene iránti érdeklődés hanyatlását a zenei kínálat globalizálódása és a zenei kultúra változása következtében, az élőzene általános és rohamos visszaszorulását az éttermekben, valamint a kialakult helyzet váratlanságát és drasztikusságát, ami lehetetlenné tette az alkalmazkodást. Déki Lakatos Sándor helyzetleírása szerint legalább ezer muzsikuscsalád egyik napról a másikra jövedelem nélkül maradt. Az asszonyok elmentek takarítani, az addig családfenntartó férfiek örülhettek, ha bejelentés nélkül, alkalmi munkára vagy biztonsági őrnek felvették őket. Eladták a hegedűket, a cimbalmokat, és végképp elálltak attól, hogy fiaikat a pályára neveljék. 2005-ben egy szakértő már így fogalmazott: „A cigányzenészek megmentésére elérkezett az utolsó pillanat. Képzett, tehetséges muzsikuskok tömegesen munka nélkül élnek.”<sup>49</sup> Visszafordítani a folyamatot azonban a jó szándékú kormányzati intézkedések ellenére sem lehetett már.<sup>50</sup> 2020-ban a Covid-járvány tovább súlyosbította a még muzsikáló, néhány fős zenekarok helyzetét, egyeseknek ez a foglalkoztatás szüneteltetését vagy végleges megszűnését jelentette.

Ami elveszőben van, az a magyar kultúra egy óriási szelete.<sup>51</sup> Tegyük hozzá ehhez azt az óriási tehetségpotenciált is, amely ezekben a családokban zenei téren felhalmozódott. A rendszerváltás után lezajlott folyamatok a szükséges megújulás mellett fájdalmas társadalmi tapasztalatokat is hoztak. A cigánymuzsika magyarországi történetének egészét áttekintve azonban a pozitívumokat is meg kell látni. Minden romlás ellenére, a kávéházi-éttermi cigányzene több évszázados története tekinthető sikertörténetnek. A 17. századtól kezdve a magyar területekre bevándorló cigány népesség egy része meglátta és kiaknázza azt a lehetőséget, amit a társadalmi fejlődés felkínált. A kölcsönös előnyök mentén megtalálták az alkalmazkodásnak azt a formáját, amely társadalmi integrációt eredményezett, és képesek voltak ezt megvalósítani saját kultúrájuk megtartása mellett. A cigánymuzikus-családok kultúrája, a szocializációs minták hosszú időn keresztül fennmaradtak, és biztosították a cigányságon belül is elkülönülő réteg érvényesülését. Ez a kultúra és életmód szerves módon csak a hagyományos pillérekon nyugodhatott. Ilyen pillér volt a többgenerációs családok kohéziója, amelynek magvát a muzsikusk családfő munkája és feleségének rá irányuló gondoskodása alkotta; a házasságok életre szóló jellege (Déki Lakatos Sándor elmondja, hogy az ő válásáig nem fordult elő válás a család történetében); a gyermekek kitüntetett szeretete és tehetségük ápolása; a gyermekek részéről az apai és anyai minták

<sup>49</sup> Idézi Forray R. 2021: 8.

<sup>50</sup> Forray R. 2007. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program Kutatási zárójelentés Pécs, 2007. <https://ormanysag.hu/wp-content/uploads/2021/03/GS19.pdf> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 20.

<sup>51</sup> Suki 2018.

megkérdőjelezetlen követése, a zenei tudás apáról fiúra való átadása; valamint a zenei tehetség tisztelete.<sup>52</sup>

Sok érték elveszett, vagy veszendőben van, de sok érték meg is maradt. A muzsikusi cigányság köreiben hosszú múltra tekint vissza a „műfajváltás” – a cigányzenészcsaládokban felnövekvő gyermekek átlépése a dzsessz vagy a klasszikus zene irányába.<sup>53</sup> Szintén hosszú múltra tekint vissza a külföldön való érvényesülés, amely a hazai lehetőségek beszűkülésének szimptomája is. Ha jelentős részben lappangva is, de megmaradt az a tehetségpotenciál, amely a cigányzenészcsaládok generációiban felhalmozódott. Arra nézve is élnek törekvések, hogy ez ne vesszen el.<sup>54</sup> És megmaradt az a feladat, hogy feltárjuk és megismerjük a magyar cigányzene történelmi korokon átívelő történetét, maradandó értékeit pedig beépítsük a magyar kultúráról és a magyar cigányságról alkotott képünkbe. Ez a munka folyamatban van, ahogyan azt az egyre gazdagodó szakirodalom bizonyítja. A subjektív nézőpontból megfogalmazott történetfolyam, amelyet Déki Lakatos Sándor osztott meg velünk, egyedi hozzájárulást kínál a téma feldolgozásához.

## FORRÁSOK

Interjúk Déki Lakatos Sándor cigányprímással, 2021. szeptember – 2022. november, készítette Szokolszky Ágnes, a szerző tulajdonában.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

Andor Anna Klára – Kónya Sára – Nagy Dóra – Szabó Gergely 2019: *A „Mátyás Egyetemről” a Mátyás Pincéig. A cigánymuzsikások zenei örökségének térbeli megjelenése a Józsefvárosban.* Az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék Kisebbségi örökség kurzusának 2019-es műhelykonferenciájára készült kutatási anyag. Budapest, 279–302.

Antaliné Hujter Szilvia 2016: Farkas Miska, a győri „hegedűkirály” – Újvárostól a világhírig. *Győri Szalon.hu* Várostörténelmi puzzle, 48. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/4958/61> – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.

Antaliné Hujter Szilvia 2021: A győri cigányzenészek útja a világhír felé – 1. rész. *Győri Szalon.hu* Várostörténelmi puzzle, 149. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/16087/61>. – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.

<sup>52</sup> Békési 2003.

<sup>53</sup> A Lakatos családban lásd Tony és Roby Lakatos pályafutását.

<sup>54</sup> Az utolsó zászlovívők szerepét tölti be elsősorban a Rajkó Zenekar, valamint a hozzá kötődő Rajkó-Talentum Zene- és Táncművészeti Iskola. Suki 2018.

- Antalíné Hujter Szilvia 2022: A győri cigányzenészek útja a világhír felé – 2. rész. *Győri Szalon.hu* Várostörténeti puzzle, 150. rész, <https://www.gyoriszalon.hu/news/16155> – utolsó letöltés 2023. szeptember 28.
- Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas* (24.) 2. 69–86.
- Balogh Ebner Márton 2016: A magyar cigányság útja az 1956-os forradalomhoz. *Napi Történelmi Forrás*, [https://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/10/13/a\\_magyar\\_ciganysag\\_utja\\_az\\_1956-os\\_forradalomhoz](https://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/10/13/a_magyar_ciganysag_utja_az_1956-os_forradalomhoz).
- Bársony János — Daróczi Ágnes (szerk.) 2004: *Pharrajmos. Romák sorsa a náciizmus idején*. 1–2. kötet. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Bernáth Gábor (szerk.) 2000: *Porrajmos. Roma túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont, Budapest.
- Békési Ágnes 2003: *Muzsikusok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Békési Ágnes 2002: Szocializációs minták átörökítése cigány-zenész családokban. *Educatio* 11. (3.) 431–446.
- Békési Ágnes 2003: *Muzsikusok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Bíró Árpád 2011: Cigányzene és roma zenészek a XIX. század Magyarországon. *A Glinda Roma Gyermekek- és Ifjúsági Magazin* „Cigányzene és roma zenészek »A fel-emelő század« Magyarországon” című melléklete. [http://nemzetisegek.hu/repertorium/2011/02/belivek\\_39-47.pdf](http://nemzetisegek.hu/repertorium/2011/02/belivek_39-47.pdf) – utolsó letöltés: 2023. szeptember 18.
- Bodor Ferenc 1996: Eszpresszók 1945 és 1957 között. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 279–286.
- Csatári Bence 2008: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Csemer Géza 1994: *Habiszti*. PolgART Kiadó, Budapest.
- Droste, Wilhelm 1996: Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 9–26.
- Eötvös Károly 1982: *Utazás a Balaton körül*. Budapest.
- Forray R. Katalin 2007: *Muzsikusnak lenni. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program kutatási zárójelentése*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 19. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológiai és Nevelésszociológiai Tanszék, Pécs.
- Hajnáczky Tamás 2019a: Magyar Cigányzenészek Lapja 1924–1931. Cigányzenész önszerveződés, érdekképviselet és közélet a két világháború között. *Pro Minoritate* (29.) 4. 123–135.
- Hajnáczky Tamás (szerk.) 2019b: *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Hajnáczky Tamás 2020a: *Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon: Magyar Czigányzenészek Egyesülete*. Gondolat, Budapest.
- Hajnáczky Tamás 2020b: „Lobogónkat Rothermere Lord tartja”. Trianon és a revizionista cigányzenészek. *Kommentár* (15.) 2. 83–90.
- Heltai Gyöngyi 2012: *Az operett metamorfózisai, 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimusjáték”-ig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Heltai, Gyöngyi 2013: A „nevelő szórakoztatás” válsága 1954-ben. *Korall* 51. (14.) 131–160.

- Hooker, Lynn M. 2021: A szocialista realizmus és az autenticitás között. A hivatásos népi együttesek kezdetei Magyarországon. In: Lipták Dániel – Richter Pál – Salamon Soma (szerk.): *Amerre én járok ... Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 223–234.
- Jámbor András 1998: A Magyar Rádió átmeneti korszaka (1950–1956). In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Babits, Szekszárd, 441–442.
- Kállai Ernő 2018: A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale* (30.) 3. 120–140. <https://doi.org/10.14232/belv.2018.3.7>
- Katona Csaba 2005: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni a hegedűjokról.” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene* I. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 171–188.
- Katona Csaba – Tóbiás Krisztián (szerk.) 2014: *Professionátus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred.
- Kotics József 2020: *A cigány–magyar együttélés mintázatai. Kihívások és konfliktusok a 15. századtól napjainkig – a vidékbiztonság szemszögéből*. (PhD-disszertáció) Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest.
- Markó Miklós 1896: *Cigányzenészek albuma*. Budapest.
- Markó Miklós 1927: *A régi mulató Magyarország. Híres cigányzenészek*. Budapest.
- Miklóssy Endre 2015: A cigánypolitika katasztrófája. *Kethano Drom, Közös út*. [https://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com\\_content&view=article&id=3430:a-ciganypolitika-katasztrofaja&catid=62:tarsadalomciganysag&Itemid=86](https://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3430:a-ciganypolitika-katasztrofaja&catid=62:tarsadalomciganysag&Itemid=86) – utolsó letöltés: 2023. június 6.
- Meijern, Maaïke 2005: A cigányok és a cigányzene térhódítása Hollandiában. Roma-dossier. *Beszélő* (10.) 5. 506–517.
- Murányi Gábor 1986: Cigány zenészek? Zenész cigányok? In: Murányi Gábor (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanach*. 160–168. TIT Országos Központ Cigány Ismeretterjesztő Bizottság, Budapest, 160–168.
- Nyerges Erika 2020: *„Húzd rá cigány! Te örök, te áldott...” A kávéházi cigányzene kialakulása és hatása a magyar polgári kultúrára*. Ad Librum, Budapest.
- Piros Péter 2008: Ki a zenész? *Hetek* (12.) 10. 36.
- Saly Noémi 2005: *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*. Osiris, Budapest.
- Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene*. Gondolat, Budapest.
- Slachta Krisztina 2014: A „magyar virscaft”. A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. *Metszetek* (12.) 1. 93–109.
- Suki András 2018: *A Rajkó Zenekar és a Rajkó módszer*. (PhD-disszertáció), Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Szűjjártó Csaba 2002: *A cigány útra ment... : Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig*. Masszi, Budapest.
- Vadas Ferenc 1996: Belsőépítészet és térhasználat a New-Yorkban. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 198–214.

- Varga Éva 1996: Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed* 12–13. (4.) 69–93.
- Vincze Miklós 2018: Szecessziós csoda bújik meg a Palotanegyed szélén. <https://24.hu/kultura/2018/02/03/szecesszios-csoda-bujik-meg-a-palotanegyed-szelen/> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 28.
- Zipernovszky Kornél 2017: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika* (26.) 1–2. 67–87.
- Zipernovszky Kornél 2023: A magyarországi cigányzene és a jazz sorsa az 1940-es években. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat, Budapest, 186–224.

# Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez\*

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a cigányság és az osztályhelyzet viszonyát olyan társadalomtudományokban használatos koncepciókkal értelmezze, amelyek egyrészt az etnicitás tematikáját az osztályhelyzettel összefüggésben vizsgálják, másrészt kiemelt szerepet adnak a lokális osztályviszonyokat alakító szélesebb politikai gazdasági folyamatoknak. A magyarországi társadalomtudományi cigánykutatásokban az osztályszempont, ha nem is explicit módon, de mindig elsődleges volt. A romakutatások nagy része a társadalmi kirekesztés, szegénység, tartós munkanélküliség problémájával együtt tárgyalta a cigány tematikát, főként a rendszerváltás után lett ez hangsúlyos, hiszen a formális állandó foglalkoztatásból tartósan kiszoruló populáció és a cigány népesség számos ponton fedésbe került. Ugyanakkor a romák kirekesztésével foglalkozó kutatások zöme mind helyzetüket meghatározó strukturális kényszereket, mind az ezekkel kapcsolatos kritikai meglátásaikat elsősorban az államhatalom szintjére vonatkoztatták, míg e szinten túlmutatató gazdasági és politikai folyamatok, valamint a cigány pozícióban élő népesség megélt tapasztalatai némileg háttérbe szorultak.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a cigányság és osztályhelyzet viszonyát olyan fogalmakkal értelmezzük, amelyek a formális, állandó foglalkoztatásból kiszoruló, etnikailag is stigmatizált népesség társadalmi helyzetét szélesebb történeti, gazdasági és politikai folyamatok részeként tárgyalják. Ezek a fogalmak a munkaerő-tartaléksereg, a „felesleges” népesség és a prekariátus. Habár e három fogalom közül kettő különböző társadalomtudományi hagyományokból származik, mégis mindegyik hasonló előnyökkel jár az elemzés számára. Egyrészt a lokális jelenségek globálisan zajló gazdasági, politikai folyamatokkal összekapcsolva lesznek értelmezhetőek. Másrészt mindhárom koncepció egy keretben értelmezi az etnikai aspektust az osztályviszonyokkal, amelyek nem vagy-vagy viszonyban állnak egymással, hiszen összefonódásuk egy sajátos társadalmi pozíciót jelent. Harmadrészt pedig ezek a fogalmak megmutatják, hogy az osztályviszonyok bizonyos szegmensét a stabil, állandó bérmunkához való hozzáférés szervezi. Ezen

\* A tanulmány a Mobilitási stratégiák és gazdasági ciklusok-hátrányos helyzetű roma népesség mobilitási stratégiái (FK138422) című Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap (NKFIH) által támogatott pályázat keretében készült.

túlmutatóan pedig a fenti fogalmi keretek lehetővé teszik, hogy a globális folyamatok és helyi struktúrák szubjektív megélése is láthatóvá válhasson, és ezáltal megvilágítsa az adott struktúrában létrejövő ellenállási lehetőségeket. Arra teszünk tehát kísérletet, hogy a magyarországi cigányság és osztályhelyzet viszonyát e fenti, nemzetközi társadalomtudományokban használatos fogalmakkal értelmezzük.

Írásunk abba a társadalomtudományos hagyományba illeszkedik, amely a kelet-európai, magyar osztálypozíciókat és viszonyokat a világrendszer részeként elemzi.<sup>1</sup> Ebben a kontextusban a munkaerő – vagy a munkaerő-tartaléksereg – és a prekariátus fogalmai nem csupán a helyi vagy az állami szinteken elemezhetőek, hanem egy sokkal szélesebb keretben, még hozzá a globális kapitalizmusban. Mint ahogyan számos történeti írás is kiemeli,<sup>2</sup> a cigányság kelet-európai története nem értelmezhető e népesség lokális munkamegosztásban betöltött szerepének vizsgálata nélkül. Ahogy Dupcsik írja,<sup>3</sup> amikor a cigányság nagy része megérkezett a hajdani Magyarország területére, az akkori rendi szerkezet sem a nemesség, sem pedig a parasztság részéről nem volt nyitott arra, hogy a kis, heterogén csoportokból álló cigányságnak helyet tudott volna szorítani a rendi szerkezetű társadalomban. Ebben az időben a mezőgazdasághoz oly fontos és nélkülözhetetlen, de alacsony presztízsű munkakörökbe szorult a cigányság, mint a kovácsság, illetve különböző a famunkák, a kosárfonás és a teknővájás.<sup>4</sup>

Fontos azonban megjegyezni – amint Nagy és Dupcsik<sup>5</sup> is beszámolt róla –, hogy ezek az etnikai kategóriák korántsem voltak olyan átjárhatatlanok, mivel a cigányság jelentése inkább kötődött ehhez a rendi vagy osztályviszonyokban betöltött előnytelen pozícióhoz. A roma népesség erőszakos asszimilációja is akkor vált kiemelt kérdéssé, amikor e munkákra rohamosan csökkent a kereslet az iparosodás következtében.<sup>6</sup> Ekkor rögzült a roma népesség tartaléksereg-pozíciója a társadalomban, mely akkoriban főleg a mezőgazdasági idénymunkákba, illetve a patrónus-kliensi viszonyokon keresztül működtetett kisebb háztartási munkákba zárta a magyarországi cigányokat, akik főként a vidéki periférikus területeken telepedtek le.<sup>7</sup>

Hasonlóan, az államszocializmus korát is a globális kapitalista rendszer részeként értelmezzük. Ahogyan Geröcs és Pinkasz<sup>8</sup> írja, a félperifériás függő fejlődés egyféle importhelyettesítő modernizációs kísérletnek fogható fel, amely tőke és technológia hiányában inkább a munkaerőre támaszkodva igyekezett utolérni a nyugati fejlettebb gazdaságokat. Továbbá, ahogyan Tamás Gáspár Miklós<sup>9</sup> is

1 Éber et al. 2019.

2 Dupcsik 2009; Nagy 2018, 2020.

3 Dupcsik 2009: 37.

4 Dupcsik 2009: 38.

5 Dupcsik 2009; Nagy 2020.

6 Dupcsik 2009: 43.

7 Dupcsik 2009; Nagy 2018, 2020.

8 Geröcs–Pinkasz 2017.

9 Tamás 2021.

kiemelte, a létező szocialista rendszer inkább az államkapitalizmus fogalommal írható le, hiszen számos, a kapitalizmusra jellemző elemmel rendelkezett, mint a bér munka, a magántulajdon, az elidegenedés, árufétis, a pénzpiacok stb. Emiatt elemzésünkben a szocialista rendszerben is értelmet nyernek a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség, illetve a prekariátus fogalmak, hiszen ezek meg tudják ragadni, hogy a cigányság proletarizációja hogyan épült bele a tőke és technológia hiányában végbemenő munkaerő-igényes gazdasági stratégiákba.<sup>10</sup>

Magyarország a rendszerváltással kapcsolódott a globálisan végbemenő neoliberális fordulathoz és ágyazódott vissza teljesen a piacgazdaságba, ami dezindusztrializációval, a mezőgazdaság átalakulásával és a jóléti állam lassú leépítésével járt.<sup>11</sup> E folyamatok során a legalacsonyabb képzett cigányságot leépítették,<sup>12</sup> amely a romák körében tömeges munkanélküliséget eredményezett. A cigányság tehát mint felesleges népesség jelent meg a magyar poszt szocialista osztályszerkezetben. Azonban a 2010-es évek közepétől számos gazdasági, politikai folyamat eredményeképpen – úgy mint az újraparosítás, kivándorlás következtében is létrejövő munkaerőhiány, demográfiai átalakulások – e társadalmi rétegek nagyobb számban léptek be a formális munkaerőpiac legalacsonyabb státuszú pozícióiba, melyek az építőipar és a gyáripar legkevésbé képzettséget igénylő szektorai.<sup>13</sup> Tanulmányunkban tehát a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség és a prekariátus is olyan analitikus fogalmakká tudnak válni, melyek történeti perspektívából is megvilágítják a cigányság osztályhelyzetét.

Nem célunk, hogy e fogalmak használatát kizárólagossá tegyük, pusztán meg szeretnénk mutatni a bennük rejlő lehetőségeket az etnicitás és osztályhelyzet viszonyának elemzéséhez. Mindezek mellett azt is hangsúlyozzuk, hogy a cigánysággal való azonosulás nem feltétlen egy bizonyos osztályhelyzet függvénye. Ugyanakkor számos kutatás eredményeiből tudjuk, hogy kelet-európai, így a magyar társadalmi kontextusban is a cigányság és az előnytelen társadalmi osztálypozíció – hívjuk azt mélyszegénységnek, *underclass*nak vagy akár munkaerő-tartalékseregnak – erőteljesen összefonódik mind a többségi lakosság, mind az érintett népesség percepciójában.<sup>14</sup> Következésképpen ez az összefonódás még azokra az egyénekre is kényszerítő erővel bír, akik esetleg középosztálybeliként tartják magukat cigánynak, vagy a környezetük azonosítja őket annak.<sup>15</sup> Tanulmányunk éppen arra világít rá, hogy a cigányság hogyan válik a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok részeként egy sajátos etnicizált osztálypozícióvá. Az interszekcionalitás fenti módját az osztály és az etnicitás között természetesen nem tekintjük véglegesnek, az etnikai és osztálypozíció sosem kerül teljesen fedésbe

<sup>10</sup> Éber et al. 2014.

<sup>11</sup> Éber et al. 2019; Scheiring–Szombati 2020; Scheiring et al. 2021.

<sup>12</sup> Kertesi–Kézdi 2011.

<sup>13</sup> Köllő 2017; Bakó–Lakatos 2019; Éber et al. 2019; Huszár 2019.

<sup>14</sup> Ladányi–Szelényi 2004; Efreanova 2012; Kovai 2017; Grill 2018; Szombati 2018; Petrovici et al. 2019.

<sup>15</sup> Durst et al. 2021; Kovai 2017; Kóczé 2018.

egymással, hiszen az azt alakító globális gazdasági, politikai folyamatok is örök mozgásban vannak.

Az etnicitás és osztályhelyzet tematizálása korántsem új keletű a magyarországi társadalomtudományokban. A II. világháború után az osztályszempont kiemelt aspektus volt a roma témájú kutatásokban mind a társadalomtörténeti írásokban, mind pedig a cigányság aktuális helyzetével foglalkozó munkákban. A következő fejezetben végigvesszük azokat a hazai roma tematikájú kutatásokat, amelyek expliciten tematizálják az osztályhelyzet és az etnicitás (cigányság) viszonyát, majd ezekre építve fejtjük ki koncepcióinkat. Ezt követően bemutatjuk központi fogalmainkat – a munkaerő-tartaléksereget, a felesleges népességet és a prekariátust –, és megvizsgáljuk, hogy milyen történeti kontextus társadalomtudományos gondolkodása termelte ki őket, továbbá hogy miként is alkalmazhatók a magyarországi cigányság etnikailag jelölt osztálypozíciójára.

A cikk egyrészt különböző társadalomtudományos empiriákra támaszkodva mutatja be a magyarországi cigányság osztálystruktúrában betöltött helyzetét, különös tekintettel a történeti szemléletre. Továbbá az elemzés nagyban támaszkodik az elmúlt huszonkét évben végzett kvalitatív terepkutatásainkra, amelyek keretében interjúkon, résztvevő megfigyelésen és spontán szituációkba ágyazott interakciókon keresztül vizsgáltuk a vidéki terek osztály- és etnikai viszonyainak alakulását. Ezen terepmunkák az antropológiai vizsgálódás módszertani szemléletében történetek, azaz a mindennapi élet történéseinek és a megélt valóság interpretációinak rögzítésével, valamint spontánabb háztartási szintű interjúk és beszélgetések lebonyolításával tártuk fel a helyi szintű etnikai és osztályviszonyok alakulását, illetve ezeket a folyamatokat. E módszertan előnye, hogy azon túl, hogy narratívákra is támaszkodik, résztvevő megfigyelésen keresztül azt is vizsgálat tárgyává lehet tenni, hogy az alanyaink narratívái és tényleges cselekedetei között milyen különbségek vannak. Terepmunkánk helyszínei a zsugorodó vidéki kis- és középvárosok világa, továbbá a kistalvas települések, mely terek periférikus elhelyezkedése és az azokon belüli térbeli és társadalmi kirekesztés, illetve egyenlőtlenségek elősegítették a helyi szinten etnikummal összefonódó osztályhelyzetek mélyebb vizsgálatát.

## OSZTÁLYTEMATIKA A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYKUTATÁSOKBAN

Amint a bevezetőben már utaltunk rá, társadalomtörténeti írások explicit módon felvetették azt a lehetőséget, hogy a cigányság tulajdonképpen egy olyan társadalmi (osztály)pozícióként értelmezhető, amely történetileg változik, hiszen a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok alakítják. Nagy Pál történeti forrásokat elemezve arra jut, hogy „a »cigányként« ismert népesség, illetve legalábbis egy része társadalmi helyzete nem etnikai hovatartozásának következménye (nem is született cigánynak), hanem társadalmi helyzete miatt számít »cigánynak«”.<sup>16</sup>

<sup>16</sup> Nagy 2020: 168.

Nagy számos példán keresztül mutatja be, ahogyan a szélesebb politikai, gazdasági folyamatok – úgymint a jobbágyfelszabadítás, az azt követő modernizáció, a Nagyatádi Szabó István-féle földreform, illetve a 30-as évek nagy gazdasági válsága – hogyan szorít egyes rétegeket a társadalom margójára, és válnak azok „cigánnyá”, vagyis a helyi társadalmi rétegződés aljára szorult etnikailag stigmatizált csoport részévé. Nagy Pál munkája a strukturális kényszerek mellett az ágencia bizonyos aspektusait is megmutatja, miközben rávilágít a korabeli osztályalapú etnikai hierarchia működésére. A korabeli források megfogalmazásait idézve teszi érthetővé, hogy a Nagyatádi-féle földreform kárvallottjainak a nagy gazdasági világválság még szorongatóbb hatásaira miért érte meg „cigánnyá válni”, és ez milyen áldozatokkal járt:

„A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok »aránylagos szerveztségüknel fogva« könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelenek. Rongy, ócskavas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember sohasem vállalkozott volna [...], megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében »felcsaptak cigányoknak«. Önként vállalták, hogy »az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján« helyezkedjenek el, és részesei legyenek »a cigány patriarchális szerveztségben rejlő előnyöknek.«<sup>17</sup>

A Nagy Pál által szintén hivatkozott Ladányi–Szelényi szerzőpáros a fentiekhez hasonló következtetésre jut az egyik tanulmányában. Csenyété, az egyik első „elcigányosodott” falu társadalomtörténetét vizsgálva megmutatják, hogy a helyi „cigányság” lélekszáma aszerint alakul, hogy a szélesebb gazdasági folyamatok eredményeképpen mennyien „süllyedtek le” paraszti sorból, illetve emelkedtek fel a parasztok közé. Írásuk arra a meghatározó jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi mobilitás akár lefelé, akár felfelé tartó iránya együtt járt az etnikai stigmatizáció erősödésével, illetve enyhülésével.<sup>18</sup> A fenti szerzők mellett Dupcsik Csaba is számtalan forrás elemzésével bizonyítja, hogy a „cigányság” esetében az etnikai stigmatizáció és ezzel összefüggésben az etnikai identifikáció a 20. század jelentős részében együtt változott a társadalmi osztályok közötti mozgással. Egyszerűbben szólva a társadalom margójára került egyének könnyen kerültek a cigány kategóriájába, míg a társadalmilag felemelkedő egyén vagy csoport arra törekedett, hogy ne tekintsek többé cigánynak, e törekvését pedig többé-kevésbé a társadalmi környezete is jóváhagyta, sőt betartandó normaként követelte.<sup>19</sup> E történeti írások tehát felhívják a figyelmet egyrészt arra, hogy a cigány népesség vizsgálata nem kerülheti el az osztályviszonyok figyelembevételét, másrészt pedig rámutatnak az asszimilációs kényszer jelentőségére.

<sup>17</sup> Nagy 2020: 176.

<sup>18</sup> Ladányi–Szelényi 2004.

<sup>19</sup> Dupcsik 2009.

Kovai Cecília e fenti „kötelező” összefonódást az osztályhelyzet és az etnicitás között asszimilációs rezsimnek hívja, amely az államszocializmus évtizedei alatt vált hivatalos politikává. Az asszimilációs rezsim rögzíti az osztályhelyzet és az etnicitás viszonyát, a cigány identitás elhagyása pedig normatív követelésként jelenik meg a társadalmilag felfelé mobil egyén számára, ellehetetlenítve a cigány középosztály kialakulását még egy gazdaságilag prosperáló időszakban is.<sup>20</sup> Habár az „asszimilációs rezsím” a Kádár-korszakban lett a hivatalos cigánypolitika alapja, Dupcsik Csaba könyvében bemutatja, hogy az társadalomtörténeti folytonosságba illeszkedik, hiszen az asszimilációs nyomás a korábbi évtizedekben is szerves részét képezte nem pusztán a cigányokkal kapcsolatos politikáknak és elvárásoknak, hanem az érintett népesség saját törekvéseinek is. Kovai Cecília könyvében pedig azt mutatja meg, hogy az asszimilációs kényszer a rendszerváltás utáni évtizedekben is meghatározza az osztályalapú etnikai („cigány” – „magyar”) viszonyokat.<sup>21</sup>

A társadalomtörténeti írások tehát explicite foglalkoznak a cigányság és az osztályhelyzet viszonyával, mindezt azonban egyfajta „esszencialista” etnicitás felfogással szemben fogalmazzák meg mint konstruktivista álláspontot. Állításuk szerint éppen a konstruktivista felfogás az, amellyel a magyarországi modern szociológiai cigánykutatások megszülettek Kemény István 1971-es országos felméréssel. Dupcsik, Nagy és Szelényi szerint a Kemény-féle kutatás azért is tekinthető korszakhatárnak, mert a „cigányt” társadalmi konstrukcióként és nem esszenciálisan adott „népcsoportnak” értelmezi.<sup>22</sup> Dupcsik és Kovai azonban azt is kiemeli, hogy a Kemény-féle kutatás egy új típusú kutatói attitűd/habitus születése is a cigány tematikában, ez az úgynevezett kritikái értelmiségé, aki az államhatalom kritikájaként fogalmazza meg eredményeit.<sup>23</sup> E kritika szintén az osztálykérdést tematizálja, hiszen a 1971-es Kemény-féle kutatás azt állítja, hogy az államhatalom minden ígérete ellenére a cigányság mint szegénységben élő társadalmi réteg nem tűnt el, vagyis asszimilálódott a „dolgozó” „egyetemes kategóriájához”.

A fenti szerzők szerint az 1971-es Kemény-féle kutatás több szempontból is paradigmaticusnak tekinthető, azaz meghatározta az etnicitás (cigányság) és osztályhelyzet viszonyának tematizálását az elkövetkezendő évtizedekben. Habár az úgynevezett Kemény-féle kutatás sem homogén, hiszen eleve egy kutatócsoportról volt szó, a kvantitatív kutatások mellett például Kemény tanítványai alapos és magas színvonalú etnográfiai munkákat készítettek a 70-es, 80-as évek mindennapjainak cigánytapasztalatairól,<sup>24</sup> mégis a kutatás maga kijelölte a szociológiai cigánykutatások irányait mind a rendszerváltás előtti, mind az az utáni időszakban.

<sup>20</sup> Kovai 2017.

<sup>21</sup> Dupcsik 2009; Kovai 2017.

<sup>22</sup> Dupcsik 2009; Szelényi 2017; Nagy 2018.

<sup>23</sup> Dupcsik 2009; Kovai 2017.

<sup>24</sup> Havas 1983a, 1983b, 1983c; Kardos 1983a, 1983b.

Az egyik irány a kutatói attitűddel áll összefüggésben, vagyis hogy a cigánykutatás a fennálló államhatalom intézményeinek potenciális kritikája lett, miszerint az állam intézményei csupán újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, ezzel együtt magát a cigány pozíciót is, ami éles ellentétben állt az államszocializmus ideológiájával. Az államszocializmus megszűntével a szociológiai cigánykutatások zöme legfőképp azokba az irányokba fordult, ahol a fenti kritikai attitűdöt alkalmazni tudta, vagyis ahol azonosítani lehetett az állami intézmények visszásságait, legyen az az egészségügyi rendszer, mint Neményi Mária kutatásai esetében, a szociális ellátórendszer, mint Szalai Júlia kutatásaiban, vagy az oktatási rendszer, mint Havas Gábor munkáiban.<sup>25</sup> A „rendszerkritika” tehát többnyire az államhatalom szintjét érintette, az államhatalom mozgástereit megszabó szélesebb globális folyamatok nem képezték kritika tárgyát. Így könnyen előállhatott az a helyzet, hogy a kritizálandó ágencia az állami törvényhozás és/vagy az alsóbb szintű politikai, bürokratikus, intézményes hatalom szintjén jelent meg ezekben a kutatásokban, ami igencsak megnehezítette ezen „ágensek” strukturális meghatározottságainak figyelembevételét.

A másik lényegi irány, amelyet a Kemény-féle kutatás meghatározott, az, hogy a szegénység és a cigány tematika annak ellenére fedésbe került, hogy a szerzők hangsúlyozták: a kettő nem egy és ugyanaz. Ennek eredményeképpen strukturális és kulturális, etnicitás és osztály vagy-vagy viszonyba kerültek egymással, ez a dichotómia pedig a struktúra és ágencia viszonyát is kizárólagossá tette. E vagy-vagy viszony legemblematikusabb megnyilvánulása az úgynevezett *underclass*-vita, amely a 2000-es évek legfontosabb hazai tudományos vitája volt az osztály és cigányság tematikában. A vita Ladányi János szociológus és Michael Stewart szociálintropológus között zajlott, következképpen az implicit módon e két tudományág közötti „összecsapásként” is olvasható.<sup>26</sup> Habár a vita a maga idejében egyfajta „strukturalista” versus „kulturalista” – vagy bizonyos értelmezések szerint „konstruktivista–essencialista” szembenállásként értelmeződött, mai perspektívából egészen más tanulsággal szolgál számunkra.

Az *underclass* fogalom bevezetése mai perspektívából értelmezhető egyfajta kísérletnek egyrészt a fenti államszintű rendszerkritika meghaladására, másrészt az etnicitás és az osztályhelyzet viszonyának tematizálására. Az előbbiről Ladányi így ír:

„Az *underclass* kategória az átfogó technológiaváltás nyomán végbemenő gazdasági átstrukturálódás következtében a munkamegosztás új rendszerében feleslegessé váló társadalmi csoportok strukturális helyzetének leírására került kidolgozásra. Az új kelet-európai *underclass* specifikumát ehhez képest mindenekelőtt az adja, hogy a posztindusztriális átalakulás az államszocialista rendszer összeomlása és a piacgazdaságba való átmenet körülményei között megy végbe.”<sup>27</sup>

<sup>25</sup> Neményi 1998; Havas et al. 2002; Havas 2005; Szalai 2005, 2007.

<sup>26</sup> Ladányi–Szelényi 2001; Stewart 2001.

<sup>27</sup> Ladányi 2005: 471.

Eszerint tehát az *underclass* „rendszertermék”, egy olyan marginalizált társadalmi csoport, amely „feleslegessé” válása miatt nem csupán az osztálystruktúra aljára kerül, hanem kapcsolódása is minimálissá válik a társadalom többi rétegével. Ladányiéknál a hangsúly azonban a társadalmi konstrukción volt, amely egyfajta esszencialista, etnicizáló nézetel szemben fogalmazódik meg. Számukra a cigány tematika az *underclass*-szal való viszonyában lesz érdekes, az érvelés fő tétje, hogy bebizonyítsa, az etnicitásnak tulajdonított sajátosságok a gazdasági, politikai folyamatokból fakadó társadalmi pozíció „termékei”:

„A romáknak tulajdonított feltétlen, »inherens« túlélési képességet nem csak azért nem tekintjük az *underclass*-konceptió cáfolatára alkalmas érvnek, mert úgy véljük, hogy egyetlen társadalmi vagy etnikai csoport sem rendelkezik a történelmen, minden társadalmi változáson és kényszeren átnyúló, inherens tulajdonságokkal. Michael Stewarttal ellentétben, mi a kelet-európai *underclasst* olyan társadalmi formációnak tartjuk, amelyben a romák ugyan társadalmi arányukat többszörösen meghaladó mértékben vannak jelen, de amely nemcsak, sőt nagyobb részben nem roma szegényeket érintő kategória.”<sup>28</sup>

Mint látjuk, Ladányiék Stewart kritikáit egyfajta esszencialista, kulturalista érvelésként értelmezték, majdnem húsz év elteltével azonban a vita egésze bír tudománytörténeti jelentőséggel, hiszen nyomon követhetjük, hogy az osztály és etnikai pozíció hogyan válik egymást kizáró tényezővé. Stewart kritikái az ágenciát hiányolják az *underclass* fogalom használatából, melyet ő implicit módon roma kulturális sajátosságként határoz meg. Állítása szerint az *underclass* fogalom bevezetésével láthatatlanná válnak egyrészt a különböző társadalmi rétegek közötti interakciók, másrészt azok az erőforrások is, amelyek az e pozícióban élő emberek mindennapi megküzdési stratégiáit lehetővé teszik.<sup>29</sup> Míg tehát Ladányiéknál a strukturális meghatározottságok az „etnikai sajátosságok” cáfolataként jelennek meg, addig Stewartnál a strukturális kényszerek hangsúlyozása túldetermináló szemléletnek tűnik fel, ami láthatatlanná teszi a kultúrából fakadó ágenciát. A vitában így a „kulturális” és a „strukturális” egymást kizáró szempontrendszerekként jelennek meg, számunkra azonban éppen az az érdekes, hogy a strukturális pozíció és a kulturális értéktermelés hogyan függ össze.

A 2010-es évekre az etnicitás versus osztály, struktúra versus kultúra körüli vita háttérbe szorult, ahogy a szociológia és antropológia közti módszertani különbségek egymást kizáró jellege is enyhült. A 2000-es évek végétől egyre inkább az osztályviszonyok és a mindennapi tapasztalatok, gyakorlatok kerültek az érdeklődés középpontjába. Durst Judit, Kovai Cecília, Szalai Júlia, Szombati Kristóf és Virág Tünde munkái, habár más módszertani, tudománytörténeti és helyenként ideológiai hagyományba illeszkednek, annyiban mégis hasonló irányt

<sup>28</sup> Ladányi 2005: 474.

<sup>29</sup> Stewart 2005.

követnek, hogy a cigány tematikát nem pusztán egy osztálypozícióval összefüggésben tárgyalják, hanem az etnicitás kérdését egy osztályviszony részeként vizsgálják. A különböző etnicizált osztálypozíciókat e szerzőknél a bér munkához való viszony jelöli ki. Az egyik lokálisan is megragadható osztályhelyzet a stabil, állandó bér munkából kiszoruló felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg lesz, amely a cigánysághoz társul, a másik pedig a stabil, állandó bér munka előnyeiből (állandó jövedelem, nyugdíj, munkanélküli segély, társadalombiztosítás, hitelképesség stb.) részesülők pozíciója, amely etnikailag jelöletlen marad, vagy a „magyarsághoz” kapcsolódik. A fenti szerzők különböző aspektusból értelmezik a fenti etnicizált osztályviszonyokat.

Szombati Kristóf könyve éppen azt mutatja be, hogy a fenti osztályviszonyok hogyan vannak beágyazva a szélesebb gazdasági, politikai folyamatokba – úgymint a rendszerváltás, az EU-csatlakozás és a 2008-as válság –, és azok hogyan váltanak ki etnicizált osztálykonfliktusokat a felesleges népesség („cigány”) és a helyi középosztály („magyar”) között, amely feszültségek a szélsőjobb oldali politikai erők előretörését eredményezték a 2000-es évek végén.<sup>30</sup> Szalai Júlia *Nincs két ország* című munkája arra világít rá, hogy a szociális ellátórendszer lokális szinteken kiemelt szerepet visz a fenti értelemben vett középosztály és az etnicizált munkaerő-tartaléksereg közti osztályhatárok fenntartásában.<sup>31</sup> Virág Tünde egy gettósodó kistérség társadalomtörténetén keresztül mutatja be, hogy az osztályalapú etnikai viszonyok hogyan alakulnak a szélesebb gazdasági, politikai folyamatok függvényében.<sup>32</sup> Kovai Cecília és Durst Judit etnográfiai munkái pedig inkább a cigány közösségek perspektívájából vizsgálják a hierarchikus osztályalapú etnikai különbségtétel mindennapi működését. Mindketten abból indulnak ki, hogy e fenti osztályviszony alakítja a cigány közösségek stratégiáit, aspirációit, belső szerveződését, melyek szintén a tágabb gazdasági, politikai folyamatokba ágyazódnak.<sup>33</sup>

Jelen tanulmány részben e fenti szerzők munkáinak eredményeire támaszkodik. E szerzők szinte mindegyike használja azokat az osztályhelyzetet megragadó fogalmakat, mint a felesleges népesség és a munkaerő-tartaléksereg, amelyek szisztematikus konceptualizálására tanulmányunk vállalkozik. Szombati és Kovai munkáiban e fogalmak koncepció szintjén jelennek meg, míg mások írásaiban inkább leíró jelleggel találkozhatunk velük. A következő fejezetekben megmutatjuk, hogy e három fogalom – a felesleges népesség, a munkaerő-tartaléksereg és a prekariátus – mely társadalomtudományi kontextus terméke, milyen előnyökkel járhat a használatuk a cigány tematikában, illetve mik lehetnek azok a kritikák, amelyek a közép-keleti európai kontextusból megfogalmazódhatnak e koncepciókkal szemben.

<sup>30</sup> Szombati 2018.

<sup>31</sup> Szalai 2007.

<sup>32</sup> Virág 2010.

<sup>33</sup> Durst 2008, 2010, 2015; Kovai 2008, 2016, 2017, 2019, 2020; Durst–Nyíró 2018, 2021a, 2021b.

## MUNKAERŐ-TARTALÉKSEREG ÉS FELESLEGES NÉPESSÉG: EGY POZÍCIÓ A GLOBÁLIS MUNKAMEGOSZTÁSBAN

A munkaerő-tartaléksereg és a felesleges népesség eredetileg Marxtól származó fogalmak, amelyek a formális bérmunkából részben kívül rekedt munkanélküli népességre vonatkoznak.<sup>34</sup> E két fogalommal dolgozó irodalmakat olvasva úgy is tűnhet, mintha azok szinonimák lennének, valójában azonban használatuk inkább az adott kutatás perspektíváján múlik. Szombati Kristóf például a *surplus population* fogalom mellett dönt a munkaerő-tartaléksereg helyett a mélyszegénységben élő vidéki cigányság osztálypozíciójának megragadására. Szombati etnográfiaja azonban a 2008-as válság utáni vidéki Magyarország osztályalapú etnikai konfliktusait vizsgálja, amikor a helyi cigányság inkább tűnt a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegesnek”, mint a munkaerőpiac népes tartalékseregének.<sup>35</sup> Vigvári és Kovai 2020-as írásukban viszont a munkaerő-tartaléksereg kifejezést használják, hiszen cikkükben pont azt mutatják meg, hogy különböző gazdasági ciklusokban, mint a 2008-as recesszió, illetve a 2015-től zajló konjunktúra, hogyan alakulnak e népesség megélhetési stratégiái.<sup>36</sup> Míg tehát egy hosszabb recesszió esetén, mint amely például a rendszerváltás utáni vidéki Magyarország egy jelentős részét érintette, a formális, állandó bérmunkából kiszoruló népesség „feleslegesnek” tűnhet az aktuális munkaerőpiac szempontjából, addig egy gazdasági ciklusokat végigkövető kutatás perspektívájából inkább látszik a munkaerő tartalékseregének.

A felesleges népesség fogalmat azonban egyéb kritikák is érték, mondván, az azt implikálja, mintha a tőkefelhalmozás folyamatában a cigányság nem venne részt, holott ez a népesség nagyon is szükséges a tőke folyamatos felhalmozásához.<sup>37</sup> Ugyanakkor e terminus használata szimbolikus jelentése miatt lehet hasznos, ugyanis a helyi viszonyok között formális bérmunkán kívül rekedtek a helyi középosztály szempontjából tűnnek „feleslegesnek”, egyszerűen nemkívánatosnak, akiktől jobb lenne a környékeknek, a falvaknak, a városoknak megszabadulniuk.<sup>38</sup> És mivel ez többnyire etnicizált népességet jelent, esetünkben a cigányságot, a fenti kívánalmak rasszista követelésként jelennek meg. A tartaléksereg kifejezés azonban expliciten utal arra, hogy a formális, állandó bérmunkából kiszorult népesség nem a kapitalista termelésen kívül rekedt populáció, csupán sajátos módon kapcsolódik a tőkefelhalmozáshoz. Az e fogalmakkal dolgozó szerzők hangsúlyozzák, hogy mind a felesleges népesség, mind a munkaerő-tartaléksereg éppen részleges kizáratása által lesz produktív részese a tőkés rendszernek mint olcsó, könnyen mozgatható, szükség esetén leépíthető munkaerő, amely bizonyos időszakokban látszik „feleslegesnek”. A felesleges népesség

<sup>34</sup> Marx 1955.

<sup>35</sup> Szombati 2018.

<sup>36</sup> Kovai–Vigvári 2020.

<sup>37</sup> Boatca 2015; Millar 2017; Rajaram 2018.

<sup>38</sup> Vö. Czirfusz et al. 2018.

vagy munkaerő-tartaléksereg léte alapvető feltétele a tőke felhalmozásának, mivel e csoportok reprodukciójának költségei nem a tőkét terhelik állandó bérezés formájában, hiszen azt a formális, állandó bérmunkán kívüli munkaformák vagy különböző állami transzferek teszik lehetővé. A munkaerő-felesleg léte a bérezés alacsonyan tartásához is hozzájárul, hiszen a munkaerőbőség esetén a dolgozók alkupozíciója gyengül.<sup>39</sup>

Akármelyik terminust is használjuk, a marxi koncepció alapján, annyi biztos, hogy e népesség nincs a kapitalista termelési rendszeren kívül, csupán annak egy privilegizáltabb szegmenséből, a formális, állandó bérmunkából szorul ki részlegesen. A kiszámítható megélhetést biztosító formális, állandó bérmunka tulajdonképpen egy privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus előnyös pozícióiban élők számára biztosítja teljes egészében a megélhetést, úgymint az úgynevezett centrumországok munkásságának vagy a félperifériás államok előnyös helyzetben lévő munkavállalóinak.<sup>40</sup> Ezzel szemben a tartaléksereg-népesség vagy felesleges népesség pozíciójában élő félproletár háztartások mindig is különböző munkaformák kombinálásával (formális, állandó bérmunka, alkalmi és informális munkák stb.) tartották fenn magukat.<sup>41</sup>

Számos szerző bemutatja, hogy ezek a munkaformák szintén integráns részei a kapitalista termelési rendszernek. Kathleen M. Millar munkáiból például nyomon követhetjük, ahogy a braziliai szemétszedők lokális perspektívából teljességgel informálisnak érzékelhető tevékenysége a kapitalista hulladék-feldolgozóipar globális láncolataiba kapcsolódik.<sup>42</sup> De nem kell ilyen messzire mennünk, elég, ha csak a borsodi romák gyűjtögető munkáira, a bodzaszedésre vagy a csigázásra gondolunk, amelyek végezetül szintén a globális élelmiszeripar gépezetébe integrálódnak. Vagy gondolhatunk akár a patrónus-kliensi viszonyok által működtetett különböző, ház körüli vagy mezőgazdasági munkákra is, melyeket romák végeznek „magyar” patrónusaiknak,<sup>43</sup> így járulva hozzá a munkaerő olcsósításához, hiszen ezeket a szolgáltatásokat nem a piacon kell megvásárolniuk munkaadóiknak. E koncepció szerint tehát a formális, állandó bérmunkán részben kívül rekedt népesség olyan pozíciót tölt be, amely a globális szinten zajló egyenlőtlen munkamegosztás következményeként jön létre.<sup>44</sup>

A munkaerő-tartaléksereg és a felesleges népesség koncepciója releváns értelmezési keretet nyújthat az általunk vizsgált népesség osztályhelyzetének vizsgálatához, hiszen ezt a pozíciót szélesebb történeti, gazdasági folyamatok részének tekinti. A tágabb gazdasági folyamatok figyelembevételével elkerülhető, hogy az állami és az alatti politikai, intézményi szintnek tulajdonítsuk a „végső ágens” szerepét, valamint hogy e szintek mozgástereit meghatározó kényszereket ignoráljuk.

<sup>39</sup> Wallerstein 2000; Sanyal 2007; Smith 2011; Boatcă 2015; Rajaram 2018.

<sup>40</sup> Wallerstein 2000; Sanyal 2007; Han 2018; Rajaram 2018.

<sup>41</sup> Vigvári–Kovai 2020; Dunaway 2017; Millar 2018.

<sup>42</sup> Millar 2017.

<sup>43</sup> Szombati 2018.

<sup>44</sup> Wallertsein 2000; van der Linden 2001; Sanyal 2007; Millar 2014; Dunaway 2018; Han 2018.

Ezzel meghaladhatóvá válik az előző részben ismertetett államközpontú rendszerkritikai attitűd, hiszen maga a „rendszer” nemcsak az állami szintre vonatkozik, hanem a globális kapitalizmus működésére is. A munkaerő-tartaléksereg/felesleges népesség helyzetét tehát mindig az egyenlőtlenségek szélesebb rendszerében érdemes vizsgálni, már csak azért is, mert a lokális szinten érzékelhető osztály- és etnikai viszonyok feszültségei szintén ennek szerves részei.<sup>45</sup>

A globális munkamegosztás fenti formája ugyanis gyakran együtt jár a helyi szinteken működő rasszizálás/etnicizálás kirekesztő mechanizmusával és ezzel együtt a kulturális osztályozási sémákkal is. A felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg sok esetben rasszizált/etnicizált népesség, vagyis a faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, fizetett bér munka a jelöletlen fehérséggel vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval kapcsolódik össze. A faji vagy etnikai kategóriák tehát megszilárdítják az osztályhatárokat a viszonylag kiszámítható, állandó jövedelemmel rendelkező népesség és az abból részben vagy tartósan kiszoruló tömegek között.<sup>46</sup> Az osztályhelyzet rasszizálásnak/etnicizálásának e globális léptékben zajló folyamata kelet-európai kontextusban elsősorban „cigánykérdésként” jelenik meg.<sup>47</sup> Az általunk vizsgált terepeken is ezt tapasztaljuk, vagyis a lakosság percepciójában a formális, stabil foglalkoztatás a többségi „magyar” pozícióhoz társul, míg a tartaléksereg helyzete a cigánysághoz kapcsolódik. Sőt, sok esetben az számít „cigánynak” ezekben a közegekben, aki a felesleges népesség vagy a munkaerő-tartaléksereg előnytelen osztálypozíciót foglalja el. A periférikus vidéki terekben tehát a két etnicizált osztálypozíciót a formális, állandó bér munka előnyeire való hozzáférés jelöli ki.<sup>48</sup> E két osztálypozíció eltérő habitust és stratégiákat termel ki, amelyek a vidéki terekbe szorulva konfliktusokat és feszültségeket eredményezhetnek.<sup>49</sup> A témában készült etnográfiai munkák éppen azt mutatják meg, hogy a stabil állandó bér munka ad hoc jelenlétéhez adaptálódó stratégiák – mint például a nukleáris családon túlmutató szerveződés, a nem lineáris időkezelés vagy a munkaformák folyamatos változtatása – hogyan etnicizálódnak és válnak normasértővé a stabil állandó bér munka előnyeiből részesülő, relatíve „privilegizált” helyi középosztály számára. Ahogy azonban Szombati könyvében olvashatjuk, a fenti etnicizált osztályviszonyok szélesebb gazdasági, politikai folyamatokba ágyazódnak. A könyv bemutatja, hogy a rendszerváltással zajló dezindusztrializáció, valamint a mezőgazdaság átalakulása, majd a 2008-as válság hogyan váltott ki etnicizált osztálykonfliktusokat a felesleges népesség (a „cigányok”) és a helyi középosztály (a „magyarok”) között. Az osztályegyenlőtlenségek tehát az etnikai különbségtétel hierarchiájával erősödhetnek meg, az osztályfeszültségek pedig etnikai konfliktusként érzékelhetőek a lokális társadalmi színtereken.

<sup>45</sup> Éber 2019.

<sup>46</sup> Quijano 2000; Wallertsein 2000; Boatca 2015; Rajaram 2018.

<sup>47</sup> Efreanova 2012; Kovai 2017; Rajaram 2018; Szombati 2018; Grill 2018; Petrovici et al. 2019.

<sup>48</sup> Virág 2010; Kovai 2017; Szombati 2018; Nagy 2020.

<sup>49</sup> Vö. Szombati 2018.

Magyarországon hagyományosan a munkaerő-tartaléksereg nem feltétlen etnicizált csoportként jelent meg. A két háború között többnyire a mezőgazdaságból biztosította megélhetését a bér munkán kívül, így ezt a népességet a vidék-város közti, részben ingázó életmód jellemezte.<sup>50</sup> A háború utáni első évtizedek iparosítási hullámában a szintén az addig mezőgazdaságból élők tömegei jelentették az ipar munkaerő-tartalékát, akik közül sokan az ipari bér munka expanziójával magasabb osztálypozíciókba jutottak.<sup>51</sup> A cigányság a 60-as évek végétől lépett a munkaerő-tartaléksereg klasszikus pozíciójába a proletarizációt célul kitűző állami politika révén.<sup>52</sup> A rendszerváltás utáni Magyarországon a tartós munkanélküliség jelensége számos ponton fedésbe került az úgynevezett „cigányproblémával”, vagyis a munkaerő-felesleggé vált népesség pozíciója a cigánysághoz társult.<sup>53</sup> A rendszerváltás óta pedig leginkább az adott gazdasági ciklusok – válságok vagy konjunkturális időszakok – alakítják a munkaerő-tartaléksereg és a stabil, állandó bér munka előnyeiből részesülő népesség etnicizált osztályviszonyait.<sup>54</sup>

A fenti értelmezési keretben a tőkefelhalmozás folyamata azonban nem pusztán profitot termel, hanem kulturális értékeket, normákat is: a vágyott vagy éppen a stigmatizált munka és életmód ideáit. A stabil, kiszámítható jövedelmet nyújtó formális bér munka kerül a termelési tevékenységek hierarchiájának tetejére, míg más munkatípusok alacsonyabb presztízzsel bírnak, vagy egyszerűen kizáródnak a legitimnek tartott munka kategóriájából.<sup>55</sup> Hiába egyértelmű például, hogy a tartaléksereg által végzett pénzkereseti tevékenységek, mint például a kukoricacímerezés, a gyógynövény-gyűjtögetés vagy más, alacsonyabbra értékelt segéd munkák szintén részét képezik a termelésnek, a helyi viszonyok között ezek megbélyegzett, etnikailag is stigmatizált (esetünkben: „cigány”) munkákká lényegülnek, amelyeket gyakran nem is munkának, hanem féllegitim pénzkereseti tevékenységnek tartanak. A nem a formális, kiszámítható jövedelemmel járó bér munkához alkalmazkodó életmódok, értékvilágok szintén etnikailag megbélyegzetté, illegitimé válhatnak, amelyek normasértőnek és veszélyesnek tűnnek az adott helyi közeg (például a falu) integritása szempontjából.<sup>56</sup>

A fenti hierarchia erőteljesen befolyásolja a cigány pozícióban élő népesség stratégiáit, aspirációit és az etnikai identitáshoz való viszonyát. Az osztályhelyzet és az etnicitás fenti összefonódása miatt a formális, állandó bér munkához való kapcsolódás nem pusztán a társadalmi felemelkedés legegyszerűbb formája lesz e bér munkából kiszoruló csoportok számára, hanem a cigányság rendkívül stigmatizáló, bántó jelentéseitől való megszabadulás esélyét is hordozza.<sup>57</sup> Ez a munkaforma azonban a változó gazdasági ciklusokhoz igazodva kerül hol elérhető

<sup>50</sup> Katona 1965; Vigvári–Kovai 2020.

<sup>51</sup> Kemény 1972; Jávor et al. 2000.

<sup>52</sup> Dupcsik 2009.

<sup>53</sup> Ladányi–Szelényi 2004; Kovai 2017; Szombati 2018.

<sup>54</sup> Vigvári–Kovai 2020.

<sup>55</sup> Quijano 2000; van der Linden 2001; Millar 2017; Rajaram 2018.

<sup>56</sup> Dunaway [2012] 2018; Kovai 2017; Millar 2017; Szombati 2018; Círfusz et. al. 2019.

<sup>57</sup> Vidra 2013; Kovai 2019.

távolságba, hol elérhetetlen messzeségbe e népesség számára. Míg egy felívelő gazdasági ciklusban akad némi esélyük betagozódni a formális bér munka legalsóbb szintjeire, addig a válságok idején kiszorulnak onnan, megélhetésüket inkább a többi munkaforma (közmunka, alkalmi munka, informális munka) révén biztosítják. A 2008-as globális pénzügyi válság utáni években például mélypontra került a szegénységben élő romák rendszerváltás óta egyébként is alacsony foglalkoztatása, a 2010-es évek közepétől érzékelhető gazdasági konjunktúrában viszont jelentős számban áramlottak vissza a formális bér munkába.<sup>58</sup> Ha ennek az etnikailag stigmatizált munkaerő-tartalékseregnek a társadalmi helyzetét egy adott felívelő gazdasági ciklusban vizsgáljuk, úgy tűnhet, mintha ez a népesség a proletarizáció felé vezető úton haladna, ha azonban társadalomtörténeti perspektívából vizsgálódunk, akkor inkább azt látjuk, hogy éppen ez az „átmeneti” állapot jellemzi folyamatosan a strukturális helyzetüket.<sup>59</sup> E sajátos ellentmondás erőteljesen meghatározza e népesség habitusát, stratégiáit és mobilitási aspirációit is. Ugyanis habár a tartaléksereg-népesség társadalmi mobilitással kapcsolatos vágyai szintén a formális, állandó bér munkáslét privilegizált pozícióját célozzák, a magától értetődő, mindennapi megélhetési gyakorlatok és stratégiáik inkább a bér munka ad hoc jelenlétéhez alkalmazkodnak.<sup>60</sup>

A fenti gondolatmenetből beláthatjuk tehát, miért lehet hasznos e két rokon értelmű koncepció – a felesleges népesség és a munkaerő-tartaléksereg – a magyarországi cigányság vizsgálatában. Egyrészt a lokálisan érzékelt etnikai és osztályviszonyokat szélesebb történeti, gazdasági, politikai folyamatok részeként tudjuk értelmezni, elkerülve az államközpontú elemzések hibáit. Másrészt ebben az értelmezési keretben az etnicitás és az osztály, illetve a struktúra és a kultúra nem kizárólagos viszonyba kerül, hiszen éppen arra mutat rá, hogy e kettő összefonódása hoz létre egy sajátos társadalmi pozíciót. Harmadrészt pedig láthatóbbá válik, hogy sok társadalmi szintéren (falvak, kisvárosok) a formális, állandó bér munkához való hozzáférés módja jelöli ki az etnicizált osztály határait. Ugyanakkor tisztában vagyunk e fogalmak korlátaival is, elsősorban azzal, hogy a „globális munkamegosztás” lokális hatásait nem könnyű nyomon követni éppen a különböző „léptékek” – az állami vagy az önkormányzati szintek saját hatalmi logikái, valamint az adott kontextus társadalomtörténeti sajátosságai – miatt. Másodszorban azt is látjuk, hogy a mindennapi gyakorlatok, stratégiák szempontjából e koncepciók túl determinálóknak tűnhetnek, éppen ezért a tanulmányunk következő részében egy olyan fogalommal foglalkozunk, amelynek használatában nagyobb hangsúly lesz a strukturális helyzet mindennapi megélésén.

<sup>58</sup> Köllő 2017; Huszár 2019; Bakó–Lakatos 2019, 2020.

<sup>59</sup> Vö. Vígvári–Kovai 2020.

<sup>60</sup> Vö. Vígvári–Kovai 2020.

## OSZTÁLYHATÁROKON ÁTÍVELŐ TAPASZTALAT: PREKARIÁTUS ÉS CIGÁNYSÁG

Az ismertetett munkamegosztáshoz és munkaformák közti hierarchiához szorosan kapcsolódik a prekariátus koncepciója is, amely a tartaléksereg fogalmához képest némileg eltérő hangsúlyokkal ragadja meg a formális, állandó foglalkoztatásból részben kiszoruló népesség helyzetét. A másik két fogalom strukturalista megközelítéséhez képest a prekariátus fogalmi kerete más szempontokból is képes megvilágítani az osztálystruktúrákat, hiszen áthelyezi a fókusz az objektív osztálypozíciók absztrakt szintjéről a konkrétabb osztályhelyzetekre. Azaz lehetőséget ad arra, hogy mint fogalmi keret, a strukturális beágyazódottságok, kényszerek és állapotok – mint az elidegenedés, a bizonytalanság és a kilátástalanság – szubjektív megélései is elbeszélhetővé váljanak, és ezáltal az ágenciára helyezze a hangsúlyt a strukturalista fogalmi keretekkel szemben.

A proletárok alatt álló, létbizonytalanságban élők leírására alkotott prekariátus fogalma a nyugati társadalomtudományokban a neoliberalizmus térnyerésével együtt futott fel, miután a jóléti állam intézményeinek hanyatlásával és a stabil, kiszámítható életpályát kínáló foglalkoztatási formák visszaszorulásával tömeges tapasztalattá vált a létbizonytalanság megélése.<sup>61</sup> A prekariátus mint osztályhelyzethez kötött tapasztalat már korábban, például Bourdieu algériai kutatásában is megjelenik, munkáiban a prekariátus egy jövőtervezésre alkalmatlan társadalmi körülmény, amely egy állandósult temporális átmenetiségbe zárja a szubjektumot.<sup>62</sup> Nála azonban ez egy olyan típusú osztálypozícióhoz kötődik, ahol az adott ágens elveszti a téteket a játszmában, azaz azt az *illúziót*, amely miatt érdemes a mezőjátzmákba egyáltalán beszállni. Azáltal tehát, hogy megszűnik a jövő feletti kontroll, a szubjektum bezáródik egy kényszerű állandósult jelenbe,<sup>63</sup> aminek következtében kizáródik a felfelé irányuló mobilitás tétjeivel bíró társadalmi mezőkből. Bourdieu főként a habitus szempontjából teoretizálta a prekariátust. Arra volt kíváncsi, hogy ez az élethelyzet milyen diszpozíciókat eredményez, illetve nála ez a fogalom inkább ahhoz a társadalmi réteghez kötődött, amit a szakirodalom *underclass*nak vagy lumpenproletárnak, szubproletárnak nevezett. Bourdieu értelmezésében tehát a jövő feletti kontroll elvesztése sajátos habitusokat termel ki, amelyek főként egy jól lehatárolható társadalmi réteghez kapcsolódnak: a formális bémunkából tartósan kirekedt szubproletárhoz. Bourdieu koncepciója számos ponton alkalmazható a magyarországi cigányság és osztályhelyzet vizsgálatához, hiszen a cigányság a formális, állandó bémunkából részben kiszoruló munkaerő-tartalékseregeként van jelen a magyar osztályszerkezetben.<sup>64</sup>

<sup>61</sup> Muehlebach–Shoshan 2012; Szépe 2012; Munck 2013; Han 2018; Millar 2017.

<sup>62</sup> Bourdieu 2000: 221.

<sup>63</sup> Bourdieu 2000: 222.

<sup>64</sup> Éber 2019.

A prekariátus a későbbi értelmezéseiben azonban leválik a szubproletár pozíciójáról, és Bourdieu-vel ellentétben, inkább a bizonytalan élethelyzetek jelölője lesz. Bourdieu konstruktivista strukturalizmusát a 90-es évektől felváltotta a posztstrukturalista megközelítés, mely szerint a prekaritátus tulajdonképpen nem más, mint egy ontológiai állapot, amely az emberi lét sérülékenységét jelenti.<sup>65</sup> Áthelyezve a fókusz az emberi testre és annak mulandóságára, a prekariátus így ennek az ontológiai állapotnak az egyenlőtlen elosztását jelenti, amely egyes testeket feláldozhatóbbnak ítél másoknál.<sup>66</sup> Így a prekariátus fogalma alatt érthetünk minden embert, akiknek az élete nem számít értékesnek, láthatónak, vagy akár elismerendőnek, mint a queerek, a szegények, a nők vagy a menekültek.<sup>67</sup> A prekariátus fogalmának posztstrukturalista értelmezését számos kritikával illették, hiszen abban leválasztódik a fogalom a társadalmi struktúrákról, és a munkakörülményeket, valamint az osztályhelyzetet helyezi előtérbe. A kritikák szerint ezért az a veszély fenyeget, hogy gumifogalommal válhat, vagy antropológiai szempontból egy kétes koncepcióvá: átfogó elméletté,<sup>68</sup> mely strukturális kontextustól függetlenül magyarázza a létbizonytalan állapotok megélését.

Más olvasatokban tehát a prekariátus konceptualizálásában az a kérdés válik meghatározóvá, hogy lehet-e politikai osztályként tekinteni rá, vagyis hogy a létbizonytalanságban élő embereknek van-e osztálytudata.<sup>69</sup> Standing szerint<sup>70</sup> a prekariátus fogalma meglehetősen diverz rétegeket és helyzeteket ölel fel, nem osztály, nem egy meghatározható csoport, hanem azok „gyűjtőneve”, akik elvesztették a kiszámítható életpályát kínáló foglalkoztatás lehetőségét, miközben a „jó élet képe” e fenti életpályához kötődik. Ugyanakkor Standing koncepciója szerint<sup>71</sup> a prekariátusnak a fentiek ellenére vannak osztályjegyei; olyan emberekre vonatkozik, akiknek csak minimális bizalmi kapcsolatuk alakult ki az állammal vagy a tőkével, hiszen e formációk egyike sem tudja a stabil jövőt biztosítani számukra. Szemben például a proletariátussal, amelynek helyzetét a tőkével és az állammal kialakított bizalmi kapcsolat alapozza meg, hiszen a formális, állandó bérmunka létbiztonságot nyújt az alávetettségért és a lojalitásért cserébe, és voltaképpen ez az íratlan megállapodás jelenti a proletariátus osztályhelyzetének alapját. A prekariátus helyzetét azonban éppen e fenti alku hiánya jellemzi, így szerinte az leírható az „osztály készülőben”<sup>72</sup> fogalmával, amely mint egy protoosztály hasonló termelési viszonyokban lévő emberek összessége, akiknek csak minimális osztályidentitásuk van.

E három gondolkodó – Bourdieu, Butler és Standing – teoretikus munkáira építve mi a prekariátust tehát egy osztályokon átívelő tapasztalatként kezeljük,

<sup>65</sup> Butler 2009.

<sup>66</sup> Han 2018.

<sup>67</sup> Butler 2009.

<sup>68</sup> Han 2018; Millar 2018.

<sup>69</sup> Szépe 2012: 98.

<sup>70</sup> Standing 2011.

<sup>71</sup> Standing 2011.

<sup>72</sup> Standing 2011.

mely a temporális liminalitás állandósulásán keresztül okoz egy törékeny, létbizonytalansággal járó élethelyzetet. Ezen élethelyzet azonban elválaszthatatlan a kiszámíthatatlan munkaformáktól és attól a tapasztalattól, hogy a formális bér-munka nem elegendő az élet újratermeléséhez, az abból való kiszorulás pedig még az állami védőhálótól is megfoszt. A prekaritás tapasztalata azonban nem minden osztálypozícióban azonos, különböző strukturális pozíciók pedig különböző diszpozíciókat és habitusokat hoznak létre, amely különbségek az általunk vizsgált vidéki terekben etnikai feszültségekként jelenhetnek meg.

Magyarországra is jellemző az a félperifériás országokban tapasztalható jelenség, hogy a stabil bér munkából élők sem tudják csupán a bér munka béréből biztosítani a megélhetésüket.<sup>73</sup> Elég itt csak a második gazdaságra gondolni, a maszekolásra, akár a háztáji termelés elterjedésére a 80-as évekre vagy a kalákázás gyakorlatára a zártkertek világában.<sup>74</sup> Azonban mégis az a paradox helyzet áll elő, hogy míg a magyar munkásság helyzete is leírható a prekaritás fogalmával, a fent említett bizalmi viszony az állammal és a tőkével mégiscsak létrejön. Ezt a jelenséget számos szerző a félperifériára jellemző autoriter hegemoniának tudja be, melynek meghatározó ideológiája a nacionalizmus és a cigányságtól való elhatárolódás ígérete.<sup>75</sup> Ahogy Scheiring és szerzőtársai<sup>76</sup> vagy Szombati<sup>77</sup> is írja, a rendszerváltás az addigi munkásosztályt is létbizonytalanságba taszította, hiszen a munkanélküliség veszélye és a reálbérek drasztikus esése hosszú időre tartós egzisztenciális válságot okozott a rendszerváltás utáni évtizedekben. A 2008-as válság hatásai a lakhatást prekarizálták a korábbi hitelképes rétegek körében, amikor is a devizaválság következtében százazrek lakhatása vált kétéssé.<sup>78</sup> Szombati pedig a mezőgazdasági termelőknek az EU-s csatlakozás utáni lecsúszását emeli ki az olcsó mezőgazdasági cikkek beáramlása miatt.<sup>79</sup> Ezen osztály tapasztalata tehát, amelyet sokszor azonosítanak a dolgozó szegénységgel, más fokú és jellegű bizonytalanságot jelent, mint a bér munkából kiszoruló népesség tapasztalata.<sup>80</sup> Ahogyan számos szerző is bemutatja, a gazdasági ciklusok ingadozására máshogy reagál a munkásság és a tartaléksereg, hiszen a munkásság sok esetben fogyasztása visszafogásával és önkiszákmányoló munkaformáival próbálja élete újratermelését megoldani.<sup>81</sup>

A fentiekkel szemben az etnicizált munkaerő-tartaléksereg létbizonytalansága egy másik tapasztalat. Michael Stewart leírja, hogy míg a rendszerváltás sokkja a többségi társadalmat az emelkedő munkanélküliség mellett első-sorban a reálbérek drasztikus csökkenésén keresztül érintette, addig az etnicizált

<sup>73</sup> Dunaway 2018.

<sup>74</sup> Vigvári 2022.

<sup>75</sup> Éber et al. 2019; Scheiring–Szombati 2020; Geva 2021.

<sup>76</sup> Scheiring et al. 2021.

<sup>77</sup> Szombati 2018.

<sup>78</sup> Gagy 2022.

<sup>79</sup> Szombati 2018.

<sup>80</sup> Németh 2022.

<sup>81</sup> Stewart 1994; Durst 2010; Kovai 2017; Szombati 2018; Vigvári 2022.

munkaerő-tartalékseregnek ez az időszak a tömeges munkanélküliség tapasztalatát hozta.<sup>82</sup> E különböző tapasztalatok másféle túlélési stratégiákat, habitusokat termeltek. Gondolhatunk itt akár a rokoni viszonyrendszerek megtartó erejére és könnyen mobilizálható erőforrásaira, amely számos roma és más marginalizált közösségre jellemző,<sup>83</sup> vagy akár a reciprocitáson, kölcsönös segítségnyújtáson, de akár hierarchikus rendszereken alapuló helyi formációkra is, mint amilyen az uzsora.<sup>84</sup> De idetartozik a munkaformák közti cirkuláció, amely esetünkben a közfoglalkoztatás, az idény- és gyűjtögetőmunkák, valamint a bér munka legszűkebb szegmenséi között történik.<sup>85</sup> Durst Judit munkáiból pedig megtudhatjuk, hogy a korai gyermekvállalás hogyan lesz e rétegeknél az egyetlen elérhető módja a felnőtté válásnak,<sup>86</sup> mely temporális fogódzkodót tud nyújtani az egyén számára.

A prekariátus fogalmi keretével megvilágítható, hogy milyen megküzdési stratégiák vannak jelen az adott strukturális pozícióban, amelyekkel a bizonytalan élethelyzetűek az életük újratermelését megoldják.<sup>87</sup> A prekaritás koncepciója tehát szemben a tartaléksereg fogalmával egy osztályhatárokon átívelő közös tapasztalat elbeszélését teszi lehetővé, hiszen a prekariátus nem osztály, hanem a létbizonytalanságból és kiszámíthatatlanságból fakadó sérülékenység állapota. A prekariátus fogalma így azt tudja megmutatni, hogy a formális bér munkából kirekesztettek, illetve integráltak között milyen hasonlóságok és különbségek vannak a saját pozíciójukban megélt létbizonytalanságaik terén, és ezek milyen feszültségeket eredményezhetnek. Következésképpen a tartaléksereg és a prekariátus fogalmak közötti különbség abban ragadható meg, hogy míg az előbbi egy makrostrukturális nézetből vázol fel egy osztálystruktúrában betöltött helyet, melynek a marxi gondolati iskolában a szerepe a munkaerő olcsón tartása,<sup>88</sup> addig a másik alulnézetből képes megvilágítani, hogy a kapitalista tökefelhalmozódás által létrehozott osztálypozíciók milyen különböző létbizonytalanságokkal járnak.

A prekariátus fogalmát azonban számos kritika érte.<sup>89</sup> Ezek a kritikák egyrészt azt hangsúlyozzák, hogy a koncepció magában hordozza a kapitalista munkamegosztás hierarchiáját, amelyben a stabil állandó, kiszámítható életpályát biztosító bér munka jelenti a privilegizált pozíciót. Másrészt pedig e kritikák szerint a prekaritás veszteségélményre épülő fogalma a centrumtársadalmak munkavállalóinak tapasztalatait írja le, azon belül is a jóléti államok erős pozícióban lévő férfi munkásokéit. A világ nagy részén azonban a prekaritás nem a neoliberalis gazdaságpolitikák térnyerésével jött veszteségélmény, hanem olyan állandó tapasztalat, amely alapvetően határozza meg a népesség megélhetési stratégiáit. A centrumtársadalmak neoliberalizálódásának leírására létrehozott prekariátus

<sup>82</sup> Stewart 2001.

<sup>83</sup> Kovai 2017.

<sup>84</sup> Durst 2017.

<sup>85</sup> Vigvári–Kovai 2020.

<sup>86</sup> Durst 2002; Fernández-Kelly 2005.

<sup>87</sup> Kovai 2019; Vigvári–Kovai 2020; Németh 2022.

<sup>88</sup> Marx 1955.

<sup>89</sup> Scully 2016; Millar 2017.

fogalom tehát számos módon figyelmen kívül hagyja azt, hogy a fordista időszak jobb munkakörülményei és relatív biztonsága inkább kivételnek tekinthető, mint szabálynak, hiszen eltérő időszakokban, régiókban, vagy még akár a 60-as évek centrumországaiban is, számos társadalmi csoportban a prekárius munkakörülmények voltak általánosak.<sup>90</sup> A mi elemzésünk szempontjából azonban a prekariátus fogalma elengedhetetlenül fontos, éppen amiatt, hogy a bizonytalanság különböző fokait tudja megvilágítani, mely az etnikailag jelöletlen, „magyar” alsó középosztálynál a lecsúszástól való félelmet, míg a rasszizált tartalékseregnél az ebből fakadó stigmatizált élethelyzeteket jelenti lokális szinten.<sup>91</sup>

A fentiekén kívül a két amerikai antropológus, James Ferguson és Akhil Gupta kiemeli, hogy számos régióban, mint például a posztoszocialista országokban, nemcsak az állam visszavonulása, az állam által való elhanyagoltság, magárahagyottság állapota jellemzi a prekariátust, hanem az állam aktív szerepvállalása tapasztalható e népesség „menedzselésében”.<sup>92</sup> Ebből kifolyólag az állam egyféle sajátos felügyeletet gyakorol a formális, stabil foglalkoztatásból kiszoruló népesség felett. Elég, ha csak a nyugdíjazásba kimenekített tömegekre gondolunk a rendszerváltás után, vagy éppen a jelen írás szempontjából aktuális közmunkaprogramra, vagy arra, ahogyan különböző államok az informalitást – mint a gyűjtögetést, személtválogatást vagy lomizást<sup>93</sup> – megtúrt kategóriaként kezelik, miközben a társadalmi újratermelés szempontjából elengedhetetlen elemként támaszkodnak rá.

További kritika a fogalommal szemben, hogy a periférikus, félperiférikus országokban, ahol a formális bérmunka sosem volt általános, úgyszintén megjelenik a posztfordista nosztalgia. Ugyanakkor a posztoszocialista térségre is jellemző egyféle nosztalgia, mint a Tito-nosztalgia<sup>94</sup> vagy akár a Kádár-kor relatív stabilitása felé való visszavágyódás,<sup>95</sup> de mégsem kizárólagosan egy elvesztett múltbéli kiszámíthatóság áll a középpontban, hanem egy elképzelt, kiszámítható és biztos jövő gyászja is.<sup>96</sup> A posztoszocialista országokban a rendszerváltás be nem váltott ígéretei egy széles és stabil középosztályról, mint „Nyugaton”, a mai napig normatív eszmeként uralják a közbeszédet arról, miként is gondolunk a „jó életre”,<sup>97</sup> vagyis egy elképzelt nyugati középosztály életstílusa válik áhított jövőképpé.<sup>98</sup> Ez a „jó élet” szorosan összefügg a formális bérmunka nyújtotta stabilitással és az ebből fakadó kibővült fogyasztással.<sup>99</sup> Azonban a „jó élethez” kapcsolódó szimbolikus térben mindezen túlmutatóan megjelenik a felelős állampolgár normatív képe

<sup>90</sup> Neilson–Rositter 2009; Muehlebach–Shoshan 2012; Szépe 2012; Munck 2013; Millar 2014; Dunaway 2018; Han 2018; .

<sup>91</sup> Kovai 2017; Szombati 2018.

<sup>92</sup> Ferguson–Gupta 2002.

<sup>93</sup> Pulay 2015; Millar 2018.

<sup>94</sup> Lindstrom 2005.

<sup>95</sup> Gyarmati 2013.

<sup>96</sup> Millar 2017; Han 2018.

<sup>97</sup> Jansen 2017; Crăciun–Lipan 2020.

<sup>98</sup> Fehérvári 2002; Chereșeva 2022.

<sup>99</sup> Geva 2021.

is, aki jövőorientált módon fektet be saját jövőjébe: magasan képzett, célorientált, önmagát menedzselni képes, egészségtudatos és szabálykövető – a neoliberális ideális emberkép.<sup>100</sup>

Ebben a kontextusban a prekár élethelyzetű, formális bérmunkából kiszoruló rétegek morális rosszként tudnak megjelenni, hiszen egyfajta tagadásai lesznek annak a „jó életnek”, amely a formális, állandó bérmunka kiszámíthatóságához kapcsolódik. A fentiek következménye, hogy a „cigány” megjelenése a központi terekben, szórakozóhelyeken vagy akár a közintézményekben, mint az iskolában, egyfajta morális pánikot kelt a helyi többségi lakosság körében, akik ennek a hatására fokozottan élik meg saját társadalmi helyzetük törékenységét, tervezhetetlenségét, a jövő fölötti kontroll elvesztését, hiszen osztályhelyzetük stabilitásának illúzióját éppen ettől a stigmatizált rétegtől való szimbolikus eltávolodás biztosítja.<sup>101</sup> Ahogyan Virág Tünde<sup>102</sup> a lakhatás és Neumann Eszter<sup>103</sup> az iskola-rendszer kapcsán is kifejti, sok esetben ez az eltávolodás a helyi politikai hatalom által kontrollált intézményekben tud érvényre jutni. Hasonlóképpen e jelenség a mozgatórugója a már sokak által leírt *white flight*nek is,<sup>104</sup> amikor is az etnikailag jelöletlen „magyarok” elmenekülnek azokból a terekből, ahol a romák lesznek túlsúlyban, zsákfalvakat, szegregátumokat vagy „gettóiskolákat” hagyva maguk után. A prekariátus fogalma tehát hozzájárul az etnikai viszonyok *relációs* elemzéséhez is, hiszen e fogalom megmutatja, hogy nemcsak a formális bérmunkából kiszoruló emberek életét jellemzi a létbizonytalanság, hanem sok esetben a munkásságét és az alsó középosztályét is, amely a lecsúszástól való félelemben materializálódik. E félelem sok esetben mozgatórugója az etnikailag jelölt csoportoktól való eltávolodásnak.

A rendszerváltás be nem váltott ígéretén túlmutatóan az általunk vizsgált cigány csoportok szemszögéből a prekaritás tapasztalata szintén egyféle veszteség-élményhez kötődik, elsősorban az államszocializmus emlékein keresztül. Kovai Cecília tanulmánya bemutatja, hogy roma interjúalanyai úgy emlékeznek vissza a szocializmus korára, mint arra az időszakra, amikor a formális, állandó bérmunka valóban lehetőséget adott nem pusztán a kiszámítható megélhetésre, hanem azon keresztül az etnikai stigmától való megszabadulásra is.<sup>105</sup> Másik írásában kifejti, hogy az államszocializmus egy idealizált időszakká válik, amely „igen élénken él még ezeknek a közegeknek az emlékezetében, de immár egyfajta történelmen kívüli »mitikus korszak«” emlékeként, amely mindig egy generációval korábbi időkre tevődik át. A mai tizenévesek is gyakran úgy hivatkoznak erre az időszakra, mint ami szüleik idejében volt élő tapasztalat, amikor „mindenkinek volt munkája”, és „nem számított, hogy ki cigány és ki magyar”, hol-

<sup>100</sup> Dean 1995; Rose 1999; Read 2009; Ozolina–Fitzgerald 2016.

<sup>101</sup> Durst 2010; Szombati 2018; Czirfusz et al. 2019; Kovai 2019; Vígvári–Kovai 2020.

<sup>102</sup> Virág 2020.

<sup>103</sup> Neumann 2017.

<sup>104</sup> Ladányi–Szelényi 2004; Kertesi–Kézdi 2009.

<sup>105</sup> Kovai 2008.

ott legfeljebb a nagyszüleik élhették át a korszak fent idézett áldásos hatásait.<sup>106</sup> Ezek az emlékek azonban mindig a jelen ellentétéként jönnek elő a beszélgetésekben, amikor a formális, állandó bérmunka vagy nem elérhető, vagy nem jár sem akkora integrációs erővel, sem stabil megélhetéssel. Az államszocializmus tehát mint egy elveszett aranykor jelenik meg, amely szemben áll a jelen időszak létbizonytalanságával. Azt, hogy létezett-e valaha és hogyan ez az „áldásos” időszak, nem ennek az írásnak a tiszte megítélni, ugyanakkor a korabeli szociológiai felmérések és etnográfiai inkább azt mutatják,<sup>107</sup> hogy mind a létbizonytalanság, mind az abból fakadó stratégiák kérdésben több a hasonlóság a jelen időszzakkal. A prekariátus tapasztalata tehát inkább tekinthető egy állandósult állapotnak, amelyhez ezek a csoportok adaptálódtak, mint egy adott történeti időszak termékének.

## KONKLÚZIÓ

Írásunkban bemutattuk, hogy a hazai társadalomtörténeti és szociológiai kutatásokban mindig is kiemelt szerepet kapott az osztály aspektus, azonban az osztály és etnicitás többnyire kizárólagos viszonyban jelentek meg ezekben a kutatásokban, miközben a munkaerő-tartaléksereg, a felesleges népesség és a prekariátus fogalmaival arra világíthatunk rá, hogy e kettő összefonódása hoz létre egy sajátos pozíciót az általunk vizsgált vidéki terekben. Értelmezésünk szerint ezek segítségével rámutattunk, hogy e vidéki terekben a formális, állandó bérmunka előnyeivel való hozzáférés szervezi az etnikai és osztályviszonyokat, ezzel együtt pedig az etnicizált osztálykonfliktusokat is. A hasonlóságok mellett azonban kiemeltük a három koncepció közti különbségeket, bemutattuk, hogy milyen társadalomtudományi kontextus termékei, illetve melyek azok a kritikák, amelyeket figyelembe kell venni, ha a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez használjuk őket.

A munkakerő-tartaléksereg, illetve felesleges népesség marxi koncepciója a globális munkamegosztásban elfoglalt strukturális pozícióként is értelmezhető. Eszerint e csoportok nincsenek kizárva a tőkefelhalmozás folyamatából, sőt jelenlétük annak szükséges feltétele, hiszen könnyen mozgatható, olcsó munkaerőt jelentenek. A kiszámítható megélhetést biztosító formális, állandó bérmunka tulajdonképpen egy privilegizált munkaforma, amely a globális kapitalizmus előnyös pozícióiban élők számára biztosítja teljes egészében a megélhetést, míg az azokból részlegesen kiszorult rétegek más munkaformákkal, illetve állami transzferekkel tartják fenn magukat. E koncepció kiemelt szerepet ad a fenti két eltérő pozícióban élők közti osztálykonfliktusoknak, amelyek etnikai vagy „faji” konfliktusokként jelennek meg az adott társadalmi kontextusban. Tanulmányunkban

<sup>106</sup> Kovai 2017: 222.

<sup>107</sup> Kemény 1976; Kardos 1983a; Havas 1983c.

bemutattuk, hogy e fogalmakat használva az etnikai és osztály aspektus egy keretben értelmezhető, a globális munkamegosztás fenti formája ugyanis többnyire együtt jár a helyi szinteken működő rasszizálás/etnicizálás kirekesztő mechanizmusaival. A felesleges népesség vagy munkaerő-tartaléksereg sok esetben ugyanis rasszizált/etnicizált népesség, ami azt jelenti, hogy faji vagy etnikai hovatartozásuk igazolja előnytelen osztálypozíciójukat, míg az állandó, fizetett bérmunka a jelöletlen fehérséggel vagy a szintén jelöletlen többségi pozícióval kapcsolódik össze. Empirikus tapasztalataink, illetve más, a témával foglalkozó kutatók munkái is azt mutatják, hogy a vizsgált vidéki terepeken hasonló folyamatok zajlanak, hiszen e terekben tulajdonképpen az számít cigánynak, aki ezt az előnytelen osztályhelyzetet foglalja el, miközben a formális, állandó bérmunkából élők helyzete az etnikailag jelöletlen pozíciót kínálja fel.

Kutatásaink alapján az a meggyőződésünk, hogy a munkaerő-tartaléksereg/felesleges népesség helyzetét mindig az egyenlőtlenségek szélesebb rendszerében érdemes vizsgálni, már csak azért is, mert a lokális szinten érzékelhető osztály- és etnikai viszonyok feszültségei szintén ennek szerves részei. Ugyanakkor rámutatunk az e fogalmak használatában rejlő veszélyekre is, többek között arra, hogy a „globális munkamegosztás” lokális hatásait nem könnyű nyomon követni, így könnyen előállhat az az elkerülendő helyzet, hogy az állami vagy az az alatti szintek relatív ágenciája kikerül az elemzésből. A másik fontos kritika, hogy e fogalmak a mindennapi gyakorlatok, stratégiák szempontjából determinálónak tűnhetnek, a szubjektív megélésre, mozgásterekre nem jut elég figyelem.

Az utóbbi „hiba” elkerülésére mutattuk be tanulmányunkban a prekariátus koncepcióját és annak lehetséges előnyeit a cigány-tematikában. A prekariátus koncepciója a tartaléksereg fogalmához képest eltérő hangsúlyokkal ragadja meg a formális, állandó foglalkoztatásból részben kiszoruló népesség helyzetét, ugyanis az objektív osztálypozíciók absztrakt szintjéről a konkrétabb osztályhelyzetekre s tapasztalatokra helyezi a fókuszot. A prekariátus fogalmi kerete így lehetőséget ad arra, hogy a strukturális kényszerekből fakadó állapotok, mint az elidegenedés, a bizonytalanság és a kiszámíthatatlan életpályák szubjektív megélései is elbeszélhetővé váljanak. A prekariátus tehát a tartaléksereg koncepciójával szemben egyrészt az ágencia lehetséges módjait láthatóbbá teszi, így az ellenállás különböző formái is elemzés tárgyává válhatnak, másrészt nagyobb hangsúlyt fektet a strukturális pozíciók szubjektív megélésére, a megküzdési stratégiákra, valamint az adott osztályhelyzetből fakadó diszpozíciók rendszerére. Így akár ellennarratívát is tud nyújtani a többség által stigmatizált élethelyzetekkel szemben a láthatóvá tételükön keresztül.

A fentiek mellett kiemeltük, hogy mivel a prekariátus értelmezhető osztályokon átívelő tapasztalatként, amely megvilágíthatja a különböző osztálypozíciókkal járó létbizonytalanságokat és az azokból fakadó félelmeket, osztályfeszültségeket. Végül arra mutattunk rá, hogy a stabil, állandó bérmunka előnyeihez hozzáférő rétegek létbizonytalanságai más típusú prekaritást jelentenek, mint az abból részlegesen kiszoruló, etnicizált csoportokéi. E különbségek pedig

szükségképpen másfajta stratégiákat, diszpozíciókat és habitusokat hoznak létre, amely különbségek szintén etnikai konfliktusként jelenhetnek meg az adott lokális társadalmi színtereken. Ebből fakadóan pedig látszólagosan dichotóm viszonyban lévő osztály- és etnikai pozíciókat egy rendszeren belül értelmezhetünk azáltal, hogy áthelyezzük a fókuszot a struktúrák szubjektív megélésére. Így – hasonlóan a munkaerő-tartaléksereg, illetve a felesleges népesség fogalmakhoz – a prekariátus analitikus kerete által is közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megértsük, hogy e struktúrák, mint az osztály és az etnicitás, miként lépnek egymással kölcsönhatásba, helyi szinten társadalmi pozíciókat és cselekvési formákat termelve.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakó Tamás – Lakatos Judit 2019: A magyarországi munkapiac 2018-ban. In: Fazekas Károly – Csillag Márton – Hemann Zoltán – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2018*. Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 15–32.
- Boatcă, Manuela 2015: World-Systems Analysis and the Feminist Subsistence Perspective. In: Uő: *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Ashgate, Farnham, 121–138.
- Bourdieu, Pierre 2000: *Pascalian Meditations*. Stanford University Press, Stanford.
- Butler, Judith 2009: Performativity, Precarity and Sexual Politics. *Revista de Antropologia Iberoamericana* (4.) 3. i–xiii. <https://doi.org/10.11156/aibr.040303e>
- Cheresheva, Irina T. 2022: Creating the Post-Socialist Middle-Class Mother. Global Hierarchies and Local Distinctions. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (8.) 3. 83–98. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i3.875>
- Crăciun, Magdalena – Lipan, Stefan 2020: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its “Good Life.” *East European Politics and Societies* (34.) 2. 423–440. <https://doi.org/10.1177/0888325420902509>
- Czifrusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor 2019: A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat* (26.) 142–170.
- Dean, Mitchell 1995: Governing the Unemployed Self in an Active Society. *Economy and Society* (24.) 4. 559–583. <https://doi.org/10.1080/03085149500000025>
- Dunaway, Wilma A. 2018: Félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat* (24.) 53–88.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigánység története – Történelem a cigányságkutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.
- Durst Judit 2002: Fertility and childbearing Practices among Poor Gypsy Women in Hungary: the Intersections of Class, Race and Gender. *Communist and Post-Communist Studies*, (35.) 4. 457–474. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(02\)00032-6](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(02)00032-6)
- Durst Judit 2008: „Bárók”, patrónusok versus „komák”: Eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In: Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Budapest, 232–280.

- Durst Judit 2010: „Minden évben máshogy fordul a világ.” A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *AnBlok*k (4.) 34–38.
- Durst Judit 2015: New Redistributors in Times of Insecurity: Different Types of Informal Lending in Hungary. In: Brazzaben, Micol – Cunha, Manuela Ivone – Fotta, Martin (eds): *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Berghahn Books, New York, 49–67. <https://doi.org/10.1515/9781782388869-005>
- Durst, Judit 2017: De ugye biztos nem lesz ebből baj? *Szociológiai Szemle* (27.) 2. 88–111.
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2018: Soul Work and Giving Back: Ethnic Support Groups and the Hidden Costs of Social Mobility. Lessons from Hungarian Roma Graduates. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* (4.) 1. 88–108. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v4i1.406>
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2021a: Introduction. Cultural Migrants? The Consequences of Educational Mobility and Changing Social Class among First-in-family Graduates in Hungary. *Szociológiai Szemle* (31.) 3. 4–20. <https://doi.org/10.51624/Szoc-Szemle.2021.3.1>
- Durst Judit – Nyíró Zsanna 2021b: Racialisation Rules: The Effect of Educational upward Mobility on Habitus. *Szociológiai Szemle* (31.) 3. 21–50. <https://doi.org/10.51624/SZOCSZEMLE.2021.3.2>
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba 2014: 1989: Szemponatok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21.) 10–63.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba 2019: 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26.) 28–75.
- Efremova, Georgia 2012: Integralist Narratives and Redemptive Anti-Gypsy Politics in Bulgaria. In: Stewart, Michael (ed.): *The Gypsy “Menace”: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst and Company, London, 43–66.
- Fehérvári Krisztina 2002: American Kitchens, Luxury Bathrooms, and the Search for a ‘Normal’ Life in Postsocialist Hungary. *Ethnos* (67.) 3. 369–400. <https://doi.org/10.1080/0014184022000031211>
- Ferguson, James – Gupta, Akhil 2002: Spatializing States: toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist* (29.) 4. 981–1002. <https://doi.org/10.1525/ae.2002.29.4.981>
- Fernández-Kelly, Patricia 2005: Towanda’s Triumph: Unfolding the Meanings of Adolescent. Pregnancy in the Baltimore Ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research* (18.) 1. 88–111. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1994.tb00252.x>
- Gagy Ágnes 2022: Forex Mortgages and Housing Access in the Reconfiguration of Hungarian Politics after 2008. *Critical Housing Analysis* (9.) 1. 78–86. <https://doi.org/10.13060/23362839.2022.9.1.543>
- Geröcs Tamás – Pinkasz András 2017: A KGST a világrendszerben. *Eszmélet* (29.) 113. 15–36.
- Geva, Dorit 2021: Orbán’s Ordonationalism as Post-neoliberal Hegemony. *Theory, Culture & Society* (38.) 6. 71–93. <https://doi.org/10.1177/0263276421999435>

- Grill, Jan 2018: Re-learning to labour? 'Activation Works' and Newpolitics of Social Assistance in the Case of Slovak Roma. *Journal of Royal Anthropological Institute* (24.) 1. 105–119. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12802>
- Gyarmati, György 2013: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk* (10.) 3. 77–90.
- Han, Clara 2018: Precarity, Precariousness and Vulnerability. *Annual Review of Anthropology* (47.) 1. 331–343. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102116-041644>
- Havas Gábor 1983a: Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 61–141.
- Havas Gábor 1983b: Korábbi cigány foglalkozások. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 161–181.
- Havas Gábor 1983c: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–222.
- Havas Gábor 2005: *Óvodától a szakmáig*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Budapest.
- Huszár Ákos 2019: Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle* (29.) 4. 4–32. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.4.1>
- Jansen, Stef 2015: 'Normal Lives': Towards an Anthropology of Yearning. In: Jansen, Stef: *Yearnings in the Meantime: 'Normal Life' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. Berghahn Books, New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qcxhw.7>
- Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály 2000: A falusi társadalom a szocializmus időszakában In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 977–1006.
- Kardos László 1983a: Bontási terület. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 45–61.
- Kardos László 1983b: Toborzás. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 19–45.
- Katona Imre 1965: Átmeneti bérmunkaformák. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában: 1848–1914*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 382–432.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1.) 1. 36–48.
- Kemény István 1976: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2009: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után (No. BWP-2009/6). *Budapest Working Papers on the Labour Market*.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2011: Roma Employment in Hungary after the Post-Communist Transition. *Economics of Transition* (19.) 3. 563–610. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2011.00410.x>
- Kóczé Angéla 2018: Transgressing Borders: Challenging Racist and Sexist Epistemology. In: Beck, Sam – Ivasiuc, Ana (eds): *Roma Activism. Reimagining Power and Knowledge*. Berghahn Books, London, 111–129.
- Kovai Cecília 2008a: Az iskola és a család. Kizáró és megengedő viszonyok. *Beszélő* (13.) 5. 80–88. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04ch1.11>

- Kovai Cecília 2008b: „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest, 175–230.
- Kovai Cecília 2016: Önellátó függőség: a közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy tolnai megyei faluban. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők: polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Budapest, 137–160.
- Kovai Cecília 2017: *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Kovai Cecília 2019: Permanent Wage Labour as a Norm. Workfare Policy and Everyday Experiences of Precariousness in A Small Hungarian Former Industrial Town. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* Special Issue 7. 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovai Cecília 2020: Egy „elképzelt kézéposztály” és a lokalitás „valósága”. Tanodák mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle* (30.) 2. 72–95. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.4>
- Köllő János 2017: A szerkesztő előszava. In: Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja, Budapest, 41–47.
- Ladányi János 2005: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2001: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (6.) 10. 94–98.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2005: Van-e értelme az underclass kategória használatának? In: Ladányi János (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum, Budapest, 470–476.
- Lindstrom, Nicole 2005: Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia. *East Central Europe* (32.) 1–2. 227–237. <https://doi.org/10.1163/18763308-90001039>
- Marx, Károly 1955: 23.3: Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése. In: Marx, Károly: *A tőke*. Szikra, Budapest, 583–594.
- Millar, Kathleen M. 2014: “Precarious Present”: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology* (29.) 1. 32–53. <https://doi.org/10.14506/ca29.1.04>
- Millar, Kathleen M. 2017: Toward a Critical Politics of Precarity. *Sociology Compass* (11.) 6. <https://doi.org/10.1111/soc4.12483>
- Millar, Kathleen M. 2018: *Reclaiming the Discarded: Life and Labor on Rio's Garbage Dump*. Duke University Press, Durham. <https://doi.org/10.1215/9780822372073>
- Muehlebach, Andrea – Nitzan, Shoshan 2012: Post-Fordist Affect: An Introduction. *Anthropological Quarterly* (85.) 2. 317–43. <https://doi.org/10.1353/anq.2012.0030>
- Munck, Ronaldo 2013: The Precariat: a View from the South. *Third World Quarterly* (34.) 5. 747–762. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.800751>
- Nagy Pál 2018: Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 11–40.

- Nagy Pál 2020: Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas* (35.) 1. 131–149.
- Neilson, Bratt – Rossiter, Ned (2008). Precarity as a Political Concept or Fordism as Exception. *Theory, Culture & Society* (25.) 7–8. 51–72. <https://doi.org/10.1177/0263276408097796>
- Neményi Mária 1998: *Cigány anyák az egészségügyben*. Magánkiadás, Budapest.
- Németh Krisztina 2022: From Marginalisation to Precarity? A Hungarian Roma family’s Mobility Trajectory Paved with Intertwined Precarities. In: Lefebvre, Augustin – Maár, Judit – Sandu, Traian (eds): *Précarités au fil du temps: Trajectoires brisées, trajectoires maîtrisées*. L’Harmattan, Paris, 133–150.
- Neumann Eszter 2017: “Fast and violent integration”: school desegregation in a Hungarian town. *Race Ethnicity and Education* (20.) 5. 579–594. <https://doi.org/10.1080/13613324.2016.1191696>
- Ozoliņa-Fitzgerald, Liene 2016: A state of Limbo: the Politics of Waiting in Neo-Liberal Latvia. *The British Journal of Sociology* (67.) 3. 456–475. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12204>
- Petrovici, Norbert – Raț, Cristina – Simionca, Anca – Vincze Enikő 2019: Introduction: Racialized Labour of Dispossessed as an Endemic Feature of Capitalism. In: Vincze, Enikő – Petrovici, Norbert – Raț, Cristina – Picker, Giovanni (eds): *Racialized Labour in Romania: Spaces of Marginality at the Periphery of Global Capitalism*. Palgrave MacMillan, London, 1–37.
- Quijano, Aníbal 2000: Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. *International Sociology* (15.) 2. 215–232. [https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9\\_1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-76273-9_1)
- Rajaram, Prem Kumar 2018: Refugees as Surplus Population: Race, Migration and Capitalist Value Regimes. *New Political Economy* (23.) 5. 627–639. <https://doi.org/10.1080/13563467.2017.1417372>
- Read, Jason 2009: A Genealogy of Homo-Economicus: Neo-Liberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* (6.) 1. 25–36. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i0.2465>
- Rose, Nikolas 1999: *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488856>
- Sanyal, Kalyan 2007: *Rethinking Capitalist Development: Primitive Accumulation, Governmentality and Postcolonial Capitalism*. Routledge, New Delhi.
- Scheiring Gábor – Azarova, Aytalina – Irdam, Darja – Doniec, Katarzyna – McKee, Martin – King, Lawrence 2021: Deindustrialization and the Postsocialist Mortality Crisis. *Political Economy Research Institute* (Working Papers 541.) <https://doi.org/10.7275/27135476>
- Scheiring, Gábor – Szombati, Kristóf 2020: From Neoliberal Disembedding to Authoritarian Re-Embedding: the Making of Illiberal Hegemony in Hungary. *International Sociology* 35. (6.) 721–738. <https://doi.org/10.1177/0268580920930591>
- Scully, Ben 2016: Precarity North and South: A Southern Critique of Guy Standing. *Global Labour Journal* (7.) 2. 160–173. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2521>
- Smith, Gavin A. 2011: Selective Hegemony and Beyond-Populations with “No Productive Function”: A Framework for Enquiry. *Identities: Global Studies in Culture and Power* (18.) 1. 2–38. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2011.593413>

- Standing, Guy 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic, London. <https://doi.org/10.5040/9781849664554>
- Stewart, Michael 1994: *Daltestvérek*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael 2001: Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (6.) 10. 94–98.
- Szalai Júlia 2000: Az elismerés politikája és a cigánykérdés. Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Új Mandátum, Budapest, 543–579.
- Szalai Júlia 2005: „A jóléti fogda” I–II. *Esély* (1.) 6. 3–34.
- Szalai Júlia 2007: *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Szelényi Iván 2017: Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció). *Replika* (18.) 104. 15–22.
- Szépe András 2012: A prekariátus jelenségének vizsgálata az individuumszociológiák felől közelítve. *Replika* (13.) 79. 91–102.
- Szombati Kristóf 2018: *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books, New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04cbm>
- Tamás Gáspár Miklós 2021: *Antitézis*. Pesti Kalligram, Budapest.
- van der Linden, Marcel 2001: Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. *International Review of Social History* (46.) 3. 423–459. <https://doi.org/10.1017/S0020859001000268>
- Vidra Zsuzsa 2013: A szakképzetlen bérmunka szerepe a falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács Katalin – Váradai Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 57–74.
- Vigvári András 2022: A külterületi zártkertek benépesülése a lakhatási válság árnyékában. *Szociológiai Szemle* (32.) 1. 145–168. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.77>
- Vigvári András – Kovai Cecília 2020: Befejezetlen proletarizáció? Vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válság után. *Tér és Társadalom* (34.) 3. 68–89.
- Virág Tünde 2020: Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle* (30.) 2. 27–49. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.2>
- Wallerstein, Immanuel 2000: *The Essential Wallerstein*. The New Press, New York. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>

Kiss Zsuzsanna

## „Helyes arányok” a 19. századi hazai népiskolai mezőgazdasági oktatásban\*

A felvilágosult abszolutizmus rendelkezései óta folyamatos az a hagyomány, amely a mezőgazdasági oktatást a gazdasági fejlődés ösztönzőjeként, a hagyományos gazdálkodás keretei áttöréséhez szükséges egyik legfontosabb eszközként értelmezi,<sup>1</sup> ám az 1848-as forradalom után a korábbiaknál is erősebb hangsúlyt kapott a gazdálkodási ismeretek hatékony átadására alkalmas, új rendszer kidolgozásának szükségessége a szakmai közbeszédben.<sup>2</sup> 1848-ban a feudális állam jogintézményeit lebontó törvények messzemenően érintették a földbirtokokat és így a gazdálkodást is: megszüntették az úrbéri rendszert, a jobbágyok lettek a korábbi úrbéres földek szabad tulajdonosai; szabályozták a közös földek, erdők, legelők felosztásának rendezését, eltörölték az ősiséget. Amennyiben az újonnan létrejött gazdaságok és az új gazdák a formálódó piaci viszonyokhoz alkalmazkodni kívántak, úgy szükségessé vált a birtokok tudatos, racionális átszervezése, aminek a tőke és a nyersanyag mellett a technológia – és ennek részeként a szak tudás – megfelelő alkalmazása lehetett az alapja. Nem véletlen, hogy az 1850-es évek gazdasági irodalmának emblematikus kulcsszavai az „okszerűség” és a „helyes arányok” lettek.<sup>3</sup> Az 1849 végén induló *Gazdasági Lapok* fejlécében a kezdetektől a következő mottó szerepelt: „Hozzunk mezei gazdaságunkba helyes arányokat!” – ahol a „helyes arányok” kívánalma olyan integratív fogalom volt, amely a gazdálkodás gyakorlatára, a gazdaságok ideális méretére, működtetésére, kezelésére és a művelési struktúra kérdéseire vonatkozó – vagyis társadalmi, gazdasági és ideológiai – kívánalmakat egyaránt magába foglalt.

A tanulmány először a „helyes arányok” koncepciójának e többretegűségét mutatja be. Fő kérdésem ebben a részben, hogy a „helyes arányok” fogalma hogyan kapcsolódott a mezőgazdasághoz és különösen a mezőgazdasági oktatáshoz. Másodszor, bemutatom, hogyan és mikor került be egyáltalán a mezőgazdasági tananyag az elemi iskolai tantervbe, vagyis miképpen vált az oktatás a „helyes arányok” koncepciójának közvetítőjévé. Végül a mezőgazdasági oktatásban használt tankönyveket elemezve ugyanezt a kérdést a mindennapi iskolai gyakorlat felől is megvizsgálom.

\* A tanulmány az NKFI FK 132451. sz. A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban c. projekt keretei között készült.

<sup>1</sup> Barta 1982.

<sup>2</sup> Kiss 2019.

<sup>3</sup> Kiss 2022a.

## „HELYES ARÁNYOK” A TÁRSADALOMBAN ÉS A MEZŐGAZDASÁGBAN

A „helyes arányok” elérésének célja a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó erőforrások, technikák és készségek fejlesztésének igényeként jelent meg a 19. század közepi gazdasági szakmai közbeszédben. A koncepció mögött meghúzódó univerzális gondolat egyáltalán nem volt egyedülálló a korabeli Európában: minden olyan terv, amely a haladás szolgálatában a normalizálást és racionalizálást célozta, hasonló elképzeléseken alapult.<sup>4</sup> A koncepció tényleges tartalma azonban minden bizonnyal tükrözte az ország sajátosságait is. A „helyes” jelentésébe Magyarországon a „racionális” és a „modern” mellett az „igazságos” is beletartozott. Az egyes jelentések pontos tartalmának feltárásához azt fogom megvizsgálni, hogy mire vonatkozott a „helyes arányok” fogalma a társadalmi dimenzióban, mi volt a jelentése a mezőgazdasági termelés materiális bázisát (leginkább a birtokrendszert) tekintve, és végezetül, mit jelentett a gazdálkodási formákról alkotott elképzelésekben.

A kortársak szerint a „helyes arányok” eléréséhez a társadalmi rétegződés hagyományos (rendi) rendszerének kellett volna mindenekelőtt átalakulnia. A forradalom utáni első hivatalos népszámlálás szerint 1870-ben Magyarországon (Erdély, Horvátország és Szlavónia nélkül) 13,2 millió ember élt. A mezőgazdasági népesség – összesen 3 600 000 fő – a teljes népesség 27 százalékát tette ki, s a népszámlálási nomenklatúra öt csoportra bontva mutatta be.<sup>5</sup> Az első csoport a birtokosoké (*Grundbesitzer*) volt, akik számát a népszámlálás (a különböző méretű földterülettel bírók arányának feltüntetése nélkül) egy összesített kategóriában összegezte (1,26 millió fő). A második csoportot alkotó bérlők (*Pächter*) száma csekély volt: mindössze 36 270 fő. A földtulajdonosok és a bérlők – vagyis a mezőgazdasági szektor tőketulajdonosai – együttesen tehát 1,3 millió főt tettek ki. A harmadik csoportba (13 771 fő) a gazdatiszteket (*Beamte*) sorolták,<sup>6</sup> míg a negyedik és ötödik kategóriába az éves szolgákat (*Diener mit Jahreslohn*) és a napszamosokat (*Tagelöhner*). Ez utóbbi két csoport – 1 123 466, illetve 1 123 000 fővel – nemcsak a mezőgazdasági népességen belül volt meghatározó, hanem a teljes népességnek is meghatározó részét képezte (17%-ot tett ki). Azok, akik a társadalmi változások mellett érveltek, különösen a mezőgazdasági népességen belül, úgy látták, hogy a modernizáció egyik jelentős akadálya a tőkével rendelkezők elenyésző aránya a bérmunkások hatalmas arányához képest. Első értelmében tehát a „helyes arányok” hívószava az erőforrások egyenletesebb elosztására és a földbirtokosok önellátó rétegének megerősítésére vonatkozó igényt volt hivatva kifejezni.

<sup>4</sup> Az angol *high farming* kifejezés tartalma nagyon hasonló – jöllehet az itt bemutatott „társadalmi igazságosságra” vonatkozó konnotációk nélkül. Vö. Perry 1981: 156.

<sup>5</sup> *Népszámlálás 1870*: 271–309.

<sup>6</sup> A gazdatisztek csoportjának a népszámlálási kategóriarendszerén belüli „vándorlásához” lásd Kiss 2022b: 64–67.

A birtokrendszer átalakításának kérdése ebben a kontextusban mint az önálló földbirtokos réteg kialakításának egyik legfontosabb előfeltétele jelent meg, s így vált központi jelentőségűvé a „helyes arányokról” szóló diskurzusban. A dualizmus korában nem készült olyan összeírás, amely kifejezetten a birtokstruktúra feltérképezésére szolgált volna. Ennek hiányában a földbirtokmegoszlás jellegzetességeit kutatva csak a népszámlálásokra, illetve az üzemstatistikákra és gazdacím-tárakra támaszkodhatunk, amelyek – ugyan közvetett módon, de – tartalmaznak a birtokstruktúrával kapcsolatos információkat. Azonban ezek a forrástípusok is csak a 19. és a 20. század fordulójáról állnak rendelkezésre.<sup>7</sup> Az 1900-as népszámlálás – amely elsőként mérte fel a birtokviszonyokat a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak körében egyaránt – 1738 olyan nagybirtokost talált az országban, akik 1000 kataszteri holdnál többet birtokoltak; ez a csoport az összes birtokos 0,1%-át adta. A középbirtokosok (100–1000 k. hold) az összes birtokosok 0,7%-át tették ki. Az 50–100 k. holdat bíró kisbirtokosok az összes birtokos 1,2%-át, az 50 k. hold alatti területek kisbirtokosai 62,1%-át adták az összes földtulajdonosnak. A kisbirtokos-napszámos kategóriának már a megnevezése is a két csoport szoros összefonódottságára utal, vagyis arra, hogy a kisbirtokosok közül sokan pusztán birtokuk jövedelméből nem tudták a maguk és családjuk megélhetését biztosítani, ezért napszámot is vállaltak: ez a csoport az összes földtulajdonnal rendelkezők 22,9%-át jelentette. Ezen főcsoportok mellett az önálló földtulajdonnal is rendelkező részes művelésből élők, majerosok, gazdasági cselédek, tisztviselők és kertészek elenyésző részét alkották a földbirtokosoknak.<sup>8</sup> Összegezve az látható, hogy a századfordulón a 100 k. hold feletti birtokosok az összes földtulajdonosoknak nagyjából 0,8%-át adták, az 50 k. holdnál kevesebbet birtoklók pedig valamivel több mint 62%-át. Mivel a népszámlálás csak a természetes személyekre vonatkozóan tartalmaz adatokat, feltehető, hogy elsősorban a nagyobb méretű birtokok szempontjából lehetnek számottevő hiányok. A 100 hold feletti birtokokról részletes kimutatást biztosítanak a gazdacím-tárak, a 100 holdnál nagyobb területen működő gazdaságokról pedig az 1895-ös üzemstatistika ad képet. Ezeknek a népszámlálásokkal való összevetése segítségével kiszámítható – és Orosz István kutatásából tudható –, hogy 1900-ban 100 holdnál kisebb birtokon (az ország összes megművelt területének kb. 45%-án) gazdálkodott az összes földtulajdonosok 99,25%-a (és ekkora földbirtokon működött az összes gazdaság 99,12%-a), míg a 100 hold feletti birtokokat (amelyek az összes megművelt földterület 55%-át foglalták el) az összes birtokosoknak mindössze 0,75%-a, illetve az összes gazdaság 0,88%-a tartotta a kezében.<sup>9</sup> A „helyes arányok” igénye ebben az összefüggésben tehát az egyenletesebb földbirtokstruktúra megteremtését (ehhez kapcsolódóan a földosztás, földbirtokrendezés végrehajtását) jelentette.

<sup>7</sup> Vö. Kövér 1998: 81–83.

<sup>8</sup> *Népszámlálás 1900*: 210.

<sup>9</sup> Orosz 1965: 21–33.

Nemcsak a földnek a birtokosok közötti egyenlőtlen eloszlása jelent meg az „arányok” problémájaként, hanem a földhasználat, a termelés struktúrája is. Az agrárszakemberek a század közepétől kezdve következetesen figyelmeztették a közvéleményt, hogy a Magyarországra jellemző, túlnyomórészt szántóföldi alapú gazdálkodási rendszer rövid és hosszú távon egyaránt kedvezőtlen. A „helyes arányok” elérése a művelési struktúra szempontjából a vegyes rendszerre való áttérést jelentette volna, amelyben a búza dominanciáját más növények ellensúlyoznák, és a legeltető-pásztorokodó állattartás is a gazdálkodási gyakorlat hangsúlyos elemévé válna. A művelési szisztéma egyoldalúságának és az abból eredő kedvezőtlen következményeknek a szakmai körök általi felismerésre ellenére a század végére a szántóföldek aránya még dominánsabbá vált, és még az 1870-es évek végén is, amikor az olcsó amerikai búza nagymértékű beáramlása Európa-szerte sokkolta a gabonapiacokat, a szántóföldek aránya Magyarországon tovább nőtt.<sup>10</sup>

A „helyes arányok” koncepciójának végezetül fontos dimenziója volt a racionalizált, kiszámítható termelés megvalósításának igénye is. A hagyományosan a jobbágyok kötelező szolgálataiból származó munkaerőre építő birtokok az 1848–1849-et követő átalakulások következtében munkaerőhiánnyal szembesültek, az önálló gazdálkodóvá váló egykori jobbágyok pedig nem rendelkeztek sem elegendő anyagi tőkével (föld és gépek vásárlásához), sem a korszerű termeléshez szükséges ismeretekkel. A feudális kötelékek alól felszabadulva a volt jobbágyok többnyire kis- és törpebirtokok gazdái lettek, ami gyakran még a családi megélhetéshez sem volt elég. Azonban nemcsak a birtokok kis mérete akadályozta a hatékony gazdálkodást, hanem a korszerű (racionális) gazdálkodási ismeretek hiánya is.<sup>11</sup> A gazdálkodáshoz szükséges szakértelem terén mutatkozó hiányosság hátterében a hazai népesség általában vett alacsony iskolázottsági szintje állt, amit jól szemléltetnek az 1870-es népszámlálás adatai is, amelyekből – csak a legáltalánosabb változónál maradva – kiderül, hogy az analfabetizmus aránya a felnőtt férfi lakosság körében 47 százalék volt, a nők körében pedig még ennél is magasabb, 54 százalék.<sup>12</sup> A 19. század második felében ennek az elmaradottságnak, a népesség iskolázottsági hiányosságainak a felszámolására átfogó kormányzati törekvés indult, mely folyamatba a gazdálkodási ismeretek terjesztésének szükségessége is a kezdetektől beépült.

## NÉPOKTATÁS ÉS ISKOLARENDSZER A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN MAGYARORSZÁGON

A független magyar kormány felállítását kimondó 1848. évi 3. tc. értelmében jött létre először önálló vallás- és közoktatásügyi minisztérium (14. §), amely azonban a provizórium ideje alatt megszűnt, és – az ilyen értelemben második – Magyar

<sup>10</sup> Szuhay 1971; Kiss 2014.

<sup>11</sup> Vö. például Vörös 1966.

<sup>12</sup> *Népszámlálás 1870*: 228.

Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium majd csak 1867. március 10-én kezdte meg a működését. A következő évben, 1868-ban jelent meg az első magyarországi közoktatási törvény (1868. évi 38. tc.). A törvény egyik legfontosabb pontja a tankötelezettség előírása volt. Ennek értelmében a hat és tizenkét év közötti gyerekek számára kötelező volt az elemi népiskola látogatása. A tizenkettedik életévüket betöltött gyerekek a népiskola hat osztályának elvégzése után a törvény szerint további három évig kötelesek voltak a községi ismétlő iskolát látogatni (48–50. §). A már a törvény életbelépése előtt is meglévő magán- és egyházi iskolák az új iskolarendszer részeként is megmaradtak, ám hogy a törvény végrehajtható legyen – vagyis, hogy minden olyan településen, ahol harminc vagy annál több olyan hat éven felüli gyermek él, akik nem akarnak a felekezeti iskola tanulói lenni, legyen községi népiskola (44. §) –, több száz új állami elemi iskolára is szükség volt. A törvény hatálybalépését követő években markánsan emelkedett az írni-olvasni tudók aránya a hét évnél idősebb népesség körében (1870 és 1880 között 25%-ról 46%-ra),<sup>13</sup> miután jelentősen növekedett az iskolába beiratkozott tanulók száma is. 1872-ben még csak a tanköteles korú gyerekeknek valamivel több mint 50%-a járt iskolába, de ez az arány 1896-ra 96%-ra nőtt. Az írni-olvasni tudás mértéke nagyfokú területi egyenlőtlenségeket tükrözött (más fejlettségi mutatókhoz hasonlóan az alfabetizáció tekintetében is jelentős volt a kevésbé fejlett, kevésbé urbanizált területek lemaradása), s feltehető, hogy ez az iskolából kimaradó gyerekek arányával szoros összefüggésben állt. Okkal feltételezhető az is, hogy az iskolából való kimaradás aránya a gyermekek életkorával együtt nőtt: minél idősebb volt ugyanis a gyermek, annál inkább nőtt a valószínűsége annak, hogy visszatartják az iskolába járástól, hiszen a családnak szüksége lehet a munkaerejére – többnyire épp a gazdasági munkákhoz. Az 1868-as törvény maga is tekintettel volt erre a körülményre, amikor az 53. §-ban így fogalmazott:

„A mindennapi iskolabjáró növendékek 10 éves korukig, a szünidő kivételével, télen nyáron egyformán tartoznak iskolába járni; a 10 évesnél idősebb gyermekekre nézve azonban a földmiveléssel foglalkozó községekben az iskolai szék megengedheti, hogy a szünidőn kívül még két hónapig a legnagyobb munkaidőben csak vasárnapi iskolába járjanak.”

Ráadásul a törvény szerint felsőbb népiskolai osztályokat csak az 5000 főnél nagyobb lakosságú településeken kellett létrehozni. Ennek eredményeként a kisebb helyiségekben élő 12–15 éves gyermekek gyakorlatilag ki voltak zárva az iskolai oktatásból. Ez különösen fontos a mezőgazdasági oktatás szempontjából, mivel – ahogy látni fogjuk – a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó tárgyak lényegében csak a felső népiskolák tantervébe kerültek be kidolgozott formában.

Bár a magyar közoktatási törvény európai léptékkal mérve is úttörőnek számított, hatása a hatálybalépést követő első néhány évben – úgy általában véve,

<sup>13</sup> *Népszámlálás 1881: 227.*

mint a gazdálkodási ismeretek elterjesztése tekintetében – korlátozott maradt. Egyrészt azért, mert az iskoláskorú gyermekek jelentős része nem került be az iskolapadba, másrészt azért, mert bár az iskolák száma jelentősen nőtt, az egy osztályba járó gyermekek száma még így is igen magas volt: átlagosan 25–30, de egyes helyeken akár 200 fő/osztályra is emelkedett.<sup>14</sup> Beszédesebb, hogy a törvény szerint egy tanító 80 növendéknél többet nem taníthatott (34. §). Az oktatási minisztériumba küldött jelentésekből, valamint Eötvös József beszámolóiból az is kitűnik, hogy a tanítók sok esetben nem voltak eléggé felkészültek feladataik ellátásához, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az új népiskolai tanítók szakmai képzése magának az iskolarendszernek a kiépítésével egy időben kezdődött. Végezetül, a tankönyvek is gyakran alkalmatlanok voltak arra, hogy kisgyermekek számára használható formában közvetítsenek releváns ismereteket.<sup>15</sup>

## MEZEI GAZDÁLKODÁS A NÉPISKOLAI OKTATÁSBAN

Az újonnan bevezetett törvény nem egyszerűen a tanköteles korúak általános iskoláztatásának szükségességét nyomatékosította, de – kezdetben – a korszerű mezőgazdálkodási ismeretek elterjesztésével kapcsolatban is egyértelmű szándékot tükrözött. A törvény az elemi népiskolák kötelezően tanítandó tantárgyai közé bevezette a „gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből” (55. §) elnevezésű tárgyat, a felsőbb népiskolákban a fiúk számára a „mezei gazdaságtan alapvonalai” elnevezésű tárgy tanítását írta elő, a lányoknak pedig az ugyancsak kötelező természettan és természetrajz keretén belül kellett kertészkedést tanulniuk (64. §). Ebben a tekintetben tehát elmondható, hogy a mezei gazdálkodáshoz kapcsolódó alapvető ismeretek oktatása beépült az általános elemi szintű oktatásba.

A törvényt és a gyakorlatba ültetésének körülményeit, vagyis a mezőgazdasági oktatás kereteit a következő években előbb az 1869-ben kiadott végrehajtási rendelet,<sup>16</sup> majd 1872-ben és 1882-ben a felsőbb népiskolák számára kidolgozott tantervek és utasítások pontosították.<sup>17</sup> Bár az 1868-os törvény eredetileg a népiskolai oktatás minden szintjére vonatkozott, az elemi népiskolákra mégsem született végrehajtási rendelet, és végső soron majd csak a 12 év feletti felsőbb népiskolai osztályokat tekintve szabályozták a gazdasági tárgyak oktatását (eredetileg négy, az 1882-es rendelet szerint három éven át). Úgy tűnik, hogy rövid időn belül konszenzussá vált, hogy a legfiatalabb iskolások számára pedagógiai szempontból túl nagy megterhelést jelentene, ha a gazdálkodási ismeretekkel is azonnal meg kellene birkóznuk az elemi iskolába lépéskor, amikor a legfontosabb

<sup>14</sup> Pukánszky–Németh 1996.

<sup>15</sup> Pukánszky–Németh 1996.

<sup>16</sup> Utasítás 1869.

<sup>17</sup> Tanterv 1872 és Rendelet 1872, illetve Tanterv 1882 és Rendelet 1882.

feladatuk inkább az írás, olvasás és számolás elsajátítása.<sup>18</sup> Végül tehát csak a felsőbb osztályokban vezették be a különféle gazdálkodáshoz kapcsolódó tárgyak (növénytermelés, állattenyésztés, gazdasági üzlettan) oktatását. És – ismét csak az eredeti intencióval szemben – nem is minden iskolában. Az 1882-es rendelet ugyanis abban a tekintetben is tovább pontosította és véglegesítette a törvény gazdasági oktatásra vonatkozó korábbi, általános előírását, hogy már nem mindenhol, csak azokon a vidékeken tette kötelezővé a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó órák bevezetését, „a hol a mezei gazdaság a főkereseti ág”.<sup>19</sup> Mi több, ugyanez a rendelet azt is megengedte, hogy „az oly tanuló, ki sem egyik, sem másik gyakorlati tárgyban nem akar részt venni”, az – a gyakorlati órák délutánra csoportosításának köszönhetően – lehetőséget kapjon azok elhagyására.<sup>20</sup>

Ezen a leszűkült téren, vagyis az úgynevezett gazdasági szakosztállyal vagy szaktanítással egybekapcsolt felsőbb népiskolákban érdemes és lehetséges tehát megvizsgálni, miképpen jelent meg bennük a mezőgazdálkodás gyakorlati oktatása. Az 1882-ben kiadott tanterv így fogalmazott: „Az elméleti tanítás azért alapíttatott meg heti 24-25 órára, hogy a hét többi óráját a tanulók gazdasági kézi munkákra fordíthassák; mit egy napi 4 órai iskolai tanulás mellett könnyen meg is tehetnek. *Ha az iskola e feladatát nem teljesítendő; feladata megoldásához semmi reményt nem táplálhat.*”<sup>21</sup> A felsőbb népiskolai tantervek és a tananyag vizsgálata és elemzése ahhoz segíthet tehát hozzá, hogy megértsük, milyen módon igyekezett az iskola teljesíteni a feladatát, és túl ezen, hogy megvizsgáljuk, miképpen jelent meg a „helyes arányok” eszméje a gazdálkodáshoz kapcsolódó elméleti és gyakorlati ismeretek tanításának keretei között.

Az elméleti tárgyak a természettudományos órákat jelentették: ide tartozott a természettan, a természetrajz és a vegytan. Ezek a tárgyak először is arra szolgáltak, hogy „az ásvány-, növény- és állattanból szerzett ismeretek[et] röviden” átismételjék a tanulók. Ezen túlmenően azonban az ismeretek elmélyítése érdekében „a túlnyomólag gazdálkodással foglalkozó vidéken bele kell ebbe foglalni a talajtan, a növénytan ismétléséhez kell kötni a túlnyomólag gazdálkodással foglalkozó vidéken a növénytermelést, fatenyésztés s a vidékhez képest a szőlő vagy erdőmívelést, gazdasági állatok tenyésztése és gondozása módját”.<sup>22</sup> A tantervek tanúsága szerint az elméleti anyagot következetesen a gyakorlati ismerettel egybekapcsolva tervezték oktatni. Így például a vegytanórák során (melyekre a tanterv szerint csak az utolsó évben, heti négy órában került sor) „a mezei gazdaság megértésére és tanulmányozhatására szükséges elemek és legfontosabb vegy[ület]ei általános megismeretése után és közben [...] a légkör összetételét, tulajdonságát és vegyi hatását” is megismertették a tanulókkal, s ezt a trágatannal és a légköri jellegzetességek

<sup>18</sup> Molnár 1871: 12.

<sup>19</sup> Rendelet 1882: 1279.

<sup>20</sup> Rendelet 1882: 1279.

<sup>21</sup> Tanterv 1882: 14. (Kiemelés tőlem: K. Zs.)

<sup>22</sup> Tanterv 1872: 11.

megfigyelésével kapcsolták össze.<sup>23</sup> Az órák anyaga egy-egy évfolyamon belül tematikusan összekapcsolódott: az első évben például a nyári félév természet-tanóráit átfogóan a botanikának szentelték (télen, amikor az időjárás miatt csak a tantermen belüli óratartás volt lehetséges, ásványtan volt a tananyag). Egyfelől a gyakorlatban meg kellett tanulni „a gazdasági hasznos és káros növényeket [...] kiválogatni, nevezetesen: az emberi tápúl, állati takarmányul s egyébféle haszonra szolgáló pillangós féléket [...] közül azokat, melyek gazdasági, kerti, ipari és kereskedelmi szempontból (fonó, olaj, festék, fűszer, orvosi) hasznosak vagy károsak; végre a hasznos és mérges gombákat”, másrészt – ami az elméletet illeti – az „így kiválogatott élő példányokon” kellett bevezetni a tanulókat a növények leírására alkalmas fogalmak használatába, és „tanítás közben össze kell[ett] állítani a növények alaktanát”.<sup>24</sup> A második évben a feladat hasonló volt, de minden az állattan köré szerveződött.

A gazdálkodás gyakorlatához kapcsolódó órák az 1872-es tanterv szerint csak az utolsó évfolyamon indultak, ám ez az év kizárólag a mezőgazdasági gyakorlat megszerzésére fókuszált volna. Az 1882-es tantervben ezzel szemben minden év tananyagába beépült a gazdálkodás. A korábban kiadott tantervben a következő órák (és kötelező heti óraszámok) szerepeltek: gazdasági növénytermelés, fa- és állattenyésztés (5); gazdasági üzlettan (3); állatgyógyászat (óraszám-megjelölés nélkül); mezei rendőri törvények (2); gazdasági gyakorlat (12).<sup>25</sup> Az 1882-es tanterv célja – ahogy a fentebbi idézetből is kiderült – az volt, hogy a heti 24-25 tantermi óra mellett a hét „többi óráját” a tanulók gyakorlati munkára fordíthassák; a tantervben ezért a „Mezei gazdasági gyakorlatok, méhészet és esetleg selyemtenyésztés” elnevezésű óra mellett nem szerepelt konkrét óraszám, hanem a tervezet azt az „iskolai tanítástól szabad órák” idejére írta elő. A három év alatt volt azonban növénytermelés, kertészet, szőlőművelés, borászat és erdészet (3-2-2 órában), állattenyésztés, állattartás és az állatok betegségei (0-2-3 órában) valamint mezei gazdasági üzlettan az utolsó évben két órában.<sup>26</sup> A tantervek természetesen az egyes órák elvárt tartalmával kapcsolatban, illetve az iskolai tankertekre vonatkozóan is megfogalmaztak elvárásokat. Eszerint először is előírták, hogy „a gazdasági szaktanítással egybekapcsolt felső népiskoláknak legalább 20 lehetőleg 40 holdból álló gazdasági terének kell lenni. E gazdaságilag berendezett és jól felszerelt kisbirtokokon a mezei gazdaságban az év folyamán előforduló minden munkákban a tanulóknak cselekvő részt kell venniük.”<sup>27</sup> Másodszer pedig hangsúlyozták, hogy a tantermen kívüli óráknak valóban a gyakorlat elsajátítása kell hogy a középpontjában álljon („A mezei gazdasági tárgyak tanítására nézve általában megjegyeztetik, hogy azok elméleti részét a lehető legrövidebbre

<sup>23</sup> Tanterv 1882: 9–10.

<sup>24</sup> Tanterv 1882: 7–8.

<sup>25</sup> Tanterv 1872: 14.

<sup>26</sup> Tanterv 1882: 16.

<sup>27</sup> Tanterv 1882: 14. Ehhez fontos megjegyezni, hogy a közoktatási törvény maga csak a tanítóképezdek esetében írta elő a tankertek létesítésének kötelezettségét.

s a főelvek ismeretébe bevezetésre kell szorítani, mindent gyakorlati mutatással kell kísélni és valóban gyakoroltatni a tanulókkal.”<sup>28</sup>), hiszen a cél a 12–15 éves korú gyerekek olyan – korszerű – gyakorlati tudással való felvértezése volt, amelyet közvetlenül hasznosítani tudtak a családi gazdálkodásban. A tanterv gyakorlat-központúságát, az oktatás praktikus hasznának hangsúlyozását a „felhasználók”, vagyis a tanulók és szüleik felé a tankönyvek is igyekeztek közvetíteni. Liebbald Béni, az egyik korabeli tankönyv szerzője – ebben az időben a baksai mintaiskola igazgatója és a Baranya Megyei Gazdasági Egyesület igazgatóválasztmányi tagja, vagyis tevékeny közreműködő a hazai gazdálkodás okszerűvé tételért folytatott küzdelemben –, könyve előszavában világosan állást foglalt mellett, hogy a népiskolai oktatásnak a korabeli társadalmi körülmények között alapvető feladata az elemi gazdálkodási gyakorlatok átadása a gyerekeknek:

„A tanításnak csak úgy van leginkább hazna, ha a gyermek azt, mit tanult, az életbe viszi át – tekintettel kell azért a tanítónak lenni arra, hogy a legszükségesebbek a gyermekben mintegy vérré váljanak.

A falusi népiskola növendékei nagyobb részben földművesek lesznek, s ha embe-  
rekké nőttek ki magukat, szeretnék, ha helyes gazdálkodásuk által a közvagyonossá-  
got mozdítanák elő, de akkor jut eszünkben, hogy mindenre tanítottuk – csak éppen  
gazdászatra nem.

Márpedig a gazdászattan a népiskolában az ugynevezett kenyérszakma – ezután szer-  
zendi a gyermek annak idején kenyérét – ennek helyes alapjától függ egykori anyagi  
lóléte s polgári kötelmeink megfeleltethetése, ennek tanaival találkozik az életben  
minduntalan – ez kíséri az életet át a sirig.

Népskolának gazdászattan nélkül nincs értelménye.”<sup>29</sup>

A gyakorlati órák struktúrája a következő volt: az első nagy csoportot a növénytermelés (az első évfolyamon), a kertészet, a szőlőművelés (a második évfolyamon), valamint a borászat és erdészet oktatása (a harmadik évfolyamon) jelentette. A második blokkot az állattenyésztés, az állattartás és az állatok betegségeiről szóló órák adták: a második évfolyamon előbb az állattartás alapjaiba (anatómia, takarmányozás, tenyésztés) vezették be a gyerekeket, majd a harmadik osztályban specifikusan a szarvasmarha, ló, juh, sertés és baromfi tárgyalása következett egymás után. A harmadik nagy blokkban – csak a harmadik évben – a mezei gazdasági üzlettan került be a tanrendbe: itt került sor a gazdasági rendszerek ismertetésére, illetve a tanulók arra való felkészítésére, hogy képesek legyenek kiszámítani egy kisgazdaság bevételeit és kiadásait a munkaerő, a befektetett eszközök és a működő tőke tekintetében. Összhangban azzal a már említett jellegzetességgel, hogy a tanrend igyekezett a különböző órákat tematikus értelemben egymással harmóniába hozni, itt azt is megjegyzi, hogy – az ugyancsak

<sup>28</sup> Tanterv 1882: 11.

<sup>29</sup> Liebbald 1872: 3.

a harmadik évben az órarendbe kerülő – „gazdasági egyszerű könyvvitel tanítását e tantárggyal egybe lehet kapcsolni”.<sup>30</sup> Végezetül ide tartozott a mezei gazdasági gyakorlatok blokk. A tanterv szerint a tanulóknak az év során előforduló mindenféle mezei munkával meg kellett ismerkedniük az iskola mellett felállított kisbirtokon.

A tanterv, bármennyire is központi szerepe volt az elemi iskolai mezőgazdasági oktatás céljának definiálásában és az oktatás hangsúlyainak meghatározásában, végső soron mégiscsak a keretet jelentette, amely a gyakorlat során telt meg tartalommal – mindenekelőtt a tanárok munkájától függően. S bár a tanterv rendelkezése szerint a gazdasági munkát „a tanulók mindenkor a gazdasági szaktanító közremunkálásával és vezetése alatt”<sup>31</sup> végezték, csak közelítő ismereteink vannak arról, hogy a népiskolai tanítók mennyire voltak, mennyire lehettek felkészültek a gazdálkodási ismeretek átadására. Igaz, az 1868. évi közoktatási törvény úgy rendelkezett, hogy a tanítóképezdéknak legalább kétholdnyi kertjük legyen, „hogy a növendékek a földmivelésben, a gyümölcs- és szőlőtermesztésben, gyakorlati oktatást is nyerjenek” (83. §) – ám, hogy ez nem teljesült, azt jelzi, hogy még harminc évvel később is, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének kongresszusa követeléseként kellett hogy megfogalmazza a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé a kerti vagy mezei mintagazdaságok létrehozását.<sup>32</sup> A képzők 14–18 éves diákokat vettek fel, és négyéves képzést biztosítottak, amely természettudományos és mezőgazdasági gyakorlati kurzusokat is tartalmazott: a méhészeti tanfolyam 1889-ben, a selyemhernyó-tenyésztés 1890-ben, míg a gazdasági oktatás 1894-ben kapott helyet a tanítóképzésben,<sup>33</sup> de természettudományi-gazdasági feladatok már korábban is szerepeltek a tanítói képesítővizsgákban.<sup>34</sup> A gazdasági-gazdálkodói ismeretek oktatása összességében hangsúlyosan jelent meg a tanítók képzésében, s a gazdálkodás különféle formái (például a selyemhernyó-tenyésztés, a gyümölcsstermesztés, a faiskolák, a baromfitenyésztés) kimutathatóan megjelentek a tanítók nem tantermi oktatómunkájában, „népművelő” tevékenységükben, ami „életviláguknak”, mindennapjaiknak, identitásuknak is szerves részét jelentette.<sup>35</sup> Persze arra vonatkozóan, hogy mennyire szervesen épült a tanítók mindennapjaiba és identitásába a gazdálkodás, s különösen, hogy milyen mértékben sikerült átadniuk a saját ismereteiket a gyerekeknek, legfeljebb feltevéseket fogalmazhatunk meg. A szöveg hátralévő részében azonban arra teszek kísérletet, hogy a felsőbb népiskolai osztályokban használt tankönyvek tartalmát megvizsgáljam, és azok alapján rekonstruáljam, milyen képe alakulhatott ki a gyerekeknek a gazdálkodásról, és vajon a „helyes

<sup>30</sup> Tanterv 1882: 13.

<sup>31</sup> Tanterv 1882: 14.

<sup>32</sup> Donáth 2015: 346.

<sup>33</sup> Donáth 2015: 290.

<sup>34</sup> Donáth 2015: 321.

<sup>35</sup> Nóbik 2019: 74–81.

arányoknak” a tanulmány elején felvázolt dimenziói részét képezték-e ennek a képnek.

## „HELYES ARÁNYOK” A FELSŐBB NÉPISKOLÁKBAN HASZNÁLT GAZDASÁGI TANKÖNYVEKBEN

A mezőgazdasági ismeretek terjesztésének már régóta bevett formája volt, hogy a különféle mezőgazdasági társaságok pályázatot írtak ki népszerűsítő vagy oktatófüzetek, birtokleírások, tanulmányok szerzői számára. Így már azelőtt, hogy a törvény rögzítette volna a népiskolai mezőgazdasági oktatás intézményes kereteit, megjelentek az első tankönyvpályázatok is. Az 1848-as forradalom utáni időszakból az egyik legkorábbi példa az az 1856-ban megjelent füzet, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium felhívására írt Gönczy Pál, aki ebben az időszakban tanító volt, illetve később a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja s nem utolsósorban az 1868-as tanügyi törvény előkészítő munkálataiban részt vállaló, tanügyekben jártas szakember, oktatási reformer. Gönczy Pál könyve (*Oktatás a gyümölcs- és eperfatermesztésben: vezérfonalul a nép és népiskolák számára*) – ahogy a címe is jelzi – egyszerre kívánta megszólítani a gazdálkodás iránt általában érdeklődőket, és próbált iskolai tankönyvként helytállni. A cél elérésre érdekében a füzet a klasszikus katekizmusok jól ismert kérdés-felelet formáját követte. Az eredetileg értelemszerűen a hitoktatásban használt katekizmus jellegű tankönyvek a 18. század végétől kezdve Európa-szerte népszerűvé váltak a pedagógiában, a 19. században pedig a mezőgazdasági ismeretek átadásának eszközeként is széles körben elterjedtek.<sup>36</sup> Maga a forma a kálvinista családba született és debreceni kollégium közegében szocializálódott Gönczy számára igencsak otthonos keretet jelenthetett. A tartalom világos, rövid, didaktikus kérdés-válasz struktúrába rendezése lehetővé tette az ilyen típusú könyvek szerzői számára, hogy akár összetettebb kérdéseket is könnyen olvasható, érthető, memorizálható formában tárjanak az olvasóik elé – legyen szó akár, mint esetünkben, a kevéssé iskolázott falusi lakosságról vagy éppen elemi iskolai tanulókról. A formán túl a keretet biztosító történet – az újszerű és újíto módszereiről híres, faluközeli gyümölcsösbe látogató tanítóról szóló tanmese – is a vegyes összetételű közönség elérését célozza. Eredményképpen a munka végül sem tisztán szakkönyv, sem valódi iskolai tankönyv nem lett, hanem ennek a két – a következő évtizedekben egymástól fokozatosan elváló – típusnak egyfajta sajátos elegye. A gyümölcskertész a „helyes arányokban” gondolkodó gazdálkodó megszemélyesítője volt, aki egyfelől széleskörűen tájékozott volt a gazdálkodást illető általános témákban, így válaszolni tudott az éghajlattal, a talajtípusokkal és a különféle növények igényeivel kapcsolatos kérdésekre – vagyis mindazokban a témákban alapvető információkat közölt, amelyek az iskolai tananyag szempontjából fontosak voltak. Ugyanakkor

<sup>36</sup> Joly 2016, különösen: 136–137 és 143.

szorgalmas és innovatív gazdálkodóként is betöltötte a szerepét a szűkebb, gyümölcsstermesztést illető témákban, s útmutatást nyújtott az újfajta technikák és eszközök iránt érdeklődő paraszt-kisgazdák számára.<sup>37</sup> A könyv második felében felmerülő speciális gyümölcskertészeti témák önmagukban nyilvánvalóan túl bonyolultak és nehezen megfoghatók voltak a 12–15 éves gyerekek számára, de az üzenet (a falusi gyümölcsös ismerős környezetébe ágyazva, valamint meggyőző és didaktikus stílusban közvetítve) még így is egyértelmű: a „helyes” gazdálkodás lehetséges és kívánatos modelljét jeleníti meg, a „jövőbeli gyümölcskertészek” számára kijelölt utat.

A következő évtizedekben jelentős fejlődés és gyarapodás következett be a kifejezetten elemi iskolásoknak oktatási célból készült tankönyvek piacán.<sup>38</sup> Világossá vált, hogy szükség van a szakszövegek olvasásában kevésbé jártas olvasók számára írt könyvekre. Lukácsy Sándor 1869-ben a *Gazdasági kis káté: Tankönyv a népiskolák használatára* című könyvének bevezetőjében a következőképpen fogalmazta meg ezzel kapcsolatos meglátásait. A tanításhoz használt korábbi, leggyakrabban mezőgazdasági szakemberek által írt anyag túl bonyolult és magas szintű volt az elemi oktatás számára: „első kezdetben a néptanító alig találja meg a fonalat a munka megkezdésére, midőn a nép ifjúságának fogalmához mért tankönyveknek nagy hijával vagyunk”.<sup>39</sup> Ezt a hiányosságot igyekeztek pótolni az új könyvekkel.

Az új tankönyvek és kézikönyvek nagyon sok újítással éltek, és ezért sokfélék voltak, az mégis közös bennük, hogy a legtöbb szerző nemcsak a gazdálkodás egyik vagy másik ágának szakembere volt, hanem a legtöbb esetben pedagógus is. Talán az egyetlen kivétel Fuksz Emil (avagy Emil Fuchs) kertész és tájépítész elemi iskolák számára írt, faiskolai kertészetről szóló könyve. Munkája 1864-ben jelent meg, egy évvel azelőtt, hogy Pest főkertészévé nevezték volna ki, a tankönyvpiac megszületésének korai időszakában (ezt mutatja a kissé körülmenyes és hosszadalmas címe is: *Vezérkönyv a gazdasági fanevelés, szaporítás és rendezés valamint a kiültetett fák évenkénti kezeléséről: a magyar népiskolák számára, kézikönyvül*), mégis a „tisza”, vagyis kizárólag oktatásra szánt tankönyvek egyik prototípusának tekinthető. A később megjelent könyvek szerzőinek mind közül volt a pedagógiához is. Lukácsy Sándor végzettsége szerint jogász volt, de előbb községi faiskolákat alapított, majd az 1850-es évek elején iskolát szervezett a fakertészek számára. *Népszerű gazdaságtan a falusi népiskolák használatára*

<sup>37</sup> Az egyik eszköz például, amelyet a gyümölcsész a saját találmányaként mutatott be, egy hosszú nyelű gyümölcscsedő volt, amelynek végére extra ollót erősített, hogy alkalmassá váljon a felső ágak metszésére is. Egy másik hosszú tankönyvi beszélgetés során egyszerű mondatokban vezette be a tanítót a gyümölcsfák oltással történő nemesítésébe, ami valószínűleg mind a használt fogalmakat, mind az alkalmazott technikát illetően túllépte a gyerekek érdeklődését és kompetenciáját.

<sup>38</sup> A hazai iskolai gazdasági tankönyvekről eddig nem készült szisztematikus kutatás. A korai agronómiai szak- és oktatási szakirodalom legnagyobb gyűjteménye a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtárban található, de feltehetőleg az sem teljes (<http://www.mezogazdasagikonyvtar.hu/>).

<sup>39</sup> Lukácsy 1869: 4.

címmel 1872-ben jelent meg Liebbald Béni második, falusi iskolásoknak szánt kötete. Liebbald tanító volt, mintaiskolát szervezett a Baranya vármegyei Baksán, valamint tagja volt a megyei mezőgazdasági egyesületnek. Engelbrecht Károly könyve (*Az állat-boncz és élettan és az általános állattenyésztés alapvonalai: földműves és felsőbb népiskolák, gazdasági tanfolyamot hallgató néptanítók, tanító-képezdek és gyakorló gazdák számára*) megjelenése idején, 1871-ben a keszthelyi gazdasági tanintézet tanára volt, műve azonban vegyes közönségnek szólt. Gönczy Pál, akivel a korszak első ismert tankönyvének szerzőjeként már találkoztunk, pedagógus, az oktatási reformmozgalmak jeles képviselője volt, s a gyümölcstermesztésről szóló népnek és népiskoláknak szánt könyve után (1860-ban) egy már szűk értelemben vett népiskolai tankönyvet is kiadott ugyanebben a témában.

Az oktatás szerepének erősítésére irányuló törekvés összességében nemcsak a tankönyvek számának növekedéséhez, de stílus és szerkezet szerinti kiszínesedéséhez is vezetett. Megfigyelhető, hogy míg a különféle részterületekkel (selyemtenyésztés, fanemesítés, állatanatómia) foglalkozó könyvek klasszikus szerkezetet követtek (főfejezetek és alfejezetek; az általánostól a speciális irányába szűkülő fókusz), addig az iskolás gyerekeknek szóló, bevezető jellegű tankönyvek inkább a katekizmus formához ragaszkodtak. A kérdés-felelet struktúra jó eszköznek bizonyult a hatékony információátadás és a könnyebb memorizálhatóság szempontjából is. A legkevésbé iskolázott olvasók (legyenek azok gyerekek vagy gyakorló, de gyakran alulképzett gazdák) számára ez a forma tette a legegyszerűbbé, hogy ismeretlen témákkal kapcsolatba kerüljenek, s így hatékony, bár gyakran persze unalmas eszköz lehetett a tömegoktatásban akár az új eszmék – például a „helyes arányok” – népszerűsítésében is.

Kérdés tehát végül, hogy miként jelent meg a „helyes arányok” koncepciója a tankönyvekben, vagyis hogyan igyekeztek – ha egyáltalán – az új korszak új oktatási szisztémájában a hosszú távú haszonnal kecsegtető szakmai-gazdasági programot tudatos módon eljuttatni ahhoz a nagyszámú réteghez, amelyik a leginkább hiányában volt a gazdasági fejlesztéshez szükséges egyéb – monetáris és materiális – tőkéknek, vagyis a kis- és törpebirtokos gazdákhöz, még pontosabban az ő gyermekeikhez, a jövő gazdáikhoz.

Liebbald Béni, akinek közvetlen gyakorlati tapasztalata volt ezekkel a gyerekekkel, a legkövetlenebb hangnemben tárgyalta úgy az alapfogalmakat, mint az összetettebb gondolatokat. Kérdés-válasz szerkezetű munkájában a tanulnivaló gondolatokat a „haszon” fogalma köré fűzve vezette elő:

„K: Hány főrésze van a gazdasátnak? V: A gazdasátnak két főrésze van, u. m. növénytermelés és jószágtenyésztés. K: *Hasznos-e a gazdasáttan tudása?* V: A gazdasáttan tudása nemcsak hasznos, hanem szükséges is, főképp azoknak, kik földművesek lesznek, sőt mindazoknak, kik a gazdasáttal szeretnek foglalkozni.”

vagy

„K: Mit nevezünk növénynek? V: Növénynek azon testet nevezünk, mely él és táplálkozik, de magától mozogni nem bír. Ilyenek a gabonanemek, fák, füvek és virágok. K: Mire ügyeljen a gazda, *ha haszonnal akar növényt termelni*? V: Arra, hogy 1) ismerje a növényt, melyet termelni akar – 2) ismerje a földet, melyben azt termelni akarja.”<sup>40</sup>

Liebbald kifejezetten a falusi népiskolák tanulóinak szánta a könyvét, ezért a „helyes arányok” lehetséges értelmezési dimenziói közül azt választotta ki, amely ennek a célcsoportnak a legkézzelfoghatóbb volt, nevezetesen a gazdálkodás és a mezőgazdasági technikák körét, azaz a racionális gazdálkodást. Mivel ez a téma kézzelfogható módon kapcsolható volt a parasztyerekek mindennapi életéhez, pedagógiai szempontból célravezetőnek tűnik ezzel magyarázni a „helyes arányok” elvont gondolatát – egyszersmind a korabeli szaksajtóban használt „okszerűség” fogalmat közérthető módon bevezetni.

„K: Mikor termelünk okszerűen? V: Okszerűen akkor termelünk, ha azon vagyunk, hogy kis helyről sok és jó növényeket nyerjünk. K: Miképp lehet ezt elérni? V: Ezt akként lehet elérni, ha a termelés módját jól megtanuljuk s munkánkat nem kimélgjük. A közmondás is azt mondja: »Munka és szorgalom után a legbiztosabb a vagyon.«”<sup>41</sup>

Az ügyvédből lett kertész, Lukácsy Sándor könyvének hangvétele merőben más volt.<sup>42</sup> Bár ő is a káté formát használta, a Liebbald-féle tömör kérdés-válaszok helyett ő hosszabb, bővebben kifejtett – bár nem kevésbé didaktikus és célratoró – szövegekkel operált. Füzetének bevezetőjében egyértelműen leszögezte álláspontját a gazdaszat céljáról, amelyet a kiegyezéssel járó áldozatok helyrehozása eszközének tartott. A népiskolákba felvett gazdasági szakoktás révén – írja – a néptanítók „ringatják nemzeti átalakulásunk bölcsőjét, melyből egy boldogabb nemzedéknek kell termésétől áldott hazánk virányos ligeteire lépni”.<sup>43</sup> A „helyes arányok” fogalma nála nem szűkül le az okszerűségre, hanem a gazdasági elmaradottság felszámolásának eszköze lesz. A következő példában feltett kérdés már önmagában is meglehetősen tendenciózusnak hat, de még érdekesebb a válasz, amelyben Lukácsy egyetlen (bár sűrű) bekezdésben összefoglalta a korabeli gazdasági szakmai diskurzus „nem helyes”, egyoldalú szántóföldi gazdálkodásról valott téziseit.

„K: Hazánk gazdasági ipara különösen – követel-e hasznos javításokat? V: Hazánk gazdasági ipara különösen – javításokat követel, mert a miveltebb külföld irányában nagy hátramaradásban vagyunk. Egy hold földről alig fele annyit termelünk, mint kellene, – takarmányunk kevés és nagyobbrészt hitván, ennek

<sup>40</sup> Liebbald 1872: 5. (Kiemelések tőlem: K. Zs.)

<sup>41</sup> Liebbald 1872: 5–6.

<sup>42</sup> Lukácsy 1869.

<sup>43</sup> Lukácsy 1869: 3–4.

következtében házi állataink silányak, az igavonó kevesebb munkát képes tenni, mint kellene – silány tápláléka következtében trágyája sovány, bőre könnyű; ide járul az is, hogy nálunk kirekesztőleg csaknem a gabonafélék termelésével foglalkozunk, és drágán fizetjük a külföldről behozott olyatén terményeket, melyek a gabonánál nagyobb jövedelmet adhatnak; de mindenesetre káros nálunk az, hogy a gazdasági ipar csak kevés ágát üzzük, mely, ha például a búza nem sikerül, inség uralkodik, ellenben, ha a gazdasági ipar több ágait kezelnénk, egyik nem sikerülésével kárpótlást találhatnánk a másikában, és a szükség hallatlan volna az országban.”<sup>44</sup>

\* \* \*

Magyarország mezőgazdasági piaci pozíciója a kormányzatot hosszú ideje arra ösztönözte, hogy szisztematikus és az oktatás legalsóbb szintjeitől bevezetett gazdasági képzést dolgozzon ki. Az 1848-at követő gazdasági és társadalmi átrendeződési folyamatok által felszínre hozott újabb kihívások – a fejlődés fenntartása, s különösen fokozása érdekében – a hagyományos termelési módok megváltoztatásának (azaz az extenzív szántóföldi, egyoldalú, búzaalapú gazdálkodástól való elmozdulásnak) igényét is felszínre hozták. A „helyes arányok” század közepén kidolgozott fogalmának és eszméjének a kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet és az egyenlőbb földelosztás igénye mellett fontos eleme volt az okszerű, vagyis racionális termelési módok népszerűsítése is, amelyre – az oktatási rendszer egyidejűleg zajló átszervezésével – az elemi népiskolai szinttől kezdve alkalmasnak ígérkezett.

A tanulmány célja az volt, hogy megvizsgálja, mennyiben sikerült vagy sikerülhetett a népiskolákat valóban a „helyes arányok” terjesztésének szolgálatába állítani. Az elemzés szerint az eredmény korlátozott volt. Először is, mert bár az 1868-ban kiadott közoktatási törvény előírta, hogy minden elemi iskolában kell gazdasági órákat tartani, végül csak a felső népiskolai osztályokban vezettek be a gyakorlati kurzusokat. Ilyen iskolák csak az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeken léteztek, és 12–15 év közötti gyerekek látogatták őket, vagyis az a korosztály, amelyben a legnagyobb volt a lemorzsolódás. Másodsor, korlátozott maradt a gazdasági ismeretek terjesztése azért is, mivel a népiskolai tanítók képzése ebben az időszakban még maga sem haladt előre számottevően. A tanítóképzőről kikerülő tanárok mezőgazdasági és gazdasági ismereteik tekintetében gyakran csak néhány lépéssel jártak tanítványaik előtt. A tanításhoz használt ismertetőfüzetek, tankönyvek és katekizmusok elterjedésének vizsgálata arra is rámutatott, hogy a kifejezetten és tudatosan a népiskolai tanulóknak szánt tananyagok megjelenéséről is csak az 1860-as és 1870-es évektől kezdve beszélhetünk. A tankönyvek tartalmi vizsgálata alapján pedig végül az is láthatóvá vált, hogy a „helyes arányok” eszméjének átadása magának a fogalomnak a természete miatt is csak korlátozott maradhatott: a tankönyvek a feltételezett célcsoport

<sup>44</sup> Lukácsy 1869: 9–10.

érdeklődése és képességei miatt – vagy éppen a szerző szakmai szándéka szerint – csak a fogalom egyik vagy másik dimenziójának megragadására vállalkozhattak.

## FORRÁSOK

- Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
- Népszámlálás 1881: *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I. kötet. Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1900: *A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1909.
- Engelbrecht Károly 1871: *Az állat-boncz és élettan és az általános állattenyésztés alapvonalai: földmives és felsőbb népiskolák, gazdasági tanfolyamot hallgató néptanítók, tanító-képezdek és gyakorló gazdák számára*. Pest.
- Fuksz Emil 1864: *Vezérkönyv a gazdasági fanevelés, szaporítás és rendezés valamint a kiültetett fák évenkénti kezeléséről: a magyar népiskolák számára, kézikönyvül*. Pest.
- Gönczy Pál 1856: *Oktatás a gyümölcs- és eperfatenyésztésben: vezérfonalul a nép és népiskolák számára*. Pest.
- Liebbald Béni 1872: *Népszerű gazdászattan a falusi népiskolák használatára*. Baksa.
- Lukácsy Sándor 1869: *Gazdasági kis káté: Tankönyv a népiskolák használatára*. Pest.
- Rendelet 1872: A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1872. dec. 10-én 32488. szám alatt a köztörvényhatóságokhoz intézett rendelete, a népoktatási törvény végrehajtása tárgyában. In: *Magyarországi rendelvek tára*. Hatodik folyam. Pest, 511–513.
- Rendelet 1882: A vallás és közoktatás m. kir. miniszternek 18,634. szám alatt valamennyi tanfelügyelőhöz, valamennyi közigazgatási bizottsághoz és valamennyi egyházi főhatósághoz intézett rendelete a gazdasági szaktanítással, illetőleg ipari tanműhellyel egybekapcsolt felső népiskolák tanterve tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Tizenhatodik folyam. Pest, 1278–1296.
- Tanterv 1872: *Tanterv a felső népiskolák számára*. Buda.
- Tanterv 1882: *Tanterv a gazdasági szaktanítással egybekapcsolt felső népiskolák számára*. Buda.
- Utasítás 1869: Utasítás a községek számára a népiskolai oktatást rendező 1868-ki XXXVIII. törvénycikk végrehajtása tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Harmadik folyam. Pest, 1870. 683–702.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta János, ifj. 1982: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern Monarchiában*. Budapest, 171–196.
- Donáth Péter 2015: Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905. In: Donáth Péter (szerk.): *Filozófia – Művelődés – Történet 2015*. Budapest, 223–388.
- Joly, Nathalie 2016: Educating in Economic Calculus: The Invention of the Enlightened Peasant via Manuals of Agriculture, 1830–1870. *Accounting History Review* (26.) 2. 131–160. <https://doi.org/10.1080/21552851.2016.1187639>
- Kiss Zsuzsanna 2014: Gabonaválság a 19. század végén. *Aetas* (29.) 4. 31–44.
- Kiss Zsuzsanna 2019: Agricultural Education in Nineteenth-Century Hungary. A Response to the Challenges of the “Age Of Modern Globalisation”. In: Regan, Joe – Smith, Cathal (eds): *Agrarian Reform and Resistance in an Age of Globalisation. The Euro-American World and Beyond, 1780–1914*. London – New York, 107–122. <https://doi.org/10.4324/9781351055505-8>
- Kiss Zsuzsanna 2022a: “Proper Values” in Agriculture: The Role of Agricultural Associations in Knowledge Dissemination in Hungary, 1830–1880. In: Segers, Yves – Molle, Leen Van (eds): *Agricultural Knowledge Networks in Rural Europe, 1700–1990*. Woodbridge, 113–132. <https://doi.org/10.1017/9781800105751.006>
- Kiss Zsuzsanna 2022b: Eredmények és kudarcok a gazdatisztek jogállásukért és érdekképviselésük szabályozásáért folytatott küzdelmében a 20. század elejéig. *Aetas* (37.) 1. 62–73.
- Kövér György 1998: Vagyon- és jövedelemmegoszlás. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 79–92.
- Molnár Antal 1871: *Gazdasági népoktatás hazánkban s külföldön szerzett tanulmányok szerint*. Pest.
- Nóbik Attila 2019: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában*. Szeged.
- Orosz István 1965: A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk. és bev.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok 2*. Budapest, 9–145.
- Perry, P. J. 1981: High Farming in Victorian Britain: Prospect and Retrospect. *Agricultural History* (55.) 2. 156–166.
- Pukánszky Béla – Németh András 1996: *Neveléstörténet*. <https://www.mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm> – utolsó letöltés: 2023. július 12.
- Szuhay Miklós 1971: A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 között. *Agrártörténeti Szemle* (13.) 1–2. 38–59.
- Vörös Antal 1966: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunán-túl, 1850–1914. *Történelmi Szemle* (9.) 2. 162–186.

Olosz Levente

## Galíciaiak, borkereskedők és razziák Északkelet-Magyarországon 1918 nyarán

1918 nyarán nagyszabású razziák zajlottak Magyarország északkeleti megyéiben. Dacára a hatóságok magyarázatának, miszerint az árdrágítók visszaszorítását szerették volna elérni, a razziák kizárólag zsidókat érintettek, brutalitásukban pedig addig nem látott méreteket öltöttek. A szakirodalom ez idáig csak néhány bekezdést szentelt az ügynek. Általában a magyarországi neológ zsidóság központi lapja, az *Egyenlőség* tudósításaira hivatkozva a háborús nélkülözés és a társadalmi feszültségek nyomán felerősödött antiszemitizmus lecsapódásának titulálták,<sup>1</sup> vagy a zsidók évszázados kirekesztése eszközének tekintették.<sup>2</sup> Kétségtelen, hogy az országszerte fellángoló antiszemita retorika is szerepet játszott a zsidók megsegényítésében, azonban szükségesnek látszik tágabb kontextusban megvizsgálni az eseményeket. Ha így teszünk, a zsidó foglalkozások egyik legrégebbi ágával, a borkereskedelemmel, illetve a magyar közvéleményt a 19. század végétől foglalkoztató galíciaiak mítoszával találjuk szembe magunkat.

A zsidók Tokaj-Hegyalja bortermesztésében és kereskedelmében játszott szerepéről számos áttekintés született, leggyakrabban társadalom-, gazdaság-, illetve agrártörténeti megközelítésben.<sup>3</sup> E munkák közös vonása, hogy a zsidókat a tokaj-hegyaljai szőlőtermesztés, borkészítés és kiváltképp a borkereskedelem terén a „fejlődés motorjaként” jellemzik, miközben azt is bemutatják, hogy állandóan konfliktusban álltak a keresztény gazdasági szereplőkkel. A galíciai zsidó bevándorlás korabeli értelmezését és az eltűzött kormányzati reakciókat Konrád Miklós és Stark Tamás foglalta össze<sup>4</sup> a legátfogóbban.

Jelen tanulmányban az 1918. nyári razziákat a helyi borkereskedelem dinamikájának és a galíciai bevándorlásról kialakult mítoszoknak a kontextusában mutatom be. Ebben az összefüggésben a razziákban a kormányzat etatista gazdaságpolitikája és a galíciaiak ellen használt zsidóellenes retorika csapódott le, amelyek végső soron a tokaj-hegyaljai borgazdaságot súlyos válságba taszították. Álláspontom bizonyításához a zsidó sajtó beszámolóin túl a Pénzügyminisztériumnak küldött, razziákról szóló jelentéseket, a Földművelésügyi Minisztérium vonatkozó iratait, illetve az ügy kapcsán kiobbant, egészen 1918 októberéig zajlott széles körű vitát elemzem.

<sup>1</sup> Stark 2015: 232; Csorba 2017: 127; Kádár–Vági é. n.

<sup>2</sup> Pelle 2014: 35–36.

<sup>3</sup> Komoróczy 1944; Balassa 1975; Hógye 1986; Orosz 2009; Ringer 2015; Ungváry 2016.

<sup>4</sup> Konrád 2018; Stark 2015.

## A RAZZIÁK A ZSIDÓSÁG SZEMSZÖGÉBŐL

Szokatlan eljárás vette kezdetét 1918 júniusában Sátoraljaújhelyen. A rendőrség „az árdragítók elleni razzia” címszó alatt egyre-másra bolygatta meg a város polgárainak életét. A hatósági szigor az új rendőrkapitány kinevezésével vette kezdetét. Petrovay Ákos már hivatalának elfoglalásakor leszögezte szándékait: „Az idegenek nyilvántartása fokozott feladatot ró a hatóságokra, amely feladatnak a jelenben csak úgy felelhet meg, ha akaratán kívül a tisztességes elemeket is molesztálja.” Igyekezett azért megnyugtatni a lakosságot, hogy beosztottjait a „közönséggel szemben udvarias és tapintatos viselkedésre” fogja instruálni.<sup>5</sup> A rendőrkapitány az idegenek alatt elsősorban azokat a kereskedőket értette, akik a tokaj-hegyaljai és az északkelet-magyarországi régió borai miatt látogattak Sátoraljaújhelyre, s akiknek a híre még a fővárosba is eljutott.<sup>6</sup>

Sátoraljaújhelyen, a Központi Kávéházban üzletelő „idegen” borkereskedőket a csendőrök először június végén kísérték a rendőrség épületébe, ott pedig adóztatás címen hadikölcsön jegyzésére kényszerítették őket. Az első eset még nem okozott nagy felzúdulást az ellenőrzésekben és razziaokban bővelkedő háborús mindennapokban, bár a város képviselő-testületi ülésén kifogást emeltek ellene.<sup>7</sup> Egy szemtanú véleménye szerint a „zsidóhajszának” nem is az igazoltatás volt a célja, csak rá akartak ijeszteni a zsidókra.<sup>8</sup>

Sokkal nagyobb visszhangot váltott ki a július 16-ai razzia, amely kizárólag zsidó személyeket érintett, annál is inkább, mivel az izraelita szefárd imaházban tartott istentisztelet közben történt. Az istentiszteletről még az öreg rabbit, Teitelbaum Lipótot is elhurcolták – a csendőröket még az sem hatotta meg, hogy hivatkozott virilis státuszára, „szeplőtlen múltjára, politikai megbízhatóságára”.<sup>9</sup> A hatóságok a razzia indokál a borkereskedelemben elkövetett árdragítást adták meg. Legrészletesebben a *8 Órai Újság* foglalta össze az eseményeket:

„A csendőrkülönítmény parancsnoka [...] felszólította az imádkozókat, hogy azonnal hagyják abba az istentiszteletet és mindenki úgy, ahogy van, lépjen ki a padból és álljon sorba. [...] A csendőrök ellepték a padsorokat és úgyszólván minden embert külön-külön ráncigálva ki onnan, kényszerülnek, hogy álljanak be a sorba. A hitközség higgadtabb vezetői könyörögtek a csendőrkülönítmény parancsnokának, hogy engedje legalább az istentiszteletet befejezni és akkor ők garantálják, hogy az egész gyülekezetet egytől-egyig rendelkezésére bocsátják a hatóságnak. Sem a kérés, sem a könyörgés nem használt.”<sup>10</sup>

<sup>5</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. július 3. 1.

<sup>6</sup> *Pesti Napló* 1918. június 4. 3.; *Az Újság* 1918. május 19. 15.

<sup>7</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. június 29. 1.

<sup>8</sup> *Egyenlőség* 1918. július 13. 3.

<sup>9</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 2.

<sup>10</sup> *8 Órai Újság* 1918. július 23. 3.

A végül előállított három vádlott ügyét gyorsított eljárás keretében két héten belül tárgyalásra tűzték ki, ahol mindannyiukat felmentették, sőt az ellenbizonyítékoknak köszönhetően két esetben az ügyészség volt kénytelen ejteni a vádat.<sup>11</sup>

Július végétől egy héten át tartó, az addigiakhoz kivitelezésében hasonló, de méreteiben átfogóbb és földrajzi lefedettségében kiterjedtebb razziára került sor Északkelet-Magyarországon. Ez Sátoraljaújhelyen kezdődött július 28-án, és tíz napon át folytatódott az északkeleti megyék nagyobb városaiban.<sup>12</sup> Az eljárást minden településen egy határrendőrökből, katonai rendőrökből és pénzügyi tisztviselőkből álló bizottság végezte. Mivel jogköréből adódóan a Magyar Királyi Határrendőrség a határ menti önkormányzatok rendvédelmi testületeinek egy részét bevonhatta a határőrizeti teendők ellátásába,<sup>13</sup> így a nagyobb településeken a csendőrség segítségét is igénybe vették. A fellépés egységes mintát követett: az utcán, kávéházakban, templomokban és pályaudvarokon tartózkodó zsidó férfiakat összegyűjtötték, majd a városok főterére terelték, ahol igazoltatták, „megadóztatták” őket, végül többüket letartóztatták vagy kiutasították.<sup>14</sup>

Az akció kínos incidensek sorát szülte, ami abból adódott, hogy elsősorban helyi illetőségű, magyar állampolgárságú zsidókat inzultáltak. Miskolcon például az egyik kávéházban a katonai rendőrség egy Mezei Miklós nevű biztosítási hivatalnokot egymás után kétszer igazoltatott. „Mezei tiltakozott a molesztálás ellen, amitől olyan botrány támadt, [...] a botrány még inkább elfajult volna, ha egy véletlenül jelenlévő bíró meg nem akadályozza, hogy Mezeit előállítsák.”<sup>15</sup> Mátészalkán a rendőrök a helyi rabbittól azt követelték, hogy „nyitassa fel a templomot, »nincs-e ott elrejtve zsidó«”.<sup>16</sup>

Az igazoltatás során, amennyiben a kinézet nem szolgált teljes bizonyossággal (hiányzott a kaftán és a szakáll), megkérdezték a férfiakat a vallásukról, az izraelitákat pedig igazolás címen elkísérték.<sup>17</sup> Egy beszámoló szerint Sátoraljaújhelyen „minden idegen borkereskedőt és a zsidó hitvallású férfi egyéneket letartóztatták, több embert a templomban, és vitték kihallgatásra, kihallgatás után pedig vizsgálati fogságban is tartották őket”.<sup>18</sup> Egy másik sátoraljaújhelyi tanú így vallott sérelmeiről:

„A katonai rendőrök minden zsidó hitűt, kivétel nélkül igazolásra szólítottak fel és dacára, hogy az okiratait, illetve igazolványait rendben találták, bekísérték az illetőt a rendőrségre, kávéházból, vendéglőből, de csakis Mózes vallását. Minden áthaladó

<sup>11</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 3. 10.

<sup>12</sup> A razzia a következő településeket érintette: Bártfa, Beregszász, Érmihályfalva, Kisvárd, Mátészalka, Mezőlaborc, Miskolc, Munkács, Nyírbátor, Nyíregyháza, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szatmárnémeti, Szerencs, Tokaj és Ungvár.

<sup>13</sup> Parádi 2016: 45.

<sup>14</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 1–2; *Zsidó Szemle* 1918. augusztus 23. 5–6.

<sup>15</sup> *Miskolczi Napló* 1918. július 31. 3.

<sup>16</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 3.

<sup>17</sup> *Zsidó Szemle* 1918. augusztus 23. 8.

<sup>18</sup> *Sárospatak* 1918. augusztus 4. 1.

vonatról igazolás nélkül csoportosan szállították le a zsidókat, s úgy vezették őket egy bizottság elé. [...] A katonai rendőrök bizonyára parancsba kapták, hogy csakis zsidót cipeljenek be, kiknek javarészt a szakállról lehet felismerni. [...] Akinél nagy összeg pénzt találtak, lefoglalták. Egy csendőrfőhadnagy a zsidók csoportjához sietett és kétszer közük rúgott hatalmas erővel és épp egy szegény beteges, fájós lábú zsidót rúgott meg. A katonarendőrök is verték kézzel, lábbal, fegyverrel és lökdösték e szegény testvéreinket.”<sup>19</sup>

Minden tapintatot nélkülözve jártak el a zsidó vallás kiemelt ünnepén, jom kippur napján, Máramaroszigeten. A különböző irányzatokhoz tartozó zsinagógákat a rendőrök és a csendőrök a szertartások alatt vették körbe, majd az ott tartózkodó férfiakat összegyűjtötték és igazoltatták. Az *Egyenlőség* így számolt be az eseményekről: „Letartóztattak több embert, akinek az ünnep miatt nem volt kéznél az igazolványa. Megakadályozták az asszonyokat, hogy az elhozott igazolványokat férjeiknek átadhassák, sőt az asszonyokat a templomba be sem engedték. Több asszonyt puskatussal véresre vertek.”<sup>20</sup> A csendőrök a razziát taszigálások, lökdösődés közepette végezték, egyes beszámolók szerint még a „fegyvert készenlétbe” parancs is elhangzott.<sup>21</sup>

A zsidó lakosok elleni fellépés sokkolta a zsidó közvéleményt. Az *Egyenlőség* az oroszországi zsidóellenes hatósági razziákhoz, az oblavákhoz<sup>22</sup> hasonlította a történeteket, a lap főszerkesztője, Szabolcsi Lajos egyenesen középkori és törzsi állapotokat emlegetett: „szabad-e egy jogállamban úgy banni emberekkel, ahogy a Pamlényi csendőrei bántak a zsidókkal, vagyis úgy, ahogy az körülbelül az ausztráliai vad törzsek között szokás?” Felháborítónak találta, hogy a hatóságok a galíciaiak ellen kialakult negatív sztereotípiákra hivatkozva igyekeztek legitimálni a fellépést. A cionista nézeteket propagáló *Zsidó Szemle* újságíróját az eljárás szintén a középkori inkvizíciós módszerekre emlékeztette.<sup>23</sup> Székely Ferenc udvari tanácsos vezetésével a sátoraljaújhelyi hitközségek küldöttsége a miniszterelnöknél arról panaszkodott: „Sátoraljaújhelyen nem árdrágítókat és nem katonaszökevényeket keresnek, hanem felekezeti jellegű pogromokat rendeznek, melyek semmivel sem menthetőek és semmivel sem magyarázhatók.” A miniszterelnök gyors rendteremtésre tett ígéretet.<sup>24</sup>

Az incidens hatására az asszimiláció iránt elkötelezett zsidóságnak szembe kellett néznie azzal, hogy magyarságtudatuk ellenére környezetük zsidóként kezeli őket, így csak ennek tudatosításával léphetnek fel a „a terjeszkedő antiszemita

<sup>19</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 2.

<sup>20</sup> *Egyenlőség* 1918. szeptember 21. 1–2; uo. 1918. szeptember 28. 1–4.

<sup>21</sup> *Máramarosi Független Újság* 1918. szeptember 21. 1–2.

<sup>22</sup> Orosz szó, a zsidók elleni razziát jelenti. Oroszországban a 19. század végén és a 20. század elején lezajlott oblavák során a hatóság emberei betörték a zsidók házaiba, templomaiba. Szélsőséges esetekben a nyílt utcákon tüzet vezényeltek a zsidó tömegekre.

<sup>23</sup> *Zsidó Szemle* 1918. augusztus 23. 5–6.

<sup>24</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 12; *A Nap* 1918. augusztus 9. 3.

áramlattal” szemben.<sup>25</sup> Nem véletlen tehát, hogy a zsidó önvédelem gondolatát Székely Albert sátoraljaújhelyi ügyvéd és politikus vetette fel először. Ő a sajtóban elharapódzó zsidógyűlölet és hatósági antiszemitizmus visszaszorítására akart eszközt adni a zsidóság kezébe. Az egykor a 48-as Függetlenségi Pártban politizáló és magyarságát büszkén vállaló Székely 1918 júliusában tette közzé felhívását egy „Önvédelmi Liga” nevű szervezet megalakítására. Mint írta: „Összeszorul a szívem, könny pereg le szemeimből, hogy elvész minden, amit életcéllal tűztem ki, hogy testem minden idegszálával, lelkem minden hevével igaz, hű, tősgyökeres magyar legyek, de egyszersmind igaz, igazi, hűséges, buzgó zsidó.”<sup>26</sup>

## A RAZZIA AZ ORSZÁGOS KÖZVÉLEMÉNY ÉS A HELYI KÖZIGAZGATÁS SZEMSZÖGÉBŐL

Az első sátoraljaújhelyi razziák kapcsán a kapitalizmust és liberalizmust a zsidókérdésen keresztül kritizáló *Alkotmány* című nemzeti-keresztény hetilap az esetet még kivizsgálásra érdemesnek ítélte, mivel „a rendőrség a vallásuk gyakorlása közben lépett föl a zsidók ellen”.<sup>27</sup> Azonban hamar megtalálták azt a magyarázatot, amely kizárta a felekezeti sérelem elkövetésének lehetőségét: mivel a „galíciaiak, szélhámos zugkupecsek, kaftános borüzérek” a Központi Kávéház melletti bóher iskolát használják illegális üzletkötésre, a csendőrök oda hatoltak be igazoltatás céljából. Ekkor „a meglepett börsézők a fajuktól megszokott találékonyssággal mit tehettek volna egyebet? – hamar fejükre kapták az imaszíjat és imádkozni kezdtek”. A cikkíró szerint az eljárás eredményeként 25 személyt utasítottak ki az országból árdrágító üzelmek miatt.<sup>28</sup> Búza Béla helyi ügyvéd és újságíró hasonló történet felvázolásával állt ki a razziák jogossága mellett, továbbá leszögezte, hogy az üzérek „improduktív elemek”, mivel a kereskedelem alapfogalmával ellentétben nem az árut juttatják el a termelőtől a fogyasztóig, hanem a borrhésvények adásvételéből gazdagodnak meg.<sup>29</sup>

Egyes budapesti sajtóorgánumok továbbra is a razzia antiszemita jellege mellett érveltek,<sup>30</sup> amelynek az említett hitközségi küldöttség is nyomtatékot adott, mivel kérte a Zemplén megyei zsidóság elleni zaklatások beszüntetését.<sup>31</sup> Az eseményeket boncolgató hozzászólók elsősorban az árdrágítással vádolt csoport, vagyis a *galíciaiak* kérdésében feszültek egymásnak. A Galíciából vagy Oroszországból bevándorló, elmagyarosodni nem hajlandó vagy arra képtelen, ám gazdasági tevékenységével a keresztény lakosságot anyagilag megkárosító zsidók

<sup>25</sup> *Egyenlőség* 1918. július 6. 1–2.

<sup>26</sup> *Egyenlőség* 1918. július 6. 3.

<sup>27</sup> *Alkotmány* 1918. június 23. 13.

<sup>28</sup> *Alkotmány* 1918. július 26. 8.

<sup>29</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. július 27. 1.

<sup>30</sup> *8 Órai Újság* 1918. július 23. 3; uo. 1918. július 31. 4.

<sup>31</sup> *Egyenlőség* 1918. július 27. 12.

mítosza a 19. századtól élt a magyar politikai elit gondolkodásában. Annak ellenére, hogy a tényleges bevándorlás az 1860-as évektől megszűnt, vagy legalábbis jelentéktelen szintre csökkent, a közvélemény továbbra is a „kazároknak” nevezett galíciaiak beözönlését vizionálta.<sup>32</sup> A Széll Kálmán-kormány által 1903-ban benyújtott, *A külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról* szóló törvény kimondotta a galíciai zsidó bevándorlás korlátozásáért született. Mivel ilyen bevándorlók alig jöttek az országba, a törvénynek nem lett érdemi hatása, leszámítva a határrendőrség felállítását, amely a tárgyalat razziákban is döntő szerepet kapott. A törvény a galíciai bevándorlás percepciójára semmilyen hatást nem gyakorolt, az antiszemita lapok és röpiratok továbbra is a „kazárok” beözönléséről és üzelmeiről írtak.<sup>33</sup>

Galícia és Bukovina 1914-es orosz lerohanása következtében 15–20 ezer osztrák állampolgárságú galíciai zsidó menekült Magyarországra, akiknek többsége Budapestre érkezett. A köztudatban amúgy is negatív előjellel kezelt kaftános, szakállas, pajeszos zsidókat a közvélemény hamar összekapcsolta a növekvő áruhiánnyal, a mélyülő inflációval és az egyéb háborús problémákkal. Ezután a bűnbakká tett csoport tagjait előszeretettel illették az „uzsorás”, „árdrágító” és „katonaságot kerülő” jelzőkkel.<sup>34</sup> Mi sem érzékelteti ezt a jelenséget jobban, mint a *Budapest* sajtóorgánum cikke, mely szerint a háború első éveiben „a rendőrség alig akadt olyan árdrágítási ügyre, amelyben a lánckereskedelem néhány tagja ne galíciai menekült lett volna”.<sup>35</sup> Annak ellenére, hogy 1915-ben a magyar kormány a menekültek többségét osztrák területekre küldte, és csak azok maradtak az országban, akik időközben munkához jutottak, a sajtóban továbbra is tömeges jelenlétükről cikkeztek, és az irányukban táplált ellenszenv sem csökkent.<sup>36</sup> 1918 nyarán a budapesti rendőrség több razziát is tartott azoknak a galíciaiaknak a felkutatására, akik az országban illegálisan tartózkodtak. A „jobb módú galíciaiaktól” lefoglalt és rejtegetett közszükségleti cikkek, valamint a letartóztatott külföldi állampolgárok ténye csak megerősítette a közvéleményt a bűnösségükről.<sup>37</sup>

Ebben a kontextusban nem meglepő tehát, hogy a felvidéki vármegyékben lezajlott razziahadjáratot is a galíciai árdrágítók visszaszorításával indokolták. Olyan vélemény is akadt, miszerint a fővárosból a rendőrség által kiűzött galíciaiak „a felsőmagyarországi városokban telepedtek le és az utóbbi időben

<sup>32</sup> A lakosság azért érzékelhetett folyamatos bevándorlást, mivel a 19. század közepéig a különböző letelepedési korlátozások miatt a galíciai zsidók először határ menti megyékben, többnyire falun telepedtek le. A 19. század második felétől indultak meg a magyarok lakta megyék felé. Az ország belsejében élők ezt a folyamatot szubjektíven bevándorlásnak élhették át, ami valójában egy belföldi migráció volt. Ezt csak tetézte a zsidók magas természetes szaporulata, ami szintén a bevándorlás gyorsulásának illúziójával hathatott. Mindeközben a valóságban a 19. század végétől a zsidók kivándorlása nagyságrendileg meghaladta a bevándorlás mértékét. Varga 1992: 72–74; Pietsch 1999: 31.

<sup>33</sup> Konrád 2018: 31–59.

<sup>34</sup> Borbély 2018: 52–54.

<sup>35</sup> *Budapest* 1918. augusztus 23. 4.

<sup>36</sup> Stark 2015: 230–231.

<sup>37</sup> *Az Est* 1918. augusztus 23. 2; uo. 1918. augusztus 31. 3; uo. 1918. szeptember 7. 2.

talán egyébbel sem foglalkoztak, mint boreladásokkal”.<sup>38</sup> A legtöbb sajtótermék a határrendőrség nyilatkozatait minden kritika nélkül alapul véve, nagy megelégedettséggel számolt be a rajtaütésekről. A tudósítások közös vonása továbbá, hogy az akció elrendelését Wekerle Sándor belügyminiszteri tisztséget is gyakorló miniszterelnökhöz kötötték, illetve azt mind morális, mind pedig anyagi szempontból jelentős sikerként könyvelték el. A tudósításokban a sátoraljaújhelyi borbörzében folyó „illegális tevékenységet” kiemelt helyen kezelték.

Az egyik budapesti lap szerint a razziák célja „az alkalmatlan idegeneknek az ország területéről való eltávolítása, elrejtett élelmiszerek és közszükségleti cikkek feltárása, főképpen pedig kóbor és alkalmatlan üzerek ügyleteinek megadóztatása”. A *Kassai Újság* ennél egyértelműbben fogalmazott, ugyanis a „nyakunkon élőködő és árdrágító galíciaiak megfékezésével” indokolta a hatósági vasszigort.<sup>39</sup> A tudósítások szerint a hatóságok a kitűzött célt tökéletesen teljesítették, mivel a galíciai üzerektől meseszerű pénzösszegek kerültek elő.

„[...] milliós üzletekről szóló kötlevelek kerültek elő a kaftánokból, rengeteg pénzt szedtek elő a zsíros ruhák béléseiből és alig egy óra alatt két milliónál is nagyobb összegű készpénz látott napvilágot a meglepett üzerektől. Ez volt a forgótöke, amellyel dolgoztak és ami soha, adóbevallás tárgyát nem képezte [...]”.<sup>40</sup>

Sátoraljaújhely kapcsán a *Pesti Napló* megjegyezte:

„Sátoraljaújhelyen például több napon át is dolgozott a különítmény, a Központi Kávéházban lévő borbörze üzerei rengeteg dolgot adtak. Annyi galíciai menekült gyűlt össze ezen az egy helyen, hogy el sem fértek a kávéházban és kiszorultak az utcára, ahol a déli órákban még a kocsiközlekedés is megakadt.”<sup>41</sup>

A razzia tényleges eredményeit is kiválóra értékelték. Hatalmas mennyiségű rejtett áru felderítése mellett jelentős pénzbevételekről számoltak be. Csak Sátoraljaújhelyen kétszázezer korona adót szedtek be, az összérték pedig elérte az egymillió-kétszázezer koronát.<sup>42</sup> A tudósítások szerint azért is hozhatott ilyen busás eredményt az eljárás, mivel „az alkalmi üzletkötések tényének megállapítása most igen könnyen ment, mert ezeknek a kóbor üzereknek zsebe árumintával, körlevéllel és más, az üzletkötéshez szükséges nyomtatványokkal volt tele”.<sup>43</sup> Mindemellett a sajtóbeszámolók siettek megjegyezni, hogy a kártékony galíciaiak ellen végzett vizsgálatban a helybeli magyar zsidók nem kompromittálódtak, csak

<sup>38</sup> *Az Újság* 1918. augusztus 11. 7–8.

<sup>39</sup> *Kassai Újság* 1918. augusztus 13. 3.

<sup>40</sup> *Az Újság* 1918. augusztus 11. 7–8.

<sup>41</sup> *Pesti Napló* 1918. augusztus 10. 9.

<sup>42</sup> *Friss Újság* 1918. augusztus 13. 2.

<sup>43</sup> *Pesti Napló* 1918. augusztus 10. 9.

elenyésző számban sikerült rájuk az üzérkedést rájuk bizonyítani. A *Kassai Újság* szerkesztője például arra figyelmeztette a magyar zsidókat:

„Nagyon rossz szolgálatot tesznek a fogadatlan prokátorok, akik mindig a zsidóság nevében védik azt a [galíciai] hadat. Sem kulturális, sem erkölcsi, sem faji szolidaritást nem fűzhet magyar ember hozzájuk, és akik a galíciaiak bűnét a felekezeti immunitás köpenyegével takargatják, azok azt a szörnyű félreértést keltik, hogy a zsidóság valami nemzetközi maffiát, valami fekete, misztikus és egyben rabló szövetséget jelent [...]”<sup>44</sup>

Az *Egyenlőség* főszerkesztője, Szabolcsi Lajos helytelenítette a galíciaiak elleni uszítást. Szerinte a hadjárat alapja „az a pszichológiai feltevés, hogy a közvélemény, mihelyt hallani fogja, hogy csak galíciaiakról van szó, szemet huny és helyesel. A galíciai tudvalevőleg vogel frei, az, nemde, mind bűnös. Az, ugyebár, valamennyi gonosztevő. Azt szabad üldözni, arra lehet vadászni, azt egyszerűen meg kell semmisíteni.”<sup>45</sup> A zsidó sajtón kívül is megszólalt néhány, a razziákat elítélő hang. A *8 Órai Újság* például súlyos túlkapásokról írt, amelyek a sátoraljaújhelyi polgárok biztonságát veszélyeztetik.<sup>46</sup>

A zsidó lakosok elleni fellépés nemcsak a zsidó közvéleményben okozott felzúdulást, de még a közigazgatás helyi képviselői, politikusok, illetve helyi lakosok is felemelték szavukat a jogtalanak gondolt intézkedéssorozat ellen. Máramarosszigeten a polgármester és a rendőrkapitány-helyettes „a legmélyebb megbotránkozásuknak adtak kifejezést, másrészt kijelentették, hogy a sérelem nemcsak a zsidóságot érte, hanem a város közigazgatási hatóságát is, különösen azért, mert mind a mai napig még csak tudomásuk sem volt arról, hogy a város területén katonai rendőrség van, s hogy ez működik is”.<sup>47</sup> Nemcsak elvi neheztelésről volt szó, a határrendőr-kapitányságok a törvény értelmében kötelesek voltak tevékenységükről a területileg illetékes vármegyei főispán, illetve a szolgabírókat informálni.<sup>48</sup> Sátoraljaújhelyen augusztus 3-án a „vármegye színe-javát” képviselő deputáció kereste fel Zemplén vármegye főispánját, gróf Széchenyi Györgyöt,<sup>49</sup> ahol szokatlan indulattal adtak hangot tiltakozásuknak. A történetet követően több fórumon is felmerült a gyanú, miszerint a főispán „felekezeti izgatás céljából” rendelte el a szokatlan eljárást.<sup>50</sup> A főispán a vádak tagadta, a felelősséget a főügyészségre és meg nem nevezett „felsőbb körökre” hárította.<sup>51</sup> A védekezés őszinteségéhez már csak azért sem férhet kétség, mivel a főispán is (nem nyilvános) tiltakozó levelet írt a földművelésügyi miniszterhez, amelyben

<sup>44</sup> *Kassai Újság* 1918. augusztus 15. 1.

<sup>45</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 17. 1–3.

<sup>46</sup> *8 Órai Újság* 1918. augusztus 3. 5.

<sup>47</sup> *Máramarosi Független Újság* 1918. szeptember 21. 1–2.

<sup>48</sup> Parádi 2016: 49.

<sup>49</sup> *Egyenlőség* 1918. augusztus 10. 3.

<sup>50</sup> *A Nap* 1918. augusztus 9. 3.

<sup>51</sup> Csorba 2017: 127; *Sárospatak* 1918. augusztus 18. 1.

helytelenítette a galíciai borkereskedők elleni „jogalap nélküli zaklatást”, főleg mert az események hatására a régióban a borkereskedelem teljesen megszűnt.<sup>52</sup>

## A RAZZIA A FINÁNCOK SZEMSZÖGÉBŐL

Az augusztus végi razziákban az állami nyomozó hatóságok és erőszakszervek mellett a pénzügyi hatóság emberei is részt vettek, akik részletes jelentésben számoltak be tapasztalataikról és elért eredményeikről. Ezek a jelentések igencsak ellentmondanak a razziát elsöprő sikerként beállító sajtóhíreknek, mivel a galíciai üzerek visszaszorítását és az adóztatás mértékét egyaránt kudarcként értékelték. A dokumentumokból valószínűsíthető, hogy a razziák elrendeléséhez azok a feljelentések szolgáltak indokul, amelyek közül egyet 1918. július végén egy abaújszántói polgár, egy másikat pedig az eperjesi pénzügyi igazgató küldött a Pénzügyminisztériumnak. Ebben vázolták a már jól ismert képletet, miszerint a Sátoraljaújhelyen működő borbörzén papíron veszik s adják az árut, ezzel a spekulációval pedig egyesek milliókat keresnek. Mivel az eperjesi pénzügyi vezető az eszközeit kevésnek ítélte az adóelkerülés felgöngyölítéséhez, így kérte a pénzügyminisztert, hogy „detektíveket küldjenek ki, akik az ottani börzeszerű kávéházi borborgalmat megfigyeljék, az üzletben részvevő személyét esetleg forgalmukat megállapítják, így olyan adatokhoz jussunk, amelyek legalább az adókimutatásnál felhasználhatók”.<sup>53</sup> Ezek után a razziát szokatlan gyorsasággal a Pénzügyminisztériumban, „szóbelileg kiadott rendelet alapján” rendelték el, július 27-én.

Már a sajtóban belengetett milliós beszédett adóbüntetés sem állja meg a helyét, mivel a valóságban számottevően kevesebb gyűlt össze, pontosan 988 198 korona. Míg az összeg nagyobbik része készpénzben folyt be, addig másik felét a „hatósági őrizetbe vett árukészletek lefoglalása” biztosította.<sup>54</sup> A beszédett pénzügyösszegeket pedig több esetben az ügy tárgyalásáig letétbe helyezték. A sátoraljaújhelyi 200 ezer forintos adót (amiből csak 160 ezer folyt be ténylegesen) 18 embertől hajtották be, de több kisebb helységben „megadóztatás alá vonható egyént” nem tudtak előállítani, így Érmihályfalván, Sárospatakon, Mezőlaborcon vagy épp Nyírbátorban.

A parancs alapján a razziákban részt vett hatósági személyek mindent megtettek „a külföldi lánckereskedők és üzerek” felkutatásáért és megadóztatásáért. Mindazonáltal ilyen személyeket csak elvétve találtak, kénytelenek voltak beérni

<sup>52</sup> MNL OL K 184 2116 cs. 1919/21. t. 138 723/1918. ü.sz. Széchényi főispán levele a földművelésügyi miniszternek, 1918. augusztus 6.

<sup>53</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6435/1918. P.M. Spira Henrik levele a pénzügyminiszternek. Abaújszántó, 1918. július 25; uo. 18 439 sz. I/1918 ü. Az eperjesi pénzügyi igazgató levele a pénzügyminiszternek. Eperjes, 1918. július 22.

<sup>54</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6057/1918. Jelentés a felső-magyarországi árdrágítók megadóztatása tárgyában.

a magyarországi zsidó kereskedők átvizsgálásával és minden kisebb vétség miatt kirótt büntetésekkel. A Szatmárnémetibe kiküldött adószedő így írt erről:

„Az első razzia alkalmával összefogott 40-50 ember fele utcai kolduló zsidókból, fele pedig talmudista növendékekből, s magukat adózás szempontjából teljesen igazolót ottani, legális kereskedőkből állott. [...] A heti vásáron három olyan egyént találtunk, akiket megadóztatni lehetett, [ezek] csakis mind szegény, és kisebb üzletrészű ügynökök voltak.”<sup>55</sup>

Ungváron húsz személyre róttak ki büntetést, közülük csupán hat volt külföldi (öt galíciai, egy jeruzsálemi). A munkácsi bizottság sem tudott biztatóbb eredményről beszámolni:

„[...] a rendőreink és detektívjeink csaknem kizárólag belföldi honosok készleteit fedezték fel, mely készletek a legtöbb esetben oly árukból álltak, amelyek bele tartoznak az illető egyének által üzött és megadóztatott kereskedelmi ág árucsoportjába, adóztatás szempontjából tehát eljárásnak helye nem lehetett. Tisztán a véletlennek köszönhető, hogy két-két adózatlan bel- és külföldi honos mégis találtatott. [...] A két ízben tartott vasúti razziánkon, mást, mint helybéli, vagy környékbeli adózó polgárokat, legfeljebb kivételesen egy-két külföldit és túlnyomó részt csavargó, üreszebű koldusokat, előállítani nem sikerült.”<sup>56</sup>

Bártfán is csak a belföldi kereskedőket tudták felelősségre vonni. Ott az indíték az árukészleteikkel való visszaélés volt, tulajdonképpen a „be nem jelentett árut dugták el vagy árdrágítás céljából halmoztak fel árut”.<sup>57</sup> A Tokajra és Szerencsre kiküldött felügyelő is kénytelen volt beismerni, hogy „az adóalanyok részben helybeli iparigazolvánnyal nem bíró, alkalmi üzleteket kötő lakosok, részben átutazók voltak. Ügynevezett külföldi galiciáner megadóztatása azonban egyetlen egy esetben sem volt eszközölhető.”<sup>58</sup> Mivel megadóztatni kívánt alanyokra ritkán akadtak, egyes bizottságok saját törvényben megszabott keretüket átlépve igyekeztek megfelelni feletteseik elvárásainak. Így például Ungváron az igazoltatott zsidó személyeknél talált nagyobb összeg is elegendő volt az adó kivetéshez, mivel „alapos volt a gyanú, hogy az adó alapja eltitkoltatott”.<sup>59</sup> A pénzügyi szakembereket nem győzte meg annak a húszéves zsidó fiatalembernek az állítása sem, aki

<sup>55</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés a [szatmárnémeti razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>56</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a munkácsi razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>57</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a bártfaai razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>58</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M.24. Jelentés [a szerencsi és tokaji razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>59</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M.24. Jelentés [az ungvári razziáról] a pénzügyminiszternek.

7000 koronával akart a családja kocsmájának pálinkát vásárolni. Az alábbiakra hivatkozva büntették meg 1766 koronára:

„Ezen állítás még valószínűnek sem minősíthető, mert föl nem tételezhető, hogy félnek önálló foglalkozása 20 éves korában nem lenne. Különben is köztudomású, hogy Nyíregyháza városát és környékét az utóbbi időben bor és egyéb ügynökök teljesen ellepték és teljes joggal feltehető, hogy a fél ezek sorába tartozik.”<sup>60</sup>

A fináncok változatos magyarázatokat kínáltak a kudarcos eredmények elkendőzésére. Többségük a galíciai zsidókról hallott sztereotípiákra építve a titkolózó magatartásukat, alattomos személyiségüket és mindent behálózó kapcsolatrendszerüket okolták. A szatmári kiküldött például arról panaszkodott, hogy a helyiek a szállodában felismerték a rendőröket, ebből kifolyólag „a környékbeli galíciai üzerek erről értesítve is lettek a szállodás részéről”.<sup>61</sup> A bártfai állapotok leírásában még inkább tetten érhető a zsidókkal szembeni elfogultság:

„A tapasztalat szerint nagyon sok külföldi fordul meg Bártfán a fürdő használat leple alatt üzletkötés céljából. Ezen üzleteket a lengyel (ortodox) zsidók csakis a teljesen megbízható bártfai lengyel zsidókkal kötik meg, de a legnagyobb titokban. Az üzletekről és az egyénekről a detektívek és a helybeliek a legnagyobb erőfeszítés mellett sem képesek tudomást szerezni, mert a zsidóság borzasztóan bizalmatlan, titkolódzó és összetartó.”<sup>62</sup>

Ezzel szemben néhány jelentésvető az eljárás silány előkészítésére és kivitelezésére vezette vissza a kudarc okait. A Munkácsra kiküldött pénzügyi segédtitkár nemcsak az „akció rendszertelen és kellő előkészítés nélküli” megszervezésére mutatott rá, hanem a rendőrfogalmazók felkészületlenségére is, akiknek „semmilyen pozitív adat arra vonatkozólag rendelkezésükre nem állott, hogy lánckereskedő és csempészkedő külföldieket hol és mily nyomok alapján kutassanak fel”.<sup>63</sup> Ezzel a véleménnyel többen is egyetértettek. Az a tény sem segítette munkájukat, hogy a korábbi razziák miatt „a spekulánsok elkerülik a városokat”, így – jegyezte meg egyikük – „a folyamatba tett szélesebb irányú katonai és csendőri nyomozások, s igazoltatások, az üzérkedőknek, a galíciai spekulánsoknak táborát elrejtik”.<sup>64</sup>

A pénzügyőrök leginkább mégis arra panaszkodtak, hogy a határrendőrség kiküldöttjeivel ellentétben őket nem részesítették külön javadalmazásban, csupán

<sup>60</sup> OMKE – *Magyar Kereskedelmi Egyesülés Hivatalos Lapja* 1918. október 6. 4.

<sup>61</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a szatmárnémeti razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>62</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a bártfai razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>63</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a munkácsi razziáról] a pénzügyminiszternek.

<sup>64</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6434/1918 P.M. Jelentés [a beregszászi razziáról] a pénzügyminiszternek.

fizetésükre és napidíjpotlékra tarthattak igényt, ennél fogva összeségében „a kiküldetésre tetemesen ráfizettek”. A Pénzügyminisztériumban elismerték a panaszokat, így a kiküldetésben részt vevők számára utólagosan 400 korona jutalmat állapítottak meg.<sup>65</sup>

## A RAZZIA A BORTERMELŐK SZEMSZÖGÉBŐL

Tokaj-Hegyalja múltja elválaszthatatlan a borkészítés és -kereskedelem történetétől. Évszázadok óta a „borok legnemesebbikével”, az itt készített aszúborral arattak fényes sikereket, elsősorban külföldön. A 17. századtól a tokaj-hegyljái borok felvevőpiaca Lengyel-, Porosz- és Oroszország volt. A 18. században az aszúborokat előszeretettel fogyasztották az orosz uralkodók I. Pétertől II. Katalinig bezárólag.<sup>66</sup> Az északi országokból érkezett kereskedők mellett a régióba mind nagyobb számban betelepülő zsidóság is bekapcsolódott a borkereskedelembe, akik folyamatosan törekedtek arra, hogy a kereskedelem mellett a borkészítésből is kivegyék részüket, így a 19. század végére jelentős, mintegy 20–30%-os részesedést szereztek a szőlőültetvények és borospincék tulajdoni hányadában.<sup>67</sup>

A fogyasztási szokások megváltozása, de még inkább Közép-Európa geopolitikai átalakulásának<sup>68</sup> nyomán a 18. század végén a lengyel és orosz borkivitel hanyatlásnak indult, az aszúbor árában jelentős csökkenés állt be. A válság miatt azonnal elkezdődött a bűnbakkeresés, s ezt a megye elöljárói a borkereskedelmet részben kézben tartó zsidóságban találták meg. A borhamisítás vádjából kiindulva megtiltották a zsidóknak a szőlő birtoklását vagy bérlését, illetve az aszú vásárlását és az aszúszőlőbor készítését.<sup>69</sup> Még szigorúbban léptek fel a jórészt szintén helyi zsidókból rekrutálódott faktorok (közvetítők) ellen, akik a termelők és a külföldi kereskedők közötti kapcsolatok és tranzakciók fölött bábáskodtak. Először korlátozták a faktorok tevékenységét, majd a bortermelők az 1859-ben alapított Hegyljái Borművelő Egyesületen keresztül saját fennhatóság alá helyezték a borkereskedelmet.<sup>70</sup> A zsidó közvetítők és a termelők kiszorítása nem hozta meg a várva várt eredményt, sőt a bortermelés a dézsmaváltság-törvény<sup>71</sup> negatív pénzügyi következményei miatt tovább hanyatlott. Ezt az 1886-os és 1901-es filoxeravész tetőzte be. A betegség következtében a tokaj-hegyljái szőlőterület 6900 hektárról 860 hektárra (87,6%-kal) zsugorodott.<sup>72</sup> Az újratelepített szőlő

<sup>65</sup> MNL OL K 255 837. d. 1918/2. t. 6435/1918 P.M. 20 650. ü.sz. A pénzügyminiszter válasza Laky Géza segédtitkárnak, 1918. október 31.

<sup>66</sup> V. Molnár 1998.

<sup>67</sup> Ringer 2015: 8–9.

<sup>68</sup> Lengyelország felosztása, az olcsó osztrák bor elterjedése és Márai Terézia vámrendelete miatt.

<sup>69</sup> Orosz 2009: 302.

<sup>70</sup> Balassa 1975: 155–156; Högye 1986: 61–62.

<sup>71</sup> Dézsmaváltság. *Magyar Néprajzi Lexikon*: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1580.html> – utolsó letöltés: 2023. július 30.

<sup>72</sup> Orosz 2009: 307.

az 1900-as évek végén kedvező – bár az előző század hozamától jelentősen elmaradó – termését 1909-ben egy másik szőlőbetegség, a peronoszpóra, illetve a jég tette tönkre.<sup>73</sup>

Ilyen előzmények után érte a régió bortermelőit a háború kitörése. 1914 gyenge szőlőtermést hozott, 1915-ben a front közelsége miatt még az is kérdésessé vált, hogy le tudják-e szüretelni a termést. Ekkor még 40-50 koronát ért egy hektoliter bor, de mivel a hadigazdálkodásban a szesz és a sör elosztását a kormány a hadsereg igényeinek megfelelően központosította és szervezte,<sup>74</sup> a szabad kereskedelmet élvező tokaji bor ára növekedésnek indult. 1916 nyarára 120 koronára emelkedett a bor ára. Az 1916-os, fagyokkal és betegségekkel kárhozott igen gyenge termés csökkentette a kínálatot, amely az árak további növekedésével járt. 1916 végén már 250, majd 300 koronát adtak egy hektoliter tokaji borért.<sup>75</sup> A régió bortermelőiben „a filoxéra előtti áldásos idők elevenedtek fel”, végre remény mutatkozott számukra arra, hogy az előző évek befektetései, a háború miatt egekbe szökött munkabérek kifizetése és a horribilis anyagárak megtérülnek.<sup>76</sup> Ekkor már nem a gyenge termés és az alacsony árak, hanem az elégtelen számú boroshordó jelentette a legnagyobb problémát.<sup>77</sup>

A borkivitel a kormány számára a külkereskedelmi mérleg helyrebillentésével kecsegtetett, ezért 1916-tól – a borkereskedők és bortermelők riadalmától kísérve – intenzív egyeztetések kezdődtek egy, az országos borexportot kézben tartó központi hivatal felállításáról. Hasonlóan történt más élelmiszerek esetében is, amelyek felvásárlása és elosztása felett a kormány által életre hívott „központok” monopóliummal rendelkeztek. A maximált árakhoz kötött felvásárlás következtében az élelmiszer előállítói vagy megtermelői kiszolgáltatott helyzetbe kerültek.<sup>78</sup> A borkereskedelem szereplőinek egymással ütköző érdeke, illetve a németek által felállított behozatali akadályok miatt a terv nem valósult meg.<sup>79</sup> Mindazonáltal Hegyalján is felröppentek olyan hírek, miszerint a borárakat maximálják. Az egyik sátoraljaújhelyi lap sietett megnyugtanni az érdekelteket, hogy ilyen kormányzati tervek nem léteznek.<sup>80</sup> A szabadkereskedelmet egyesek hivatalos bortőzsdék felállításával kívánták elősegíteni, amelyek nemcsak a bortörvény legfontosabb rendelkezéseinek betartatását segíthették volna elő, hanem a borárak tekintetében is megbízható információkkal láthatták volna el a termelőket és

<sup>73</sup> *Köztelek* 1910. július 2. 1611.

<sup>74</sup> A sörgyártás, így az ital mennyiségének csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy a hadigazdálkodás érdekében jelentős mértékben korlátozták az árpafelhasználást. Katona 2015: 144.

<sup>75</sup> *Kecskeméti Lapok* 1918. szeptember 6. 1–2.

<sup>76</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1916. október 17. 1.

<sup>77</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1916. november 3. 2.

<sup>78</sup> Bódy 2018: 155–156.

<sup>79</sup> *Tokaj–Hegyalja* 1917. szeptember 8. 4; *Köztelek* 1917. október 20. 1738–1739; *Pesti Napló* 1918. március 2. 10.

<sup>80</sup> Magas borárak. *Felsőmagyarországi Hírlap* 1916. október 3. 1.

kereskedőket. A kezdeményezés a hatóságoknál nem talált értő fülekre, így nem valósult meg.<sup>81</sup>

A magyar borkivitel egészét kezében tartó ügynökség vagy a kereskedelmet elősegítő hivatalos intézmény hiányában az ország legfontosabb bortermelő régiójában organikus módon „bortőzsdék”, más néven borbörzék szerveződtek. A termelők, borkereskedők és borügynökök<sup>82</sup> jellemzően nagyobb, a borkereskedelemben érintett városok frekvenciált kávézóiban kialakított bortőzsdéken bonyolították le ügyleteiket. A tőzsdéken a kereslet találkozott a kínálattal, illetve a borügynökök révén a bortermelést és -kereskedelmet érintő fontos információk is ide koncentráálódtak.<sup>83</sup> A bortőzsdén mindenfajta ügylet kötött, de igazán azokról váltak hírhedtté, amelyek során a helyi kereskedők felvásárolták a termelőktől a bort, majd azt kisebb-nagyobb haszonnal továbbadták nagyobb kereskedőknek, nemzetközi vagy belföldi vállalatok ügynökeinek és külföldi üzletkötőknek. A kritikusok szerint a

„[k]ávéházi asztaloknál ugyanaz a borkészlet 8-10-szer cserél gazdát. A szőlősgazda összesen nem kap annyit minden kiadásáért, tőkebefektetéséért és munkájáért, amennyit a nyíregyházi, miskolci, sátoraljaújhelyi stb. kávéházi tustőzsdék látogatói félóra alatt zsebre raknak, anélkül, hogy egyebet tudnának a borról, minthogy az valamely pincében fekszik.”<sup>84</sup>

Sátoraljaújhelyen a Központi Kávéházban létrejött bortőzsdé volt a leghíresebb mind közül. Itt a háborús konjunktúra fellendülésével a borkereskedelem az évtizedes tradíciók alapján éledt újjá. Ennek is köszönhető talán, hogy a „hatóságok hosszú éveken át nyugodtan nézték és csak természetesnek találták ezt az állapotot”.<sup>85</sup> Bár nem mindenki értett egyet ezzel az elnéző magatartással. Amikor 1916 végén a vidéket borkereskedők egész tömege özönlötte el (köztük Galíciából érkezett zsidó kereskedők is),<sup>86</sup> egy névtelenségbe burkolódzó újságolvasó azt sérelmezte, hogy az „idegenből érkezett spekulánsok” tisztességtelen üzleteléseinek következtében megfizethetetlenül felverik a bor árát, mind a borértékesítésből élő üzletemberek, mind pedig a helyi „munkás polgár” fogyasztók számára. A piacról kiszorult törvényesen és hivatásos módon működő borkereskedők fennmaradása érdekében javaslatot tett a hatóságoknak arra nézve, hogy milyen módon lehetne ellehetetleníteni a zugkereskedelmet: „Egy razzia még mindig idejében vetne véget a kávéházi borkereskedelemnek, aminek megszüntetése csak a rendőrkapitányon múlik.”<sup>87</sup>

<sup>81</sup> *Pesti Hírlap* 1915. szeptember 4. 16; uo. 1916. június 30. 13.

<sup>82</sup> Olyan személyek, akik összekötötték a termelőket a vevőkkel. Ebből kifolyólag kellő helyismerettel és kiterjedt kereskedelmi kapcsolati hálóval rendelkeztek.

<sup>83</sup> *Pesti Hírlap* 1915. szeptember 4. 16.

<sup>84</sup> *Pesti Napló* 1918. június 4. 3.

<sup>85</sup> *8 Órai Újság* 1918. július 23. 3.

<sup>86</sup> *Tokaj–Hegyalja* 1916. szeptember 16.

<sup>87</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1916. október 27. 2.

1916-ban azonban razziára nem került sor, a helyi bortőzsde köré szerveződött borkereskedelem tovább folytatódott. Az 1917-es kitűnő szőlőtermést követően az árak tovább növekedtek. 1918 tavaszáig 400–450 koronás árak állandósultak, ami az egész vidéket eufóriával töltötte el.<sup>88</sup> Az 1918-as évre is bőséges termés ígérkezett, így Tokaj-Hegyalján a kereskedők már jóval a szüret előtt elkezdték a maradék tavalyi bor felvásárlását és az adott évre várt eredmény lekötését. A borok árai elképzelhetetlen magasságokba emelkedtek. A jó minőségű tokaji borokat májusban átlagosan 1200–1300, míg júniusban 1600–1700 koronáért kínálták,<sup>89</sup> de a bortőzsdén akár 2500–2600 koronás árakon is túladhattak rajtuk.<sup>90</sup> Ekkor már a fővárosi lapok is a sátoraljaújhelyi bortőzsdén folytatott „lánckereskedelem” árfelhajtó hatásáról cikkeztek, a hatóságokat pedig a „spekulánsok” elleni fellépésre biztatták. Mint az egyik ilyen írás megjegyezte: „[a spekulánsok] azonfelül, hogy a belföldi fogyasztás számára is megfizethetlenné teszik manipulációikkal a bort és a külföldi vevőket is elijeszítik a vételektől, még a kincstárt is megkárosítják”.<sup>91</sup> Nem mindenki látta azonban ilyen negatívan a szerepüket, számos helyi bortermelő üdvösnek vélte a kereskedők jelenlétét, rájuk mint „Tokajhegyalja jótevőire” tekintett.<sup>92</sup>

Az 1918-as razziának pusztító hatása volt a borárakra. A nagykereskedés gyakorlatilag egész Északkelet-Magyarországon leállt,<sup>93</sup> miközben az ország más részein tovább adták-vették a bort. A belföldi fogyasztók nagy öröme egy liter tokaji bor ára 24–26 koronáról 12–14 koronára esett vissza.<sup>94</sup> A megváltozott körülmények miatt a régióban a bortermelők részéről a razziákat heves felzúdulás kísérte. Az egyik szőlőbirtokos, Kolozsy Ferenc azon kesergett, hogy a „szétugrasztott külföldi idegenforgalom hiányában ismét a tönk szélére állíthat benünket”. Szerinte a razziáknak „tisztán az önzés, a sárga irigység volt a mozgató ereje”.<sup>95</sup> Egy másik érintett sérelmesnek tartotta a borkereskedelemben részt vevő személyek üldözését, akik az adósságból a borvidéket kiemelték, és a szőlőbirtokosokat tisztességes bevételhez juttatták. Annál is inkább értetlenül állt az eset előtt, mivel „Tokaj-Hegyalja akkor volt boldog, mikor az orosz-lengyelországi zsidók a Hegyalját ellepték, a borokat még szüretkor összevásárolták”.<sup>96</sup> Molnár Béla, Zemplén megye országgyűlési képviselője, egyben nagybirtokos, a vármegye közigazgatási bizottságának ülésén adott hangot felháborodásának:

<sup>88</sup> *Borászati Lapok* 1918. április 14. 169; *Sárospatak* 1918. november 11. 1.

<sup>89</sup> *Magyarország* 1918. június 4. 9; *Budapest* 1918. július 9. 9.

<sup>90</sup> *Borászati Lapok* 1918. augusztus 11. 361.

<sup>91</sup> *Az Újság* 1918. május 19. 15; *Pesti Napló* 1918. június 4. 3

<sup>92</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. június 5. 1.

<sup>93</sup> A borászati felügyelők a júliusi, augusztusi és szeptemberi hónapokra, a tarcali és a beregszászi kerületekben a borforgalom szüneteléséről és az eladások leállításáról tettek jelentést. *Pesti Napló* 1918. augusztus 10. 15; *Borászati Lapok* 1918. szeptember 8. 410; uo. 1918. október 27. 491.

<sup>94</sup> *Sárospatak* 1918. szeptember 1. 1–2.

<sup>95</sup> *Sárospatak* 1918. augusztus 4. 2.

<sup>96</sup> *Sárospatak* 1918. augusztus 4. 1.

„Export nem lévén, [a bortőzsdén] a pincében lévő borok cserélnek gazdát, mindazonáltal magas árakat biztosítva a termelőknek. A legutóbb megtartott razziák szétugrasztották a tőzsdét, holott a vevőkre különösen most szüret előtt nagy szükség lett volna, hogy ne legyen árutorlódás, ami alacsony árakat eredményez.”<sup>97</sup>

Mindazonáltal a hozzászólók elismerték, hogy a bortőzsde működése magában hordozta az adóelkerülés lehetőségét, de a fellépést aránytalannak tartották az elkövetett visszaélésekhez képest. Egyes hozzászólók burkoltan vagy nagyobb nyíltságot vállalva meg nem nevezett gazdasági érdekeket sejtettek a razzia hátterében. Az egyik budapesti lap egyes nagytermelőket és a borkereskedelemben érdekelt befolyásos ügynököket gyanúsított, akik nem bírták elviselni, hogy „a kisémberek [...] dirigálták az árakat”, így az volt az érdekük, hogy „a bortőzsde megszűnjön, hogy senki rajtuk kívül ne juthasson áruhoz, de főleg más ne folyhasson bele az árak irányításába”. Érdekeik biztosításáért „eljártak a hatóságoknál, melynek eredményeképpen [...] feltűzött szuronnal berontottak az imaházba és ott felháborító és példátlan garázdálkodást vittek végbe”.<sup>98</sup> A tokaji bortermelők is hasonló módon éreztek. Egyikük az áldásos külkereskedelmet folytató „pajeszos hitsorstársak” elűzését egy olyan „monopol társaság” javára írta, akik a borkiszállításra kizárólagos jogosultságot akarnak szerezni.<sup>99</sup> Bár nem mindenki vélekedett hasonlóan. Búza Béla, a razziákat ismét védelmébe véve, először a bor közszükségleti cikk jellegével érvelt, majd miután ezt többen cáfolták, a borkereskedőknek nyújtott bankhitelek (lombardkölcsonök) bedőlését sejtette a háttérben.<sup>100</sup>

A tokaji bortermelők és -kereskedők a razziák okozta gazdasági kár kiküszöbölését a kereskedelem mihamarabbi újjáélesztésével kívánták elérni. Ennek érdekében elhatározták, hogy létrehoznak egy „Tokaj-Hegyaljai Borcsarnok” nevű egyesületet, mely egyfelől a termelői és kereskedelmi érdekeket védelmezi, másfelől a legitim borkereskedelmet szervezi és irányítja. A bortőzsde legális megszervezése vállaltan a hatósági visszaélések jövőbeni elkerülését szolgálta: „[Azt óhajtjuk, hogy] az arra jogosult és hivatott kereskedőknek a mai háborús, kivételes törvények uralma alatt is, a szabad és zavartalan kereskedelem folytatásában minden zaklatástól való mentességet, s azokkal szemben hatósági védelmet nyújtsion.” Mindeközben a Bernáth Béla képviselő és Búza Barna ügyvéd (Búza Béla testvére, később földművelésügyi miniszter) által vezetett küldöttség ellátogatott a Földművelésügyi Minisztériumba és a miniszterelnökhöz, ahol a politikusok sajnálatukat fejezték ki a kormány szándékaival ellentétes „tapintatlan” incidensért. Wekerle hangsúlyozta, „kívánatosnak tartják, hogy a tokaji borok ára minél jobban emelkedjék”, ezért is „a sátoraljaújhelyi borbörze állandósítását nagyon

<sup>97</sup> *Tokaj-Hegyalja* 1918. augusztus 17. 2.

<sup>98</sup> *Órai Újság* 1918. július 23. 3.

<sup>99</sup> *Sárosatak* 1918. szeptember 1. 1–2.

<sup>100</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. július 27. 1–2; *Sárosatak* 1918. szeptember 15. 3; *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. szeptember 21. 1–2.

helyesli, a maga részéről támogatja”.<sup>101</sup> Gyors ütemben jegyeztették be az egyesületet, és állították fel annak vezetőtestületét, így a bortőzsde már szeptemberben el is kezdte a működését.<sup>102</sup> Mindhiába, mivel a tokaji bortermelők közben azzal szembesültek, hogy a kormány einstandolja a tokaji kereskedelmet.

A Kereskedelmi Minisztérium már 1918 júniusában megkezdte a nemrégiben a Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia bábáskodása mellett létrejött Ukrán Népköztársaságba irányuló borkereskedelem központosítását. E tervek értelmében az Ukrajnába történő borszállítást egy olyan szindikátus végezte volna, amelyben a Haditermény Rt. domináns tulajdonrészét birtokol.<sup>103</sup> Amikor augusztus végére a sajtó nyilvánosságra hozta a kormány szándékát, a sátorlaj-újhelyi bortőzsde szervezése okafogyottá vált. A tokaj-hegyaljai szőlőbirtokosok és az ő érdekeiket képviselő helyi politikusok között újabb felháborodási hullám vonult végig. A döntést úgy értékelték, hogy a kormány teljesen kiszolgáltatta a hegyaljai termelőket a Haditermény Rt.-nek, a szabadkereskedelem ilyen fokú korlátozása pedig egyenértékű „a tokaji bortermelők tönkre tételével”. A szindikátus szükségességét nem vitatták, de követelték, hogy a részvénytársaság legalább kétharmad részben a tokaj-hegyaljai bortermelőkből és kereskedőkből álljon. Az egységes érdekképviseletet a Hegyaljai Bortermelők Szövetségének létrehozásával biztosították.<sup>104</sup> Az ukrajnai borkivitel intézményesítéséről szervezett budapesti értekezleten a tokaj-hegyaljai termelők egységes és heves tiltakozása meghátrálásra készítette a kormányt, amely engedményeket tett a termelők felé: leszállították a részvények névértékét, ezáltal több kisebb szereplőnek biztosítva részvételt, a résztvevők számát nem korlátozták, illetve a Haditermény Rt.-t csak szállítási, adminisztratív, valamint elszámolási feladatokkal bízták meg a nyereség szabad lekötése nélkül. A Magyar Borkiviteli Társaság már ilyen feltételek mellett kezdte meg a részvények jegyzését.<sup>105</sup> A vállalat azonban soha nem alakult meg, mivel az őszirózsás forradalom eltiport minden borexportra vonatkozó tervet és törekvést.

## A RAZZIA A TÖRTÉNÉS SZEMSZÖGÉBŐL – KÖVETKEZTETÉSEK

A razziák során többnyire magyar állampolgárságú zsidókat büntettek kisebb, általános kereskedelmi tevékenység végzése közben elkövetett szabálytalanságokért. A zsidó közvéleményt sokkolta a kizárólag őket érintő brutális bánásmód, amellyel addig csoportosan csak eldugott kis falvak vérvádhisztériákat elszenvedő zsidó lakói találkozhattak. Felháborodásuk nem volt alaptalan, ugyanis ekkor

<sup>101</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. augusztus 10. 2.

<sup>102</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. augusztus 17. 2.; *Zemplén* 1918. szeptember 28. 2.

<sup>103</sup> *Pesti Napló* 1918. június 19. 11.

<sup>104</sup> *Felsőmagyarországi Hírlap* 1918. augusztus 31. 1.; uo. 1918. szeptember 4. 1.

<sup>105</sup> *Világ* 1918. szeptember 4. 10.; *Borászati Lapok* 1918. szeptember 8. 409; *Szeged és Vidéke* 1918. szeptember 10.

történt meg először a kiegyezés óta, hogy a hatóságok felrúgva a szabadelvűség eszméjét, felekezeti alapon léptek fel a zsidó vallású állampolgárok egy szélesebb csoportjával szemben. Ennek oka, hogy a razzia az ezt bizonygató állítások dacára nem a galíciai illegális kereskedőket érintette, hanem az ország északkeleti régióiban élő, javarészt ortodox, kisebb mértékben haszid magyar állampolgárságú zsidókat. A razzia során a rendőrség és a csendőrség nem tett különbséget a pajeszos, kaftános, hosszú szakállat viselő, „falusias” foglalkozásokat űző magyar zsidó lakosság<sup>106</sup> és a célba vett „galíciai élősködők” között. A galíciai és magyar ortodox/haszid zsidóknak a razzia során való összemosása nem volt független a politikai közbeszédtől, amelyben egyes politikusok és sajtóorgánumok az idegen galíciai zsidók alatt gyakran nemcsak az 1914 után menekülteket értették, hanem azokat is, akik bár a 19. század közepétől az országban éltek, de – véleményük szerint – nem asszimilálódtak eléggé a magyarsághoz. Mindeközben az ország északkeleti megyéiben élő ortodox zsidók többsége magyar nyelvű és értékrendű, az ország irányába teljes mértékben lojális állampolgárként élt. Ahogy az a hatóságok nyilatkozataira épített sajtóbeszámolók elemzéséből is kitűnik, a galíciaiak ellen megfogalmazott vádak nem tényleges problémát takartak, hanem a razzia igazolását szolgálták. A közvélemény számára sokkal könnyebb volt elfogadni egy ilyen súlyos túlkapást, mert a háborús nélkülözésekért bűnbakká tett, így sokak által gyűlölt csoport, az „idegen galíciaiak” ellen szólt. A taktika fényesen bevált, a magyar állampolgárságú zsidók meghurcolásáról szóló híreket elkendőzve a sajtó többsége a „koszos, élősködő és kapzsi galíciaiak” megregulázásáról tudósított. A széles körben terjesztett magyarázat ellen szinte csak a zsidó felekezeti lapok tiltakoztak. A razzia brutalitásában szerepet játszhatott a cselekményben részt vevő hatóságok, különösképpen a határrendőrség és csendőrség galíciaiakkal vagy éppenséggel a zsidókkal szemben érzett mély utálat is. A borral lánckerkedelmet folytató galíciai zsidók elleni sikeres kampány alapján indokoltnak tűnnek azok a feltételezések, melyek szerint a magyar közvélemény bizonyos rétegeiben ekkor már a galíciaiak elvont fogalma átfedésben állt a magyarországi zsidók, különösképpen az ortodox vagy haszid zsidók hús-vér személyével.<sup>107</sup> Továbbá ezek az akciók precedensértékűek voltak a Horthy-korszakban lefolytatott zsidóellenes razziák számára.<sup>108</sup>

A legfontosabb kérdés természetesen továbbra is az, hogy miért állhatott érdekében a liberális kormánynak ilyen drasztikus és rejtett módon beavatkozni Tokaj-Hegyalja gazdasági életébe, egyfelől a razziák, másfelől az ukrán borkivitel monopolizálásán keresztül. Az ukrainai borkivitel gyors megszervezése valószínűsíthetően az általános élelmiszerválsággal állhatott összefüggésben. Az élelmiszer-, de mindenekelőtt a gabonahiányt Ukrajnából kívánták fedezni, aminek feltételeit a „kenyérbékeként” aposztrofált breszt-litovszki békeszerződés rendelkezései

<sup>106</sup> Csíki 1999: 311; Körner 2013: 49–52.

<sup>107</sup> Erről bővebben: Bihari 2008: 64; Stark 2015: 233.

<sup>108</sup> Stark 2015: 232.

teremtették meg.<sup>109</sup> A magyar korona drasztikus elértéktelenedése miatt<sup>110</sup> nehézséget okozott a rubelben történő fizetés. A magyar kormány vállaltan a borkivitelből kívánta fedezni az ukrán gabona árát, az export monopolizálását pedig ennek a célnak rendelte alá.<sup>111</sup> Ez alapján akár azt a feltételezést is fel lehet vetni, hogy az ukrainai borkivitel monopolizálásának előkészítését a galíciai feketézők elleni razziával alapozták meg, amely szándékosan a helyi (zsidók által dominált) borkereskedelem ellen irányult. Az akció két fontos eredményt is hozott számukra: a határokon átívelő kereskedelem megszűnt, így a tokaji bor nem került eladásra addig, amíg a szindikátust felállították, másrésztől a razzia drasztikusan leverte a bor árát, így a borászok rákényszerülhettek arra, hogy alacsonyabb áron adják el a bort a majdani szindikátusnak, amelyet egy pezsgő borkereskedelem esetén a termelők és helyi kereskedők könnyűszerrel megkerülhettek volna a feketepiac működtetésével.

## FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)  
K 184 Földművelésügyi Minisztérium iratai, 1918–1919.  
K 255 Pénzügyminisztérium iratai, 1918.

*8 Órai Újság*, 1918.  
*A Nap*, 1918.  
*Alkotmány*, 1918.  
*Az Est*, 1918.  
*Az Újság*, 1918.  
*Borászati Lapok*, 1916–1918.  
*Budapest*, 1918.  
*Budapesti Hírlap*, 1818.  
*Egyenlőség*, 1918.  
*Felsőmagyarországi Hírlap*, 1913–1918.  
*Friss Újság*, 1918.  
*Kassai Újság*, 1918.  
*Kecskeméti Lapok*, 1918.  
*Köztelek*, 1910–1918.  
*Magyarország*, 1918.  
*Máramarosi Független Újság*, 1918.  
*Miskolczi Napló*, 1918.  
*OMKE – Magyar Kereskedelmi Egyesülés Hivatalos Lapja*, 1918.  
*Pesti Hírlap*, 1915, 1918.

<sup>109</sup> Gebei 2018: 105–108.

<sup>110</sup> Botos 2015: 96.

<sup>111</sup> *Budapesti Hírlap* 1918. március 24. 12; *Pesti Napló* 1918. június 19. 11.

*Pesti Napló*, 1918.  
*Sárospatak*, 1918.  
*Szeged és Vidéke*, 1918.  
*Tokaj–Hegyalja*, 1916–1918.  
*Világ*, 1918.  
*Zemplén*, 1918.  
*Zsidó Szemle*, 1918.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balassa Iván 1975: Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja. XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskedésében. In: Takács Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974*. Budapest, 145–157.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitaizmus az első világháború Magyarországn*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után: Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 151–194.
- Borbély Tamás 2018: „... gácsországi földönfutók Győrben”. Győr és a galíciai menekültek az első világháború idején. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.) Budapest, 49–59.
- Botos János 2015: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk* (3.) 60. 70–138.
- Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Budapest.
- Csorba Csaba 2017: „Szerettem volna, ha nem kísért a múlt”. *Sátoraljaiújhely zsidóságának története*. Sátoraljaiújhely.
- Gebei Sándor 2018: A „Kenyérbéke” – az első breszti béke, 1918. február 9. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae* 45. 99–112.
- Hógye István 1986: A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében (1711–1848). In: Szabadfalvy József – Viga Gyula (szerk.): *Árucseré és migráció*. Miskolc, 57–64.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán é. n. : Zsidóellenes erőszak az első világháború és az őszirózsás forradalom idején. *Konfliktuskutato.hu* [http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com\\_maps&view=map&layout\\_id=25&Itemid=218&layout=datawiz-map&tmpl=datawiz](http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&layout_id=25&Itemid=218&layout=datawiz-map&tmpl=datawiz) – utolsó letöltés: 2022. augusztus 9.
- Katona Csaba 2015: Töréspont. Az első világháború hatása a magyarországi sörgyártásra, különös tekintettel Budapestre. In: *Budapesti hétköznapiak, 1914. A Nagy Háború hátszágának életképei*. (Elektronikus dokumentum.) Budapest, 141–152.
- Komoróczy György 1944: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Körner András 2015: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Budapest.

- Orosz István 2009: Népeesség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században. In: Orosz István – Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Debrecen, 295–316.
- Parádi József 2016: *Határrendőrség a történelmi Magyarországon 1906–1918. Rendvédelem-történeti Füzetek* (26.) 51. 43–56. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXVI.2016.51N.43-56P>
- Pelle János 2014: Az „idegen zsidók” és a m. kir. Belügyminisztérium. *Valóság* (57.) 6. 34–48.
- Pietsch, Walter 1999: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Budapest.
- Ringer István 2015: A tokaj-hegyaljai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének főbb vonásai a 18–19. században. In: Veres László – Ringer István: *A sváb és a zsidó nemzetiség hatása Tokaj-Hegyalja gazdaságtörténetére*. Szerencs, 1–18.
- Stark Tamás 2015: Az „idegen” zsidók galíciai deportálásának előtörténete. In: Horváth Zita – Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában. Interpretációk egy témára*. Miskolc, 228–240.
- Ungváry Krisztián 2016: A zsidóság szerepe Tokaj-Hegyalja borászatában. *Zempléni Múzsza* (16.) 2. 40–43.
- V. Molnár László 1998: Tokaji borok a cárok asztalán. Adalékok a 18. századi hegyaljai borok oroszországi kiviteléhez. *Világtörténet* (20.) 1–2. 37–41.
- Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1. 59–79.

Orsós János Róbert

## Czigányvár!

### *Értelmezés Nagyidai Sztojka Ferenc cigány színművéhez*

A cigányok sok évszázados európai történelmét vizsgáló kutatások már régen kimutatták, hogy az oktatáshoz való hozzáférés, a rendszerezett írásbeliség és egy meghatározó értelmiségi réteg hiánya súlyos hátráltató tényezők voltak a cigányság társadalmi-kulturális mobilizációjában. Az európai művelődéstörténet számára azonban kevésbé ismert tény, hogy a 19. századi Magyarországon jelentek meg a legelső olyan cigány származású értelmiségiek, akik szótárkészítői és irodalmi tevékenységet folytattak. Ipolyságghi Balogh János (1802–1876), Boldizsár József (1825–1878) és Nagyidai Sztojka Ferenc (1855–1929) voltak azok a cigány szótárszerkesztők, műfordítók és költők, akik a cigányság történetében először tettek kísérletet, hogy a korábban csak orális kultúrával rendelkező cigány nép írásbeliségét megalapozzák szótárak, cigány–magyar versfordítások és költemények létrehozásával.<sup>1</sup>

Színre lépésüknek köszönhetően a cigányság külső, tehát nem cigányok által történő ábrázolása mellett a cigány reprezentációk egy új dimenziója jelent meg. Irodalmi, nyelvészeti kísérleteikkel ugyanis nem csupán a magyarországi cigány írásbeliség, hanem a cigányokról szóló irodalmi reprezentációk belső nézőpontú narratíváinak alapjait hozták létre. Fontos megemlíteni Habsburg–Lotharingiai József Károly főherceget (1833–1905) is, akinek nevéhez jelentős érdemek fűződnek a magyarországi cigánykutatások megindulásában.<sup>2</sup> Emellett meghatározó szerepet töltött be a 19. századi cigány irodalmi írásbeliség kialakításában, illetve az irodalmi, szótárírói tevékenységet folytató cigány értelmiségiek anyagi és szellemi támogatásában is. Ennek egyik legkiválóbb példája Nagyidai Sztojka Ferenc, aki éppen a főherceg pártfogása révén jelentette meg *Gyökszótárát* két kiadásban 1886 és 1890-ben<sup>3</sup>, s akit így nem csupán Magyarország, de talán egész Európa első olyan cigány származású szótárszerkesztőjének és költőjének tekinthetünk a 19. század második feléből, akinek saját szótára és költeményei nyomtatásban is fennmaradtak.

Nagyidai Sztojka Ferenc egy sátoros cigány család gyermekeként 1855-ben látta meg a napvilágot.<sup>4</sup> Édesapja Sztojka József – aki Szinyeyi szerint Sztojka

<sup>1</sup> Orsós 2022.

<sup>2</sup> Soós 1997, 2006.

<sup>3</sup> Nagyidai Sztojka 1886, 1890.

<sup>4</sup> Az irodalmi lexikonok, ha tárgyalták is személyét, csak nagyon kevés információt közöltek születésének, életének, munkásságának és halálának körülményeiről. Szinyeyi József 1909-ben

Pál nagyvajda gyermeke –, édesanyja pedig Kozák Borbála volt. Szülei 1849-ben hagytak fel a vándorélettel, és az akkoriban Pest-Pilis-Solt vármegyében található (ma már Bács-Kiskun megyéhez tartozó) Uszódon telepedtek le. Sztojka Ferenc fiatal felnőtt koráról mindössze olyan adatok maradtak fent, amelyekből kirajzolódik, hogy a 19. század azon kevés iskolavégzett cigánya közé tartozott, akik katonai szolgálatot is teljesítettek, ugyanis 1875-ben katonaiskolát végzett, s még abban az évben a Mollynári ezredben bakakáplár volt Kecskeméten. Nem sokkal ezután, 1878-ban a császári és királyi 38. gyalogezred harmadéves altisztjeként részt vett Bosznia megszállásában.<sup>5</sup> Sztojka Ferenc katonai karrierje négy évig tartott, 1878-ban szabadságotlák, majd 1885-ben visszavonult Uszódra, ahol elkezdte készíteni szótárát.

Sztojka Ferenc irodalmi pályafutásának stílustörténeti behatárolása igencsak problematikus, heterogén jellegű munkásságát ugyanis nehéz egyetlen korstílushoz kötni. Életműve nagyon szerteágazó, amennyiben a zsolttárokra, fordításokra, folklór szövegek létrehozására gondolunk.<sup>6</sup> Ugyanakkor fontos megemlíteni azt is, hogy jelenleg nagyon keveset lehet tudni Sztojka műveinek történelmi, társadalmi, életrajzi háttéréről is, mivel a személyére és munkásságára irányuló kutatások jelenleg is kezdetleges állapotban vannak.

A Nagyidai Sztojka Ferenc által létrehozott irodalmi szövegtörzshez mindössze két rövid terjedelmű, két-két felvonásból álló, 1890-ben íródott színdarab szerepel, amelyek a *Gyökszótár* második, 1890-es kiadásában találhatók. Ugyanitt jelent meg a *Czigányok vándorlása* című elbeszélő költeménye is, amelyről a későbbiekben szintén szó lesz. A két színmű közül az egyik a *Czigány lakodalom* címet viseli, amelynek műfaját „történelmi drámai, vígjátékként” definiálta, a cselekmény idejének és helyszínének pedig a 15. századi Dunaföldvárat

---

kiadott *Magyar írók élete és munkái* című lexikonjában jelent meg először egy nagyon rövid Sztojka Ferenc-biográfia (Szinyei 1909: 1144–1145). 2017-ben ezt az életrajzot egészítette ki Hegedűs Sándor, aki rövid tanulmányában kiválóan összegzi Sztojka Ferenc munkásságát. Ezeket saját további adatgyűjtéssel kiegészítve, illetve a foktői egyházi irattárhoz tartozó anyakönyvi dokumentumok vizsgálata révén rekonstruáltam Sztojka Ferenc családfáját, fontosabb életeseeményeit. Orsós 2021. Valószínűnek látszik, hogy Szinyei József tévedett Sztojka Ferenc születésének pontos dátumát illetően, ugyanis az egyházi keresztelési anyakönyvekben a születés dátuma mellett mindig a keresztelés ideje szerepel. Sztojka keresztelési anyakönyvében ez áll: „1855. március 11/12.” Ez annyit jelenthet, hogy Sztojka Ferenc 1855. március 11-én született, és másnap, 1855. március 12-én keresztelték meg. Szinyeinél mindenesetre a keresztelés napja van feltüntetve Sztojka születési dátumaként.

<sup>5</sup> Szinyei 1909: 1145.

<sup>6</sup> Nagyidai négy fő részre osztotta fel 1890-ben megjelent *Gyökszótárát*, mely közel 399 költészeti alkotást és 130 cigány verset tartalmaz. A *Gyökszótár* első nagyobb szakaszát egy szótár alkotja, melyben 13 700 cigány szó és magyar megfelelői szerepelnek. A második szakaszban liturgikus szövegek (*Miatyánk*, *Angyali üdvözlés*, *Hiszek egy Istenben*, *Tízparancsolat* és egyéb imádságok), elbeszélések és olyan költők verseinek cigány nyelvű fordításai olvashatók, mint például Etédi Sós Márton (*Magyar gyász*) és Petőfi (*A király esküje*, *Vándorlegény*, *Ilyen asszony való nekem*, *Befordultam a konyhára* stb.). A harmadik részben olvashatjuk Nagyidai saját költeményeit cigány nyelven és azok fordításait (*Királyi üdvözlés*, *Rudolf koronaherceghez*, *Jókai Mórhoz* stb.). A negyedik szakaszban pedig cigány dalokat, bölcs mondásokat, névnap- és újévi köszöntőket találhatunk.

jelölte meg a szerző. Elemzésem tárgya azonban Sztojka Ferenc másik színműve, amely *Czigányvár!* címmel jelent meg, s amelyben a szerző a cigányok nagydai vára másodszori elfoglalásának és elhagyásának történetét beszéli el I. Károly Róbert Anjou-házi magyar király uralkodásának 1308 és 1312 közötti időszakából. Sajnos, eddigi kutatásaim során sem a színművek keletkezéstörténetére, sem pedig a fogadtatásukra vonatkozóan nem találtam semmilyen forrást, illetve releváns szakirodalmi adatot. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy Sztojka Ferenc színművei valamilyen okból nem voltak ismertek a szélesebb társadalmi-kulturális nyilvánosságban, ugyanis sem a korabeli sajtó- és folyóiratok, sem a magyar színháztörténet nem ad tájékoztatást arról, hogy a legelső cigány színdarabokat valamikor is színpadra állították volna. Ez pedig azt jelenti, hogy a két színmű csak írásban lehetett némileg ismert a *Gyökszótárt* valaha olvasók között. Olyan marginális státuszú színművekről van tehát szó, amelyek kívül estek a korabeli és későbbi érdeklődés látókörén. Ugyanakkor Sztojka Ferenc színműveinek megjelenése valódi mérföldkövet jelentett a magyarországi cigánység művelődéstörténetében, hiszen hasonló jelentőségű kulturális teljesítményre korábban még nem volt példa. Számomra ezek a körülmények mutatják a leginkább, hogy egy olyan szövegtörzset darabjaival van dolgunk, amelynek vizsgálata nem mellőzhető, és egyértelműen hiánypótló jellegű.

## A HELYSZÍN TÖRTÉNELMI, IRODALMI VONATKOZÁSAI ÉS A SZEREPLŐK

Lássuk először a színdarab helyszínválasztásának és cselekményének történelmi és irodalmi hátterét, ami ahhoz a kérdéshez is közelebb visz, hogy miért vált fontos településsé Nagyida egy olyan társadalomból kiszorult nép számára, mint a cigányok. Nagyida a mai Szlovákia délkeleti régiójában található, elnevezését pedig a Bódva egyik legfontosabb mellékfolyójáról, az Idáról kapta. 1920-ig a Magyar Királyság Abaúj-Torna vármegye Kassai járásához tartozó község volt, Kassához közel, Rozgonyra egy járásban, amely a történet cselekménye szempontjából is fontos. Nagyida történetében fontos szerepet töltött be a 13. század során közneemesi sorba emelkedő Perényi család. Budai Ferenc református lelkész 1804-ben kiadott háromkötetes történelmi művében, a *Polgári Lexiconban*<sup>7</sup> maradt fenn egy fontos anekdota, ahol a szerző említést tesz Nagyida 1566-os ostromáról. Az ostromot kiváltó ok az 1526-tól 1538-ig tartó magyar beháborúkat lezáró váradi békeszerződés megszegése volt. Az anekdota szerint ugyanis a két Perényi testvér közül Perényi Mihály hű maradt I. Ferdinándhoz. Perényi Ferenc azonban Szapolyai János özvegye, Jagelló Izabella erdélyi kormányzóknak a pártjára állt, amiért I. Ferdinánd Puchaim Farkast küldte, hogy elfoglalja Perényi Abaúj-Torna vármegyei várát. Puchaim felkészült seregével szemben Perényi cigány katonákra bízta Nagyida védelmét. A csatában a cigányok vitézi módon helytálltak, már

<sup>7</sup> Budai 1866: 59.

majdnem visszaverték az ostromlókat, amikor „a cigányok szerencsétlen módon elvesztették a várát, mivel a diadal mámorában az ellenség tudtára adták, hogy elfogyott a vár védelmét szolgáló ágyúkból a puskapor. Puchaim Farkas ezután lerombolta Nagyida várát, a cigányokat pedig mind lenyakasztatta.”<sup>8</sup>

A *Polgári Lexicon*ban rögzített anekdotából egy olyan jellegzetes folklórszűzsé alakult ki, amely jelentős ívet járt be a magyarországi irodalomban, ugyanis a 17–18. századi közköltészeti szövegektől kezdve egészen Arany Jánosig Nagyida népszerű földrajzi toposzként volt jelen a cigányokkal kapcsolatos irodalmi reprezentációkban. A cigány morál komikus ábrázolása során gyakran tértek vissza a nagyidai ostrom szűzséjéhez, s vélhetően ehhez az irodalmi hagyományhoz igazodott Sztojka Ferenc is, aki a szóban forgó színművében szintén alkalmazza a cigányok és Nagyida várának toposzértékű hagyományát, sőt, úgy ábrázolja azt, mint a cigányok őshazáját. Az elbeszélés szerint ugyanis a cigányok azért keltek útra Ázsiából, hogy visszataláljanak ahhoz a felmenőik ősi mondáiból ismert őshazához, amelyhez ősi jog fűzi őket. Ez pedig nem más, mint Nagyida, a narratíva központi földrajzi lokációja, ahová a cigányok hosszas keresés és vándorlás után tértek vissza, hogy el is foglalják azt.

Ezzel a koncepcióval a szerző csavar egyet a cigányok eredetével, származásával kapcsolatos homályos teóriákon, hiszen ahogyan azt *A cigányok vándorlása* című eposzkölteményében is látni fogjuk, ugyan ő is arra utal, hogy a cigányok Ázsiából származnak, de azt hangsúlyozza, hogy onnan még a legősibb időkben áttelepültek. A *Czigányvár!* című Sztojka-színműben is egy sajátosan felépített fikcióról van szó, amelyben a cigányok történelmi, kulturális önmeghatározása Nagyida köré szerveződik. Ebben az önreprezentációs aktusban a cigányok számára Nagyida tehát nem csupán a cselekmény helyszíne, hanem a cigányok őshazája, vagyis egy szakrális hely. Ennek megtalálása hosszú időn át motiválta a cigányok sok évszázados vándorlásait, hogy a hosszas keresés után végre elérkezzenek az *ígéret földjére*, oda, ahol visszatalálhatnak a múltbeli, *elveszett paradicsomi* állapothoz, vagyis a biztonsághoz és jóléthez.

A színmű egészének koncepciójában tehát az a figyelemre méltó, hogy nem követi teljesen azokat a 18–19. század óta általánosan ismert és népszerű elképzeléseket, amelyek szerint a cigányok keletről származnak.<sup>9</sup> Ezekkel szemben

<sup>8</sup> Törös 1978: 3.

<sup>9</sup> A teljesség igénye nélkül, szemléltetésként szeretnék felsorolni néhány szerzőt és művet, amelyek a cigányok 18–19. századi megítélésében és a velük kapcsolatos sztereotípiák kialakulásában is jelentős szerepet töltek be. A cigány nyelv újind voltának meghatározásának és a cigányság keleti, indiai eredetének gondolatának ötletgazdája az a Váli István (1729–1779) volt, aki 1753 és 1754 között végzett teológiai tanulmányai során ceyloni diákokkal folytatott beszélgetései közben figyelt fel a diákok által beszélt szingaléz és a cigány nyelv közötti alaki hasonlóságokra, s ezen elindulva következtetett arra, hogy a cigány nyelv az indiai nyelvek bizonyos típusaival áll rokonságban. Váli István a cigányok indiai eredetére vonatkozó elmélete úttörő jelentőségű volt, mert ezzel nem csupán kihívta azt a több évszázadon át uralkodó nézetet, miszerint a cigányok Egyiptomból származnak, hanem egyúttal egy ellennarratívát is felkínált a cigánykutatások további lehetséges irányai számára. Ez a gondolat futótűzként terjed a cigányokkal kapcsolatos tudományos irodalomban, fontos

Sztojka narratívája a cigányság őstörténetét alapvetően az európai keresztény kultúra keretei közé helyezi.

Ha Sztojka Ferenc színművének műfaji jegyeit kellene meghatározni, akkor azt mondhatnánk, hogy valahol félúton helyezkedik el a tragédia és a komédia között. Cselekményét tekintve ugyanis egy nagy horderejű, nemzetépítő jelentőségű történetről volna szó, de az elbeszélését mindvégig olyan komikus elemek (például a cigány karakterek selypítő hangon való megszólaltatása) tarkítják, amelyek élet veszik a cigány nép és vezetőjük egyébként tragikus bukása által kiváltott hatásnak. A komikum egyúttal a színmű alapkonfliktusában is tetten érhető. Amikor ugyanis a vajda, Sztojka Pál először megérkezik Nagyidára, kísérlőinek elmeséli, hogy miben áll a cigányok nagyidai várhoz fűződő kapcsolata. Az elbeszélése szerint a cigányokat azért illeti ősi jog Nagyida területén, mert az

hivatkozási pontot jelentett más szerzők műveiben is. Augustini ab Hortis Sámuel nevéhez köthető a 18. század első szaktudományosnak tekinthető cigánytárgyú munkája, amelyben harmadkézből őrizte meg Váli István elméletét. Fő műve *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn* címmel egy cikksorozat formájában jelent meg az *Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichkeiten kaiser. königl. Erbländern* című bécsi folyóirat 1775/76-os lapszámaiban, ahol a mű a szerző nevének említése nélkül, mindössze a cikksorozat utolsó közleménye végén feltüntetett *ab H* szignó alatt látott napvilágot, és jelentős hatást gyakorolt kortársaira. A későbbiekben Augustini ab Hortis Sámuel *Von dem heutigen Zustande...* című írása fontos utat járt be. Erre az egyik legkiválóbb példa Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756–1804) *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprung* című korszakalkotó jelentőségű írása, amelyet sokáig a 18. századi modern cigánykutatások egyik alapművének tekintettek. A *Die Zigeuner* című munkájában Grellmann az általa idézett mű címét és szerzőjének nevét sem tüntette fel, pedig jelentősnek mondható mértékben támaszkodott Augustini ab Hortis Sámuel írására. Grellmann műve tehát csupán közvetítője volt Augustini ab Hortis Sámuel szellemiségének, amely egészen a 19. századig centrális jelentőséggel bíró mű volt a korabeli cigányokról való gondolkodás diskurzusaiban – mindez azonban Grellmann neve alatt történt. A nyugat-európai előzmények hazánkban is ösztönözték a cigányokkal kapcsolatos kutatásokat. A 18–19. században Magyarországon is sorra jelentek meg az olyan munkák, amelyek a cigányok keleti vonatkozásait vizsgálták, túlnyomórészt nyelvészeti megközelítésben. Szerzőik közé tartozik például Beregszászi Nagy Pál, Gyarmathi Sámuel, Enessei György, Szmodics György, Breznyik (Bornemissza) János, Gyórfy Endre, Hermann Antal, Wlislöck Henrik és Habsburg–Lotharingiai József Károly Lajos főherceg, akiknek munkásságát maga Sztojka Ferenc is ismerhette. Az általam említett példákat éppen azért emeltem ki, hogy általuk rávilágíthassak azokra a korabeli tevékenységekre, amelyek tudományos szempontból vetették vizsgálat alá a cigányok nyelvét, történelmét, kultúráját és zenéjét. Vélhetően ezek a diskurzusok is formálhatták a cigányokról való közgondolkodást és a velük kapcsolatos általános vélekedések rendszerét, amelyek szerint a cigányok származása ismeretlen, feltételezhetően keleti származásúak, ismeretlenségük során távoli idegeneknek tűnnek, amely idegenségükben egyszerre vonzóznak és taszítóznak, szimpatikusnak vagy inkább féltelmet keltőnek jelentek meg a közgondolkodásban. E vélekedésekhez számtalan romantikus hiedelem sokasága és sztereotípiák tömkelege kapcsolódik, melyekről könnyen feltételezhető, hogy maga Sztojka Ferenc is ismerhette, és egyes műveiben a maga sajátos módján alkalmazta is, hogy ezzel az olvasók figyelmét, érdeklődését felébressze. S ha ez így is van, könnyen elfogadhatónak tűnik, főleg, ha arra gondolunk, hogy az írni-olvasni tudók között megdöbbentően alacsony mértékben voltak jelen a cigányok. Eppen ezért tartom feltételezhetőek azt, hogy Sztojka Ferenc nemcsak a cigány, hanem a nem cigány olvasók figyelmére is egyaránt számított. Deáky–Nagy 2009.

itt található várat az őseik építették, ezért ők a föld jogos birtokosai. Értelmezésem szerint éppen ebből a történetileg téves állításból következik a színmű komikumának egyik legfontosabb forrása, vagyis az, hogy Sztojka Pál vajda az ősiség szokásjogi logikája szerint tartja legitimnek a cigány nép föld-, illetve várfoglalásra irányuló, honfoglaló szándékát Nagyidán. A konfliktus pedig abból ered, hogy Perényi Zsigmond, akit a szerző *funtus jogtulajdonosként* (sic!) szerepeltet, ennek megfelelően természetesen szintén a nagyidai föld és a vár jogos birtokosának tekinti magát.

Az ellentét tehát a cigányok és a magyarok között feszül. A magyar részről Perényi báró az első számú szereplő, mellette még hajdújának, Szabó Jánosnak jut fontos szerep. A színmű főhőse azonban Sztojka Pál vajda, aki a cigány nép vezetője. A fikció szerint az ő nagyapja, Sztojka Lajos volt a nagyidai vár építtetője. A darab szereplői egyben a cigány közösség hierarchiáját jelenítik meg. Közvetlenül a főszereplő alatt a cigány nép bölcsei közé tartozó két alvajda, Kucsuj és Gyorgyi áll, akiket Sztojka Pál családja – Vorzsa, a vajda felesége, lánya, Kályorri, majd pedig a vitézek, harcosok és a nép többi része – követ. Az alvajdák, vitézek és harcosok között sajátos szerep jut Zdrávnúnak, mert *csapatfőnökként* ő az, aki közvetít a közösségi rangsor két végpontja, a vezetők, döntéshozók és nép között. Tulajdonképpen tekinthetünk rá úgy is, hogy ő a cigány nép hangját képviseli Sztojka művében.

A történet szerint a cigány nép Sztojka Pál vezetése alatt jutott el Nagyidára, akinek ezzel nyert igazolást vezetői képessége, egyedül őt mutatja alkalmasnak arra, hogy betöltse a vajdai szerepkört. A főszereplő kapcsán nehéz eldönteni, hogy vajon a szerző egy teljesen fiktív szereplőt hozott létre, vagy valós személyről formálta karakterét. Nagyidai Sztojka Ferenc nagyapját ugyanis szintén Sztojka Pálnak hívták, aki nagyvajdai szerepet töltött be saját közösségén belül. Egyéb adatok hiányában nem tudhatjuk, hogy a szerző koncepciójában szándékosnak tekinthető-e a nevek azonosságával való játék, illetve ha feltételezzük, hogy a nagyapjáról mintázta a karakterét, akkor azt milyen megfontolásból tehetta. Jelen ismereteink alapján csak feltételezésként fogalmazhatjuk meg, hogy esetleg egy olyan irodalmi kultuszt akart szervezni nagyapja köré, amelyben annak vajdai, vitézi emlékezete legitimáló erő lehet a szerző katonai vagy éppen költői önmeghatározásában. Ezek alapján lehetséges, hogy Sztojka Ferenc a nagyapja köré szervezett kultusza, öröksége nyomán vette fel a Nagyidai előnevet is.

A következőkben a színmű cselekményének kibontakozását követve folytatom a darab ismertetését, ennek segítségével ugyanis világosabban felvázolhatók azok a megközelítési lehetőségek, amelyek közelebb vihetnek az eddig alig vizsgált színmű interpretációjához. Érdekes értelmezési mezők tárulnak fel a cselekményfolyam során, ezért a szükséges szöveghelyeken fontosnak tartom vizsgálat alá venni a színmű narratív pozícióit. A történeti hitelességet természetesen nem kérhetjük számon Sztojka Ferenc színművén, mégis izgalmas kérdésfelvetésekhez vezet, ha a cselekmény elemző ismertetése során különös figyelmet szentelünk annak, hogy a szerző által megjelenített cigány történeti, kulturális narratívák miként találkoznak, fonódnak össze a magyar történelemmel.

## A CIGÁNY HONFOGLALÁS ÁBRÁZOLÁSA

A darab elején rögtön kiderül, hogy Sztojka Pál korán örült, amikor megérkeztek Nagyida várához. A vajda ugyanis ekkor szembesült a ténnyel, hogy valójában nincsenek birtokában a vár kulcsainak, így nem tudják visszafoglalni, hiszen a kulcsok és a vár már régóta másvalaki fennhatósága alatt áll. Ez azonban nem tántorítja el a vajdát és csapatát, s rögtön azon kezdenek el tanakodni, hogy miként juthatnának be a várba. Amíg a cigányok tanácstalanul állnak a vár körül arra várakozva, hogy arra járjon valaki, akitől érdeklődhetnek a kulcsok hollétéről, addig Sztojka Pál elmeséli a vitézeinek, hogy a cigányok vára hogyan épült fel az idők kezdetén, és miként éltek ott mindaddig, amíg kénytelenek voltak elhagyni nagyidai őshazájukat. A vajda története szerint, amelyet apjától és nagyapjától hallott, a cigányok Taksony fejedelem uralkodása alatt építették fel a várukat. A következő időszakban a cigányok ősei Taksonnyal szövetségben harcoltak az augsburgi csatában, majd 968-ban együtt szenvedtek vereséget a balkáni, bizánci fosztogatások során. Az elbeszélés szerint 970-ben kolerajárvány dúlta fel Nagyidát, amely elől a cigányok Ázsiába vándoroltak, ahol hosszabb ideig éltek. Ezt követően érkezünk el a cselekmény jelenéhez, amely nem más, mint Károly Róbert uralkodásának ideje, egészen pontosan a rozgonyi csata éve, 1312. A színmű szerint ekkor tér vissza Sztojka Pál és népe keletről, hogy a vándorlásoknak véget vetve letelepedjenek nagyidai hazájukban, és visszafoglalják a várat. A vajda tehát ilyen módon vázolja fel azt a történeti kontinuitást, amely a cigányoknak egészen a honfoglalás utáni időkig viszszanyúló ősi múltját összeköti a jelennel. Világosan látszik egyúttal a szerzőnek az a törekvése is, hogy a cigányok fiktív történelmét párhuzamba helyezze a magyar történelem jelentősebb eseményeivel, létrehozva ezzel azokat a metszéspontokat, ahol találkozik a két nép történelme.

Az, hogy a cigányok másodszor akarják elfoglalni Nagyidát, egy olyan motívumra utal, amely a magyar honfoglalással kapcsolatos mondák alapján is ismert lehet számunkra, ugyanis a kettős honfoglalásról szóló gondolatok már a középkori magyar krónikákban is megjelentek Anonymus, Kézai Simon és Kálti Márk írásai nyomán. Kettős honfoglalásról esik szó például a *Képes Krónikában* is, amely szerint a magyarok Pannóniába való első bejövetelük során a Szittyországban megsokasodott hunok egybegyűltek, hogy maguk között kapitányokat választva benyomuljanak és elfoglalják Pannónia nyugati részét, amelyet második alkalommal a magyar honfoglalás követett Árpád vezetése alatt.<sup>10</sup> A krónikák honfoglalásról szóló elbeszélései, mint ismert, a magyarság földterülethez való jogát a Kárpát-medencében a hun-magyar honfoglalási folyamatok között létrehozott történeti kontinuitással alapozzák meg. Ehhez hasonló tehát az az érvelés, amely a színműben a cigányok őstörténete kapcsán tetten érhető.

Sztojka a cigány honfoglalást a *Czigányvár!* mellett a *Czigányok vándorlása* című elbeszélő költeményében ábrázolta, még hozzá a színműnél jóval

<sup>10</sup> Dercsényi–Csapodiné–Kristó (szerk.) 1986.

részletesebben, melyre ezért érdemes kitérni. Mint már szó volt róla, ez a műve is az 1890-ben kiadott *Gyökszótár*ban jelent meg. A szerző a cigányok mitikus nagyidai múltját a színműben, mint láttuk, a 10. századig, az eposzban azonban egészen az 5. századig vezeti vissza.<sup>11</sup> Sztojka a cigány honfoglaló eposz cselekményét a magyar őstörténet mitikus idejébe helyezi, s a régi magyar mondaköltészet hun mondakörével fűzi össze a cigányok eredetmítoszatát, ugyanis az elbeszélés szerint a cigányok már Attila, a hun fejedelem uralkodása idején Nagyidán éltek. Itt állt a cigányok híres vára, amely arról volt nevezetes, hogy egyetlen hadsereg sem tudta elfoglalni, még Attiláé sem. A hun vezér bármekkora erővel ostromolta is a fegyvertelen cigány vitézek nagyidai várát, sehogy sem tudta legyőzni őket, ezért felhagyott a harccal, és seregeivel elvonult.

A harcok idejét követően a cigányok sokáig békeességben éltek tovább. Bővében voltak aranynak, ezüstnek, később mégis éhezés ütötte fel a fejét, mert a cigányok nem művelték földjeiket, így az élelmüket is hamar felélték. Mivel Nagyida már nem tudta tovább táplálni őket, eltökélték, hogy vándorlásnak indulnak, és a várát Sztojka Pálra hagyták, aki a Nagyidáról elvándorló ősi cigány nemzetségek fő vajdája volt.

*4. „Sok tartományt meghódított későbbben az Átilla,  
És azokkal oda rohant, várukat ostromolta.  
De a cigányok ereje visszaverte Atillát.  
És azután ott is hagyták a cigányoknak várát.*

*5. De azután csendességben maradtak a cigányok,  
Nagy bőségben volt ő nekik ezüstjök és aranyok,  
Kanalak és poharaik, mindenféle edények,  
Nem is igen látták akkor semiféle szükségét.*

*6. De a mezei munkával nem igen foglalkoztak.  
A mi elő adta magát oda haza, dolgoztak,  
Munka nélkül nem termett a föld elég eleséget,  
S így a cigányok megunták Nagy-Idán az éhséget.*

*7. Elgondolták: hogy majd jobb lesz szétnézni, a világba  
Vándorolni, üstöt s fűröt csinálni az országba,  
Ott hagyták ők Sztojka Pálra a Nagy-idai várát,  
Vár és vajda nem kell többé, laknak majd sátorokat.”<sup>12</sup>*

A *cigányok vándorlása* szerint a nagyidai várát hőiesen védelmező vitéz cigány ősközösség vérvonalából származnak a cigányok, akik Nagyidáról elvándorolva benépesítették Magyarországot és környékét. A mű egyik kulcsfontosságú

<sup>11</sup> Érdemes hangsúlyozni, hogy a két Sztojka-szöveg eseményei időrendileg jóval előrébb helyezkednek el, mint a Budai-féle *Lexicon*ban feljegyzett 1556-os nagyidai ütközet, illetve Arany János eposzáinak cselekménye, amely az utóbbit vette alapul.

<sup>12</sup> Nagyidai Sztojka 1890: 189.

mozzanata tehát annak rögzítésében áll, hogy a cigányoknak közös eredetük van, amely részben a magyar őstörténethez is kapcsolódik. Ennek legfőbb üzenete pedig az, hogy a cigányok már a hunokkal egyidejűleg jelen voltak a Kárpát-medencében, ami azt is jelentheti, hogy e földnek ők is ugyanolyan legitim lakói, mint a magyarok.

A *Czigányok vándorlása* című eposz tulajdonképpen a cigányok genezisére irányuló fikció, amelyben a szerző válaszokat igyekszik megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy kik a cigányok, honnan származnak, kik az őseik, miként jelentek meg Magyarországon és Európa-szerte, továbbá egy lehetséges magyarázatot kínál fel a cigány nép évszázados vándorlásainak megértéséhez. Megmutatja, hogy a vándorlások során miként jött létre az egyes cigány nemzetségek diaszpórája, a kisebb egységekbe rendeződött cigány kompániák hogyan jutottak el és telepedtek le Magyarország különböző régióiban, és hogyan váltak itt művelődő, katonai szolgálatokat teljesítő és mesterségeket űző közösséggé, vagyis a magyar nemzettest elfogadott és hasznos tagjaivá. Az eposz szerint a cigányok a vándorlások során váltak egy nyelvében és kultúrájában igencsak heterogén néppé, amelynek története azonban összefonódik a magyarokéval, és amely végül képessé vált asszimilálódni a többségi magyar társadalomhoz.

Feltételezhető, hogy a *Czigányok vándorlásából* ismert Sztojka Pál nevével azért találkozhatunk a *Czigányvár!*-ban is, mert az 5. századi eposz szereplője a 14. századi vajda ősi felmenőjének tekintendő. Vagyis, Sztojka Ferenc az általa konstruált eposzi hagyományra utal vissza a *Czigányvár!* című színműben, hogy ezzel kontinuitást hozzon létre a két cselekmény között úgy, hogy eközben a magyar történelemmel való kapcsolódási pontokat is felvillantja. Hiszen a színműbeli Sztojka Pál valóban tesz utalást arra vonatkozóan, hogy felmenőitől úgy tudja, élt valaha egy őse, aki szintén vajda volt Nagyidán. A cigány nép patriarchális rendszerében a tradíció és a tudás átadása apáról fiúra megy végbe. Ezért érvelhet úgy az ifjabb Sztojka Pál, hogy ő az egyetlen, aki felmenőinek köszönhetően nem felejtette el azt az ősi szóbeli hagyományt, amely szerint a Nagyidán álló várat a cigányok ősei építették a régmúltban, s hogy nagyapja, Sztojka Lajos is egykor a vár vajdája volt: „eleget hálottám ápámtul; mégáz éregápámtul is, hogy ámi várunk itt ván Nagy-idán”.<sup>13</sup>

A *Czigányvár!*-ban ezért az ifjabb Sztojka Pál nem olyan szerzeményként (*acquisitum*) tekint tehát a várra, amelyet erőszakos ostrommal kellene elhódítaniuk, hanem sokkal inkább ősi, jogos birtokként (*aviticum*) akarja átvenni. Ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy ha harccal, erőszakkal, a kapuk betörésével foglalná el Nagyidát, azzal az uralkodó Károly Róbert törvényeit is durván megsértheti, amit értelemszerűen jobbnak lát elkerülni. Az ősi jog hangsúlyozásával pedig a szerző egyúttal párhuzamot teremt a cigányok és a honfoglaló magyar vezérek és nemzetségeik földfoglalása között.

<sup>13</sup> Nagyvidai Sztojka 1890: 223.

## A CZIGÁNYVÁR! ELSŐ FELVONÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Azon a ponton térjünk vissza a darab cselekményéhez, amikor színre lép Szabó János hajdú, aki a vár előtt várakozó cigányokkal szóba elegyedve kérdőre vonja őket, hogy mi dolguk van Nagyidán. Miután a cigányok a hajdú tudára adták, hogy a várat elfoglalni jöttek, Szabó János elárulja Sztojka Pálnak, hogy a kapu kulcsai a vár uránál, Perényi Zsigmond bárónál vannak. Ugyanakkor ő is felhívja a cigányok figyelmét arra, hogy jobban járnak, ha nem vonják magukra a báró haragját. Ettől azonban a cigányok nem ijednek meg, így hamarosan találkoznak is Perényi Zsigmonddal, aki rögtön világossá teszi, hogy a vár, amelyet a cigányok követelnek, saját fennhatósága alatt áll, jogos örökségként édesapja után bárói nemesi birtokként maradt rá.

Bár mindketten ősi jogot formálnak a nagyidai várra, nyilvánvaló, hogy Perényi jóval előnyösebb pozícióban van Sztojka Pálhoz képest. A vajda ezért kénytelen cselhez folyamodni, és arra helyezi az érvelése hangsúlyát, hogy a várat cigány kőművesek és ácsok emelték a 4–5. század során, és felmenői sokáig vajdáként gyakoroltak hatalmat Nagyidán, mint öregapja, Sztojka Lajos is. Ez azonban nem győzi meg Perényit, aki hamar elveszti a türelmét, és a cigányokat aljas rablóknak, bitorlóknak nevezve, puszta erőfitogtatással próbálja megfutamítani a cigány csapatokat. Válaszként a vajda és szolgálja, Mánulábu ismét egy leleményes cselhez folyamodnak, és azzal ijesztik meg Perényit, hogy ők valójában jóval félelmetesebb létszámú sereggel rendelkeznek, amelynek ők csupán az előfutárai. Ezért pedig bölcsőbbnek látnák, ha Perényi magától átadná a várat, és elejét venné egy fölösleges vérontásnak, mert különben maga is megláthatja, hogy a cigány hadak erőben és létszámban felülmúlják a báró csapatait. A vajda trükkje végül sikeresnek bizonyul, ugyanis Perényi báró rögtön megjéjed annak hallatán, hogy nagyjából 2600 fős cigány csapat van útban Nagyida felé, hogy a várat elfoglalják. A báró elcsodálkozik azon, hogy a cigányok miként lehetnek képesek egy ekkora sereget élelmezni és fenntartani úgy, hogy földet nem is művelnek. Megfontolja a helyzetet, és arra jut, hogy csere révén hajlandó volna átengedni a várat, de a cigányok ezt elvetik, hiszen a tulajdonuknak vélt örökségüket jogszerűen akarják visszakapni. Szabó hajdú fél a vérontástól, ezért arra sarkallja Perényit, hogy engedje át a várat a cigányoknak, mert még akár hasznukat is vehetné a föld megművelésében.

A mű szerint a cigányok érkezése előtt Nagyida várának valódi gazdája nem volt, Perényi is csak őrizte a várat, amely üresen és magányosan állt, lakói negyven éven át csupán egerek és patkányok voltak. Ezért a hajdú szavait figyelembe véve Perényi arra a döntésre jut végül, hogy alkut ajánl Sztojka Pálnak, amely szerint a nagyidai várat, földet s rajta minden ingóságot két feltétel mellett átengedi a cigányoknak. Az első, hogy a cigányok nem dúlják föl háborúval a várat, és nem tesznek kárt fosztogatással, rablással Nagyida környékén, hanem földműveléssel és állattenyésztéssel virágoztatják fel az átengedett területeket. A második pedig az, hogy a magyar katonák oldalán fognak harcolni, ha ellenség fenyegeti

az országot vagy magát Perényit. A cigányok egyhangúan el is fogadják ezeket, és a vajda eskütétel mellett a saját és a népe nevében ígéretet tesz a béke megtartására, illetve a Perényi Zsigmond és Károly Róbert iránti hűségre, s hogy esküjüket nem szegik meg soha. Ennek szentesítéseként a cigányok rituális jelleggel a vár kapuja előtt leülnek egy körbe, amelynek közepén a vajda feleségével és lányával előadja a cigány nemzetség dalát. Perényi bámulattal figyel mindet, és amikor a dal véget ér, átnyújtja a vár kulcsait a vajdának. Ezzel a gesztussal tehát Sztojka Pálra bízta a felelősséget, hogy méltón viseljék gondját a várnak, amely a cigányok számára maga a Paradicsom. A földfoglalás aktusaként egy cigány harcos, Rofolja szintén rákezd egy dalra, amelyet minden cigány vele énekel, majd ezt követően bevonulnak a várba, s ezzel megtörténik a várfoglalás rítusa. Ezt követően Sztojka egy rövid monológba kezd, amelyben a cigányok nagyidai honfoglalását valóban a bibliai Paradicsom történetével helyezi párhuzamba. Sztojka Pál szerint ugyanis az Isten adott útmutatást neki ahhoz, hogy a cigányokat elvezesse az általa rendelt (ős)hazájukba, Nagyidára.

A vár elfoglalását követően Sztojka Pál létrehozta saját udvarát, és kinevezi alvajdáit, Kucsujt és Gyorgyit, és egy olyan *csapatfőnököt* is, Zdrávúnót, aki a cigány nép képviselőtéért felelős. Testőre Pizsánó, szolgálói pedig Manulabu és Sorróresz lesznek. A vár védelmét Nénéka, Piráncza és Pápárunga vitézi erejére és harcosaikra – Ruvára, Ráfájra, Pujára, Bogostyóra és Kokolyóra – bízta, akiknek vezetőivé Kozákestyót, Purczát és Pizsánót nevezi ki. Utóbbi egyben személyi testőri feladatot is kap. A vajda egyúttal a házak elfoglalásának a rendjét is meghatározza, amit egy közösségi hierarchia megállapításaként is értelmezhetünk. A legfelső szintre költözik be Sztojka Pál családjával, illetve a szolgáljával és a testőrével. Kucsuj és Gyorgyi alvajdákra bízta a szobák szétosztását a többi cigány között. Sztojka népe el van ragadtatva a szobáktól, valódi palotáknak látják azokat.

A berendezkedés után a cigányok Sztojka Pál parancsára egy lakomát szerveznek, amelyhez a környék fosztogatásával szerzik be a hozzávalókat. A lakomához Puja, Bogostyó, Kokolyó és Purcza két dögöltött disznót hoznak, amelyeket a környékbéli kanásztól loptak el. Lilis, Csirikhlyi és Kozákestyó lisztet csentek, és cigány kenyeret, úgynevezett bokolyit sütnek belőle. A sütéshez elengedhetetlen fát Piráncza, Pápárungá, Ruva és Rafaj szedték össze, a mulatsághoz szükséges bor beszerzéséről pedig Nénéka, Sororész, Kékerano, Kucsuj és Gyorgyi gondoskodott. A darab keletkezésének idején a döghúsevés és a lopás motívumai olyan létező többségi sztereotípiák voltak, amelyeket előszeretettel alkalmaztak a cigányokra. Az, hogy Sztojka ugyanezeket a sztereotípiákat használja, véleményem szerint azt jelenti, hogy a többségi társadalom olvasóinak, nézőinek igényeit kívánta kiszolgálni.

A várfoglalás utáni lakoma az a pont, amikor a vándorlásaik lezárultával beteljesedik az a cigányok által hön áhított jóléti állapot, amely a róluk szóló reprezentációkban a cigány morálnak egy nagyon fontos szegmensét képezi. Ez pedig az evés-ivás, éneklés és multság, vagyis az élet gond és korlátok nélküli élvezete, maga a Paradicsom. A cigány nép nevében Sztojka Pál imában

ad hálát Istennek azért, mert az sok nehézségen át elvezette őket Magyarországra, ahol boldog jólétben élhetnek. Fohászkodik azért, hogy csapatait és várát megóvja az ellenség fenyegetésétől, népét erőben és egészben védelmezze, hogy várukból senki és semmi ne üldözze el őket. A lakoma megkezdéseként a vajda kenyeret tör, amely aktusban ismét bibliai utalás ismerhető fel. Mintha a vajda Jézushoz válna hasonlónak. A vajda ezüstpoharát a magasba emelve köszönti a cigány népet, akikkel megtalálhatták vágyott hazájukat. Az első felvonás végén Perényi elismeri, hogy a cigányok méltó urai a nagyidai várnak, és arra szólítja fel őket, hogy ha már átengedte nekik, akkor cserébe vitéz módjára védjék, és a neki tett esküjüknek megfelelően álljanak mellé, amikor ellenség fenyegeti az országot.

Perényi végül azt javasolja a cigányoknak, hogy a patkányok levadászása helyett a környéken lakókhoz hasonlóan kezdjék megművelni Nagyida földjeit, és annak terményeiből tartsák fent magukat. A vajda azonban azt válaszolja erre, hogy amíg mások megművelik a földet, addig nekik nem kell vetni, mert amíg van mit, addig ők mindig tudnak mit lopni. A felvonás zárásában a cigányok kórusként énekelnek egy dalt, s egy fergeteges hangulatú mulatsággal tetőződik be a cigány honfoglalás Nagyidán.

## A CZIGÁNYVÁR! MÁSODIK FELVONÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Miután a várfoglalási ünnep során a cigány nemzetség bőségesen evett-ivott, és becsületesen kimulatta magát, egy igen figyelemreméltó mozzanattal folytatódik a színmű cselekménye. A második felvonás nyitóképében az agg Rafajt látjuk térden állva, kezében kereszttel, és mellette Sztojka Pált egy vajdabottal. A kezükben tartott tárgyak attributív jellege alapján megállapíthatjuk, hogy a cigányok közösségében Sztojka Pál és Rafaj képviselik a világi és a szakrális hatalmat. Sztojka Pál születésével örökölte a vajdabotot, és ezzel a vezetői szerepet. Hatalmánál fogva a vajda azt látta jónak, hogy papot választ közösségének amolyan szimbolikus gesztusként, ami azt fejezi ki, hogy a várfoglalást követően a cigányok nemcsak világi, hanem vallási értelemben is egységgé akarnak szerveződni. A vajda szerint a papi hivatás ellátására a legalkalmasabb személy csakis a közösség legidősebb és legbölcsebb tagja lehet, ezért esett a választása az öreg Rafajra, amit a cigányok nagy örömmel fogadtak.

Annak ellenére, hogy a cigányok sokasága nem igazán érti az eskütétel morális jelentőségét, Sztojka Pál és Rafaj mégis ragaszkodnak az hozzá, mert így tartják legitimnek a pappá avatási szertartást. Rafaj eskütétele előtt Sztojka Pál rituális jelleggel a földbe állítja vajdabotját, eléje Vorzsa egy kendőt terít, Rafaj pedig a vajdabot mellé térdelve elhelyez egy keresztet. Eskütételében egyrészt azért fohászkodik, hogy Isten olyan bölcsességet adjon neki, hogy a Szentírás ismerete nélkül is jártas lehessen a Biblia igazságaiban. Azt mondja ugyanis, hogy „Nem kell nekém írás tudom én ázt ugy is” (223).

Ez a mozzanat belső nézőpontból ábrázolja a cigány nép valláshoz fűződő történeti viszonyát. Ebben a narratívában egy olyan szakrális szándék fejeződik ki, amelyben a cigányok a vallás felvételén keresztül tesznek kísérletet arra, hogy sikeresen integrálódjanak a hagyományosan felfogott nyugati keresztény kultúrához, amelynek egyetlen lehetséges módjaként jelenik meg a keresztény erkölcs és szellemiség elfogadása. Ez a szakrális dimenzió a cigányok szempontjából olyan tényező ugyanis, amely nem csupán szentesíti a cigányok földfoglalását, hanem a cigányok helyét is megszilárdítja a keresztény feudális Magyar Királyság területén, ami egyúttal a fennmaradásuk feltételét is jelenti.

Ez a belátás magyarázza azt is, hogy a cigány nép első papjának megválasztását követően a vajda úgy dönt, hogy templomot épít népének, hogy helyet biztosítson a vallás gyakorlásához. Tanakodnak is a cigányok, hogy templomukat vajon fából, sárból vagy vasból építsék-e. Meglepő módon azonban szalmából építik meg, abból a megfontolásból, hogy ha egyszer valaki felgyújtaná a templomot, annak tüze legalább kellemes meleget nyújtson mindenkinek. A templom harangját ennek megfelelően disznólábból készítették el, mert tűz esetén az nem olvad olyan hamar le, mint a szalonna. A disznólábból készült harangot pedig kolbásszal húzatnák. A cigányok gyorsan munkához látanak, és szalmából egy nagy kört készítenek, amelynek közepére egy karót állítanak. Erre egy nagy disznólábat kötnek fel, amelyről pedig egy hosszú szál kolbászt lógnak le kötélként. Így épült fel a cigányok sajátos temploma.

Miután az építményt felhúzták, Rafaj a disznólábból készült harang mellé áll, és a kolbász rángatásával hívja össze a cigányokat az első istentiszteletre, közös imádságra és éneklésre. Rafaj először arra tanítja a cigányokat, hogy testvéri szeretetben tartsanak össze. Prédikációja azonban szokatlan fordulatot vesz, népét ugyanis arra buzdítja, hogy a zsidókat gyűlölniük kell, mert ők ítélték keresztalálra Jézus Krisztust. Ugyanakkor a bibliai tízparancsolattal teljesen ellentétesen lopásra bátorítja a cigányokat, és tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy a jószágokat hogyan kell ellopni. Vagyis, a prédikáció ugyanolyan zavarba ejtő és blaszfém, mint a cigányok templomának építése mögötti koncepció, amiből világosan látszik, hogy azt korántsem az örökkévalóságnak, hanem épp ellenkezőleg, a jelennek emelték, és amely könnyen elpusztulhat. Mindez azt sugallja, hogy a cigányok vallásos buzgalma nem több, mint egy hirtelen fellángolás a szó baljós értelmében is akár. Rafaj ugyanis a prédikáció végeztével ismét harangozna, de a kolbász elszakad, és leesik a földre, mire a cigányok abban a pillanatban csak a jelenre gondolva odarohannak, s rögtön felfalják a disznólábbal, a templom szalmáját pedig szétrugdadják, vagyis teljesen megsemmisítik saját templomukat. Ezen a ponton a színmű cselekménye világosan kapcsolódik ahhoz a 17–18. századi közköltészeti hagyományhoz, amelynek visszatérő elemét képezi a cigányok felfalt templomának szüzséje.<sup>14</sup>

<sup>14</sup> Egyes 17–18. századi szövegekben a cigány templom motívumának fontos elemeit képezi, hogy a cigányok gyűlést tartanak, és egyhangúan elhatározzák, hogy templomot emelnek maguknak, s azon tanácskoznak, hogy miből építsék fel azt. Minden változat más és más alapanyagot

Miután a cigányok szétverték templomukat, Szabó hajdú levelet visz Sztojka Pálnak, mivel azonban a vajda nem tud írni-olvasni, a levelet Szabó olvassa fel neki. Az 1312. június 8-i keltezésű levelet Perényi báró küldte a vajdának, amelyben arról tudósít, hogy a Magyar Királyságot veszély fenyegetheti, ezért a környék összes cigányát arra szólítja fel, legyenek készségszolgák, hogy szükség esetén készen álljanak az ország vagy a nagyidai vár védelmére úgy, ahogyan azt esküjükben megfogadták. A levél keltezése alapján a rozgonyi csatáról lehet szó, amely Károly Róbert országegyesítő háborújának legjelentősebb ütközete volt, melynek során a király 1312. június 15-én a Kassához közeli Rozgony mellett legyőzte Aba Amadé fiának seregét. Szabó csak nagy nehezen tudja a vajdából kicsikarni a választ a levélre, aki végül azt üzeni Perényinek, hogy sem a báró, sem Károly Róbert mellett nem fognak fegyvert, ők ugyanis nem hajlandók harcba menni semmilyen ellenség ellen. Szabó ezért emlékezteti a vajdát az ígéretükre, de a cigányok a figyelmeztetés ellenére sem engedelmessé válnak. Szabó hamarosan vissza is tér a báró válaszával, aki az esküszegés miatt valóban arra kötelezi őket, hogy elhagyják Nagyidát. A cigányok azonban hirtelen haragra gerjedve – ismételtelen a pillanat hevének engedve – elkapják, és agyonverik a rossz hír hozóját, egyfajta példát statuálva ezzel, hogy milyen elszántan, hősiesen védik várukat. Úgy tűnik, hogy ebben az önreprezentációs aktusban a cigányok számára nem jelentenek semmit az ígéret, eskü és a hazaszeretet morális kötelezettségei. Érdekes az is, hogy a cigányok éppen az uralkodó országegyesítő háborújában nem akarnak részt venni, ami egyúttal azt is jelenti, hogy nem akarnak az ország méltó tagjaivá lenni, ellenben azokkal a cigány ősökkel, akik korábban szükség esetén harcoltak már magyar fejedelmek, uralkodók oldalán. Sztojka Pál népének gyávaságában tehát benne rejlik a cigányok vitézi moráljának, felelőtlenségének és meggondolatlanságának éles kigúnyolása is.

A hajdú után maga Perényi báró jön a cigányokhoz, és parancsol rájuk, hogy rögtön hagyják el a várat, vagy a seregével tér vissza, hogy elűzze őket. Ennek hallatán a cigányok megfenyegetik a bárót, hogy könnyen úgy járhat, mint Szabó hajdú, de mielőtt Perényit is elfognák, a báró elmenekül. A vajda tudja, hogy ezzel nagy bajt szabadítottak a nyakukba, ezért fegyverbe szólítja a cigányokat. Csupán Vorszában és Kályorriban, mint a cigányok lelkiismeretében, merül fel az a gondolat, hogy felelőtlenül és meggondolatlanul cselekedtek a parancs megtagadásával és Szabó meggyilkolásával, ezért ketten siratják Szabót. Sztojka Pál azonban nem fél a következményektől, nagyon bízik a cigány nemzet erejében és vitézségében még akkor is, amikor Perényi serege élén tér vissza. Ágyúik nagy tűzerejének köszönhetően a cigányok becsületesen védik várukat. Sztojka Pál

---

sorol fel, de mindegyikben közös az, hogy mindig valamilyen étel(ek) sokasága képezi a templomot. Az elkészült templom után papot választanak maguknak. Az idő előrehaladtával azonban a templom alkotóelemei olvadni kezdenek, s a cigányok, hogy megelőzzék a templom összeomlását, gyorsan felfalják azt. Néhány példa szemléltetéséért: *Fortélyos dolgot hallottam*. In: RMKT XVIII/4. 252–253; *Eszter* [1724]. In: Varga (s.a.r.) 1989: 33–85; *Komédia a cigányról és a deák-ról* [1797]. In: Varga (s.a.r.) 1989: 353–363.

a vár falán fel-alá futkosva irányítja, biztatja a cigány népet, azonban Perényi egy embere lerántja a vajdát a lányával együtt, és fogságba ejti. Sztojka ekkor „eleven halálért” könyörög, Perényi pedig ennek megfelelően máglyán égettetni meg a lányával együtt. A cigányok ezen felháborodva még nagyobb erejű ágyútűzzel védik a várat, ezzel pedig olyan jelentős veszteséget okoznak Perényiéknek, hogy a báró kénytelen visszavonulni csapataival. A cigány nők hangos, gúnyos kiáltásokkal és altestük csapkodásával csúfolják a meghátráló ellenséget, de még mielőtt az ostromlók végképp visszavonulnának, Rafaj utánuk kiabál: „Volná csak még puskáporunk mind itt hálnátok még aljások” (238). Perényi erre felkapja a fejét, rögtön visszafordul maradék seregével, hogy a puskaorokból kifogyott cigányokat könnyűszerrel kikergessék a várakból. A kapuk betörését követően a cigányok a várfalokról leugorva, jajgatva menekülésnek erednek. Perényi és csapata a visszafoglalt nagyidai várból nézi a megfutamodó cigányokat, akiket már nem vesz üldözőbe. Az elbeszélés ezen a ponton megegyezik azzal a történettel, amit Budai *Lexicon*ában, illetve Arany művében olvashatunk.

A színmű végén a vártól nem messze a cigányok megállnak, és egy körbe rendeződve siratják elvesztett vajdájukat és várukat. Rafaj keservével zárul a cselekmény, amelyben emléket állít a cigányok nagyidai vár körüli dicső harcának és Sztojka Pál vajda vitézségének. Hazájuk elvesztésével újra örökös csavargásra, kóborlásra, vándorlásra lettek ítélve. Úgy tűnik, mintha a színmű egésze és a tragikus zárlat egyfajta értelmező keretet vázolnának fel a cigányok istenverte, kirekesztett és üldözött léthelyzetére vonatkozóan. A színmű tulajdonképpen nem csupán egy cigány honfoglalási kísérlet elbeszélése, hanem egy olyan ciklikus történetet villant fel, amelynek vándorlásmotívumában Nagyida csak egyszerű kitérő volt. A színmű ugyanis azt világítja meg számunkra, hogy az eredetileg vándorló életmódot folytató cigányok hosszas keresés után megtalálták őshazájukat Nagyidán, ahol megpróbáltak letelepedni, de ez mégsem sikerült, s ezért a cigányok újra olyan néppé váltak, akik kívülállóként, hazátlanul kóborolnak Magyarországon területén.

\* \* \*

A cigányság 19. századi történelmi, társadalmi és kulturális hátterét szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy egy olyan marginális, *történelem nélküli* népként volt jelen Európa népei között, amely hiányt szenvedett a törvényekben, társadalmi-kulturális intézményekben, történelmi és egyéb írásos feljegyzésekben. Az írásbeliséghez, a történetiséghez szükséges kompetenciák hiányában a cigányok csak kevésbé voltak képesek az olyan magasabb rendű önkifejezésre, mint például a történetírás, a költészet vagy a dráma.

A saját kezűleg írott történelmi feljegyzések, eposzok, történetek hiányából adódóan a romák számára nem áll rendelkezésre egy olyan történelmi emlékezet, mely alapját szolgáltatná egy lehetséges nemzeti, kulturális identitásnak. Véleményem szerint Sztojka Ferenc munkássága releváns mozzanatként értékelhető a cigányság nemzeti öntudatra ébredésének folyamatában. Az első olyan reflektív

aktusnak tekinthetjük, amely során a cigányok is kísérletet tettek arra, hogy önmagukat a múltban szemlélve létrehozzák saját történetüket, magyarázatot adva ezzel származásukra, s hogy definiálják önmagukat.

Sztojka Ferenc színművének legfontosabb mozzanataként értékelhetjük, hogy a cigányok őstörténetét, honfoglalását a magyar történelem momentumai-val kapcsolja össze, amelyek fontos referenciaként funkcionálnak az általa megkonstruált cigány őstörténet hitelesítésére.

Ismeretes, hogy a magyar nép eredetét tematizáló krónikák, geszták kettős feladat ellátására törekedtek: egyrészt igazolniuk kellett a nép bibliai eredetét, másrészt pedig a történeti kontinuitást, amely legitim alapot biztosít a magyarságnak a Kárpát-medence területének birtoklására. Láttuk, hogy a magyar krónikairódalom hagyományához hasonlóan Sztojka koncepciójában is hangsúlyos szerephez jut a kettős honfoglalás motívuma, de legalább ilyen fontos szerepet bír a kereszténység is. A színmű szerint a cigányok önmeghatározásában és a földfoglalás történeti kontinuitásának megfogalmazásában szintén megjelennek a bibliai vonatkozások, vagyis a nyugati kereszténység eszméi. A szerző az általa elemzett művében tehát arra törekedhetett, hogy bár tréfás hangnemben, de létrehozza a cigány közösség összetartozásának alapját, amely egy lehetséges kiindulópontja is lehetett volna a cigányok társadalmi és kulturális progresszivitásának.

A *Czigányvár!* című színmű irodalmi és történelmi vonatkozású elemzésének végéhez érve megállapíthatjuk, hogy ez az egyik legjelentősebb darab a szerző életművében, ugyanis egy olyan sűrűn rétegzett, fontos mondanivalóval rendelkező írásról van szó, amely további elmélkedésre készíti az olvasókat. Jelen elemzés mindenképpen sikeresnek tekinthető abban az esetben, ha a hasonló érdeklődésű kutatók figyelmét képes volt felkelteni. Ez pedig azért kifejezetten fontos, mert egy olyan, alig ismert témakörrel van szó, amely további vizsgálatokat igényel, mivel a Sztojka Ferencsel és munkásságával kapcsolatos kutatások eredményei termékenyen hathatnak a romológiai, a történelmi és irodalmi diszciplínákra egyaránt.

## FORRÁSOK

Budai Ferenc 1866: *Budai Ferencz polgári lexicona*. I–III. Pest.

Nagyidai Sztojka Ferenc 1886: *Ócsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára, Romaná áláva, Iskolai és utazási használatra*. Kalocsa.

Nagyidai Sztojka Ferenc 1890: *Ócsászári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Romaná áláva*. (Egybekapcsolt négyrészletű javított és bővített II. kiadás.) Paks.

RMKT XVIII/4. = Küllös Imola – Csörsz Rumén István (s.a.r.): *Régi Magyar Költők Tára*. XVIII/4. *Közköltészet I. Mulattatók*. Budapest, 2000.

Varga Imre (s.a.r.) 1989: *Protestáns Iskoladrámák*. I. Budapest.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Deáky Zita – Nagy Pál 2009: Augustini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775–1776)*. (Szerk. Deáky Zita – Nagy Pál.) Budapest – Gödöllő, 5–28.
- Dercsényi Dező – Csapodiné Gárdonyi Klára – Kristó Gyula (szerk.) 1986: *Képes Krónika*. Budapest.
- Orsós János Róbert 2021: A cigány művelődéstörténet egy elfelejtett emléke a 19. századból (Nagyidai Sztojka Ferenc Gyökszótára). *Irodalomismeret* (1.) 62–89.
- Orsós János Róbert 2022: Cigányok a nemzet évszázadában. Egy irodalmi identitáskonstrukció alakulástörténete a 19. századig. In: Bene Sándor – Dobos István (szerk.): *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. A doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája*. Budapest, 340–357.
- Soós István 1997: József főherceg és a romák. Egy sikertelen megoldási kísérlet a 19. században. *História* (19.) 2. 16–17.
- Soós István 2006: „Pártfogónk és királunk”. József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút* (8.) 9. 35–41.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái XIII*. Budapest.
- Törös László 1978: A Nagyidai Cigányok. In: Arany János: *A nagyidai cigányok*. (Fakszimile kiadás.) Budapest.

Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.): *Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából.*

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 279 oldal.

Csak az utóbbi ötven-száz évben háborodott meg az emberiség annyira, hogy végpusztulásba taszítja környezetét és önmagát? Vagy „már a görögök is”? Ezek a kérdések ötlöttek fel bennem a *Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak* kötet címe olvastán. Érzelmi alaphelyzetemet nagyban meghatározta, hogy a kötet kézbevétele idején, 2023. január elején Magyarország-szerte +15 Celsius-fokos napi csúcshőmérséklet volt tapasztalható. A jövő környezettörténet-írói majd talán vizsgálni fogják a 2020-as évek hó nélküli Magyarországon használt, óra utaló emlékek nosztalgikus auráját vagy a klímaszorongás szövegemlékeit. De mindez természetesen az egyre forróbb nyarakra is igaz. Ebből is érzékelhető, hogy – más történelmi szakterületekhez hasonlóan – ember és környezet történetének is van jelenkori beágyazottsága. Az alap- és középfokú oktatás környezetismerete, az ismeretterjesztő médiumok, a civil, zöld aktivizmus gyakran koptatják el a „környezet” és „zöld” szavakat, így különösen nagy szükség lehet a környezeti folyamatok emberre is fókuszáló, mélységi megismertetésére. Ha pedig ez történetiséggel is kiegészül, új dimenzió tárul elénk: ez a környezettörténet.

Recenzióm tárgyának közvetlen előzménye a *Táj, ember, tudás – Zöldtörténelem* című kötet,<sup>1</sup> mely 2021-ben jelent meg. Míg az előzmény a tudományos sokszínűség jegyében kifejezetten interdiszciplináris jellegű volt, jelen kötet – a korábbival egyező szerkesztői szerint – már inkább a történészek számára lehet érdekes. Mivel a (társadalmi) tér történetével foglalkozó szövegek is feltűnnek benne, figyelemre méltó a társadalomtörténet művelői, olvasói számára. A kötet jelentős részben szövegfordításokat vonultat fel, az utolsó fejezet tanulmányait leszámítva. Kérdés lehet, hogy indokolt-e a szerkesztői gárda ilyen nagy létszáma. Ettől függetlenül a válogató munka és a szakfordítás önmagában dicséretes szellemi teljesítmény, melyek eredményeként e könyv a magyar környezettörténet újabb színfoltja lett.

Véleményem szerint korunk inger- és információáradatában minden szellemi termékre érdemes megfelelő távolságból rátekinteni, ezért a kötet elemzése során, a szövegeket olvasva elsősorban a „mennyiben és mivel gazdagítja a magyar nyelvű történelmi irodalmat?” kérdés vezérelt a kötet elemzése során. Emellett igyekeztem a szerkesztői rendezőelvet, logikát értelmezni, értékelni.

Sajnos csak a megelőző kötetben kapott helyet a környezettörténet szerepére, hasznosságára reflektáló tanulmány: William Cronon a University of

<sup>1</sup> Balogh et al. (szerk.) 2021.

Wisconsin-Madisonon szerzett oktatói tapasztalatai alapján ember és környezetének jelenre, jövőre is ható dinamikus kapcsolatát hangsúlyozta.<sup>2</sup>

A kötet frontoldali védőborítóján egy festmény képe uralkodik: *Telepesház mamutfenyők között*, 1860 – alkotójáról nincs információ. A kép enigmatikus, bizonytalanul csalogat, talán a természet emberfeletti nagyságát tömöríti álomképszerűen. A borítón kedvezőtlenül tagolt címek olvashatók: a zöldtörténelem hívogató fogalom, középpontba kívánkozik, a felhalmozott kötetadatok (sorozat fő- és alcím, kötet fő- és alcím, kiadó) és a környezettörténet kifejezés sajnos gyengítik hatását, a gondolatjeles elkülönítés zavaró. Pedig fogyasztható, lendületes szó, a köznyelvi „zöld” fogalomkörrel gazdagíthatja. Véleményem szerint az alábbi tagolás kínálkozott volna: Zöldtörténelem. Környezettörténeti tanulmányok tájálalakításról, járványokról, vizekről, birodalmakról.

Rögtön adódik a kérdés, hogy mi is a környezettörténet, és mi a zöldtörténelem.<sup>3</sup> Hazánkban viszonylag fiatal tudományterületnek számít, mely ember és környezet kapcsolatának, egymásra hatásának történetét vizsgálja, erre kérdez rá a forrásokban. Alternatív, nem szokványos emlékeket is vallat, például úgynevezett bio- és geoarchívumokat, természeti közegre vonatkozó történeti adatokat. Utóbbiból következően elágazásokat eredményez, interdiszciplináris, szoros szálak kötik a földrajztudományhoz. Beszédesek e tekintetben az antropocén fogalmáról, az emberiség geológiájáról, a szén-dioxid-kibocsátás történetéről szóló szövegek, melyeket a *Táj, ember, tudás* kötet utolsó fejezete tartalmaz. Az irányzat elvileg a mai környezeti folyamatok megértéséhez, átértelmezéséhez is hozzájárulhat, jelenkori beágyazottságát ez erősíti anélkül, hogy automatikusan a zöldaktivizmusba sodródna. A magyar környezettörténet kanonizálása az 1990-es évek elején vette kezdetét R. Várkonyi Ágnes szervezésével.<sup>4</sup> Főként az Egyesült Államokban több irányzata is megmutatkozott,<sup>5</sup> intézményesült is egyetemeken, ezek megismeréséhez is hozzájárulnak a fordítók e kötettel.

A szerkesztőgárda tudományos irányultsága a 2018. október 1-jén Demeter Gábor vezetésével elindult kutatási projektjük ismertetéséből is kiviláglik.<sup>6</sup> Munkájuk eredményeként a szerkesztett kötetek mellett önálló környezettörténeti tanulmányok is napvilágot láttak 2021-ben *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig* címmel.<sup>7</sup>

<sup>2</sup> Cronon 2021.

<sup>3</sup> A tudományterület megismeréséhez lásd például: Rác 2011, 2018; Balogh–Demeter–Kövé 2020; valamint maga a *Táj, ember, tudás* című kötet taglalja a legrészletesebben, a szerkesztők bevezetőjével.

<sup>4</sup> Főként közép- és kora újkoros megközelítésű munka: R. Várkonyi (szerk.) 2000. A környezettörténethez közel álló irányzat a történeti ökológia, erről bővebben: R. Várkonyi 1993.

<sup>5</sup> Rác 2006.

<sup>6</sup> *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai Magyarországon és a Balkánon, 1850–1945* (NKFIH FK 128 978). A kutatásról bővebben: <https://tti.abtk.hu/kutatasok/egyeb-kutatasok/156-kutatasi-projektek/3346-tudas-tajkep-nemzet-es-birodalom-a-tajkep-megismeresenek-es-atalakitasanak-gyakorlatai-magyarorszagon-es-a-balkanon-1850-1945> – utolsó letöltés: 2023. július 22.

<sup>7</sup> Bővebben: Kázmér 2021.

Jelen kötet szövegeiről, a szerzőkről és a fordítókról a címekhez tartozó lábjegyzetek tájékoztatnak, amelyekből azt is megtudjuk: rövidítve és átdolgozva adják közre a munkákat – nem részletezve azt, hogy ez alatt mi értendő. Kisebb hiányérzetként adódik: a szerzők rövid bemutatásának bizonyára örült volna az olvasó.

A szerkesztés elsődleges elve a bevezető szerint a léptékváltás: globális-interkontinentális problémák mellett nagyobb kisugárzóerővel is bíró, különböző léptékű helyi témák szerepelnek. Olvasóként nehéz leküzdeni a globális kontra lokális leegyszerűsítő felosztás prekoncepcióját, talán ennek hatására keletkezhet az a benyomás, hogy a felsorakoztatott földrajzi egységek között nem annyira szembeűnő a méretarányok különbözősége: az Észak-Kaukázus, Fokföld, a Duna környezete, a Sárköz, a Felvidék, Erdély léptékükben egynek tűnnek, ezekhez képest a *Járványok* és a *Globális környezettörténet* fejezet és Carolyn Merchant szövege tárgyalt tágabb területet. A léptékváltás így nem sikeres a fejezetbeosztásban. A tematikus besorolást némiképp lazítják egyes részek, például Thomas M. Barrett szövegében a járványokról is szó esik (61–65).

Az első Richard Grove-szöveg figyelemfelkeltő, hiszen a természetvédelem kezdetét villantja fel. Grove a kötet egyik legfontosabb szerzője, hiszen nevéhez kötődik a sussexi egyetem környezettörténeti központjának (Centre for World Environmental History) megalapítása. Az esettanulmány központjában álló összeűtközés az úgymond biblikus környezetfelfogást képviselő Robert Moffat misszionárius és a cvana bennszűltek esőcsinálója között világnézeti színezettel bír, a szövegnek ilyenformán történeti antropológiai jellege (is) van. Feszűlttség az olvasóban is keletkezhet, amennyiben számba veszi a technocivilizáció és szekularizált tudományosság uralta jelenkor szorongásait.

„A földet megrontja a víz” belső idézettel ellátott Thomas M. Barrett-cikk az Észak-Kaukázusba kalauzol el bennűnket. A szerző a St. Mary’s College of Maryland Oroszország-kutatója volt eklektikus érdeklődési körrel.<sup>8</sup> E téma akár Lermontov *Korűnk hűsének* tájait is felidézheti az olvasóban. A ritka népsűűrséggel lakott hegyvidékről nehezen képzelhető el, hogy bármilyen környezeti kár érheti, vagy hogy a lakosságnak hátránya adódhat a természet kiszigereléséből. Az írás az előzetes elképzeléseinkre alaposan rácáfol. Kulcsmondataként kiemelhető: „A letarolt erdők, az áradás, a mocsarak és lázas megbetegedések mind ugyanannak az ökológiai rendszernek voltak a részei” (65.) – ez talán a kötet egésze szempontjából is visszhangozhat az olvasóban. A szerző ezt a megállapítást bontja ki, felvillantva a környezeti károkozásnak a hadakozásban betöltött szerepét is. A téséget katonai módszerrel ellenőrző hatalom, illetve az adott természeti közeget (főleg faanyagát) használó népesség tapasztalatai tárulnak fel. A gazdaságtörténet iránt fogékony olvasó örűlné a számszerű adatoknak, az erdőpusztítás mértéke ezzel válhatna érzékletesebbé, de a történelmi forrásadottság nem kívánságműsor.

<sup>8</sup> [https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/december-2016/thomas-barrett-\(1960-2016\)](https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/december-2016/thomas-barrett-(1960-2016) – utolsó letöltés: 2023. július 31.) – utolsó letöltés: 2023. július 31.

A folyók elvezetésével, új csatornák nyitásával áradásoknak kitett gyümölcsösök ismertetett példája időtlen, korokon átívelő probléma, a hullámtérre épített lakóhelyek pusztulása manapság is gyakori. A kétségkívül hatásos szöveghez felhasznált irodalom címeinek értelmezését nehezíti, hogy ugyan latin betűre át vannak ültetve, magyarra viszont nincsenek lefordítva.

Carolyn Merchant hosszú életműve is része az ökológiai változások történetét kutató irányzatnak. A szerző jelenleg a Berkeley Egyetemen dolgozik, ahol önálló környezetkutató intézet működik (Department of Environmental Science, Policy, & Management).<sup>9</sup> A könyvben a szerzőre igazán jellemző szöveg kapott helyet, melyben azt taglalja, hogy milyen szerepe van a női-férfi viszonyoknak a tér szimbolikus uralásában, a térképészetben. Az állítólag bibliai teremtéstörténetben gyökerező kapitalista (kizsákmányoló) környezethasználatot mutatja be Amerika példáján. A cikk legvitathatóbb pontja a szimbolika kulcsait feloldani hivatott bevezető, melyben a bibliai alapok sajátos értelmezése olvasható. Ebben nem világos, hogy milyen gondolatosság (mítosz kutatás?, bibliatudomány?, művészettörténet?) alapján „fejt meg” a szerző a teremtéstörténetnek az Édenkertről, Éváról, a bűnbeesésről szóló részét. Merchant az ökofeminista diskurzuson belül köztes állásponton helyezkedik el:

„Azt javaslom, hogy tekintsük a természetet partnernek, mert ezzel megtartjuk azt a személyes kapcsolatot, amiről a romantikusok és természetvédők beszélnek, de egyúttal megszabadulunk azokról a negatív szexuális, birtokló és kizsákmányoló konnotációkról [sic!], amelyek a természet nőiségéről való gondolkodást jellemezték.” (73.)

Merchant művének többszöri olvasására és bibliatudományi tájékozódásra ösztönöznek azok a tömör megfogalmazások, miszerint Éva „azonosul” a természettel, beszél a „kígyó formáját öltött természettel”, „ki lehet őt zsákmányolni, hogy bánattal fizessen bűnéért” (71). Az állítólag konvenciókon alapuló társadalmi nemet a térre és a tér birtoklására (annak képi megjelenítésére) vetítő gondolatmenet a társadalmi tér összetettségét igyekszik felmutatni, melyben időbeliség, nemiség, uralom és ezek szimbolikája keveredik.

Egyetlen járványtanulmányként a tudományok felvilágosodás kori történetét kutató Jan Golinski<sup>10</sup> sárgalázzról szóló műve szerepel. Ez a mű érdekfeszítő a légkör „civilizálását” szorgalmazó, a miazmaelméletben gyökerező egykori gondolkodásmód esettanulmányaként. A mikroorganizmusok és a szúnyogok közvetítőszerepének ismerete előtti reformjavaslatok az amerikai közegészségügy előtörténetéhez kalauzolják az olvasót.

A legnehezebben befogadható egység talán a *Globális környezettörténet* című fejezet. Főleg Richard Grove második szövege célba éréséhez szükséges egyes

<sup>9</sup> <https://ourenvironment.berkeley.edu/people/carolyn-merchant> – utolsó letöltés: 2023. július 22.

<sup>10</sup> Portréja a New Hampshire-i egyetem honlapján: <https://cola.unh.edu/person/jan-golinski> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 2.

tudományágak (például a meteorológia vagy az orvoslás) történeti dimenziójának ismerete. A rengeteg név és évszám próbára teszi az értelmezőt, ez igényelheti a legtöbb háttérismeretet. A gyomnövényekről szóló részlet szerzője, Alfred W. Crosby 2018-ban lezárult életműve a környezettörténet alapját jelenti. A szöveg az *Ökológiai imperializmus* című kötetéből származik, és kristálytisztán tükrözi a tudományterület lényegét: az európai ember szerepe a gyomnövények terjedésében kontinensekre kiterjedő változásokat eredményezett – ez a történeti ökológia egyik nagy megállapítása.

*A víz mint társadalmi tér – hibrid jelenségek* fejezetcím magyarázatot érdemel. A társadalmi tér a szociológia és társadalomtörténet egyik kulcsfogalmává vált a *spatial turn* folytán. Berger Viktor részleteiben összegezte a térnek a társadalomtudományokban betöltött szerepét.<sup>11</sup> A környezettörténet irányzata újabb réteggel gyarapítja a társadalmi tér értelmezési lehetőségét: miért ne válhatna társadalmi értelmezés, cselekvés részévé, tárgyává a természeti tér? Tulajdonképpen erre láthatunk példákat, amennyiben változékony folyók feletti politikai küzdelmek, környezetet uraló, ellenőrző, kizsákmányoló hatalmakat vizsgáló esettanulmányokat olvasunk. De mik a hibrid jelenségek? Tömören: természeti és társadalmi attribútumokkal egyszerre jellemezhető jelenségek.<sup>12</sup> De természetesen a legkézenfekvőbb, ha maguk a tanulmányok beszélnek. A Queen Mary University of London munkatársa, Joanne Yao szak- és kutatási területe a környezettörténet, a korai nemzetközi szervezetek, a nemzetközi hierarchiák.<sup>13</sup> Cikkének fő mondanivalója: a birodalmi potenciál egyik lényege a természet uralásának képessége. Ez akkor veszít erejéből, ha belegondolunk például a hadtörténelemben mindig is vizsgált geostratégiákba, a hatalmi érdekek, terjeszkedés, uralom, nyersanyagyszerzés földrajzi meghatározottságába. A természet uralásának konkrét technikái már inkább elgondolkodtatók, amennyiben például a gőzhajózásra, a folyamszabályozásokra vagy sziklarobbantásokra, mint hatalmi érdekek által motivált emberi beavatkozásokra gondolunk.

Divatos irányzatok (a poszthumanizmus) hatása szempontjából tanulságos a háromszerzős tanulmány. Stefan Dorondel, Stelu Șerban és Daniel Cain a Román Akadémia Délkelet-Európai Tanulmányok Intézetéhez kötődnek. A dunai szigetekről és legfőképpen a folyam határmódosító szerepéről szóló tanulmányban nem kevesebbet állítanak, mint hogy a górcső alá vett balkáni államok határértelmezésekor „a folyó természetes helyváltoztatásának figyelembevételével az államok közvetetten elismerik, hogy a folyók cselekvőképes politikai szereplők” (188). *A természet mint cselekvő* hangzatos belső cím alatt olvasható evidenciákról [a folyók nem maradnak statikusak, a folyók új partszakaszokat építenek, a Duna és hidrológiai viszonyainak változása is befolyásolja a lakosság mindennapi életét (176.), valamint: „A folyók vize folyik.” (178.)] nehezen

<sup>11</sup> Berger 2018.

<sup>12</sup> Balogh–Demeter–Kövért 2020: 156.

<sup>13</sup> Portréja az egyetem hivatalos honlapján: <https://www.qmul.ac.uk/politics/staff/profiles/yao-joanne.html> – utolsó letöltés: 2023. július 22. 13:18

dönthető el, hogy ezekkel a szerzők újraélik a gyermeki felismerések sikerélményét, vagy valamiféle új minimalista tudományos stílus alkalmazói. Mégis, a konkrétumok, a Szvistov- és Csengene-szigetek és változásai, az új szárazulatok keletkezését bemutató esettanulmány működtetik az elméleti vázat, és talán a ritkábban figyelembe vett változó természeti tényezőre irányítják rá a figyelmet.

A bécsi árvizek sajtóban megjelenő humoros lecsapódását vizsgáló szöveg az olvasóból automatikusan előhívhatja a városi problémákra érzékeny magyar fővárosi karikatúrakultúra emlékeit. Heidi Hakkarainen, a finnországi Turku Egyetem kutatója leginkább a félelem és kíváncsiság fogalomköre irányából próbálja megértetni az árvízre kiterjedő társadalmi elképzelések, hatalom és kontroll, káosz és veszteségek képi ábrázolásait. Sajnos nagy ziccert hagyott ki a szerkesztő-csapat azzal, hogy nem közölt a tárgyalt rajzokból egyet sem – pedig ez a szöveg megértése szempontjából sem mellékes kiegészítés lett volna.

Az *Életmód és táj* című fejezet a történelemtudomány, néprajz és irodalomtudomány eredményeit sorolja a zöldtörténelemhez. Magyar Eszter felvidéki paraszti faiparról (szénégetés, zsendelykészítés) írott részlete a faipari mesterségek erdőkre gyakorolt hatása miatt szerepel, és a feudalizmus kori magyar erdőgazdálkodás, erdészet történetéről szóló negyvenéves műből származik.<sup>14</sup> Mindezt kiegészíti a legeltetésnek a tájra gyakorolt hatásáról szóló alfejezet, mely már inkább egy következő témakörnek tűnik. Andrásfalvy Bertalan munkássága mind szélesebb körű felfedezésének újabb állomása üdvözölhető a kötet vége felé. Az ártéri gazdálkodás, a folyammenti életkeretek, a természeti tudás paraszti múltjának szakértője más munkáival is gazdagítja a környezettörténet könyvespolcát.<sup>15</sup> Megközelítésében a klasszikus néprajz erényei mutatkoznak meg az eszközök, az életmód és a munkamódszerek bemutatásával. Talán a sort záró erdélyi irodalomtörténész, T. Szabó Levente tanulmánya vezet kifelé leginkább a zöldtörténelemből, hiszen ebben inkább az újabb kori Erdély-kép (ki)alakulása, kanonizációja, sémái, jellegzetességei szerepelnek, elágazásként az irodalomtörténethez.

Összegezve az olvasottakat: ember és környezet kapcsolatának olyan esettanulmányait ismerhetjük meg a kötetből, melyek kreatív, sokszínű forráshasználattal dolgozó kutatóktól származnak. Noha elsöre riasztóan hathat a szövegfüzérre jellemző specializáltság, ami a tudomány töredezettségét is dokumentálja, illetve az értelmezés is szétágazó háttérismeretek mozgósítását igényli, mégis nagy érdeme a kötetnek, hogy gondolati ernyő alá vonta a külföldön már intézményszerű tudományterület példáit, magyar munkákkal kiegészítve. Értelmezésében a zöldtörténelem kifejezés végső soron a környezettörténet sikeres szinonimája lehet, ha a környezettörténet ismertsége mélyül. A környezettörténetnek véleményem szerint a jelenkori társadalmi emlékezetre is üdvös hatása lehet: természeti katasztrófák emlékezetnyomai ugyan jelen vannak a közbeszédben, közoktatásban, emlékezetpolitikában, azonban ezek mindegyike az emberi trauma,

<sup>14</sup> Magyar 1983.

<sup>15</sup> Lásd például: Andrásfalvy–Vargyas 2009.

legfeljebb az épített tér nézőpontján alapul, a természet pusztulása nem szerepel emlékezetünkben. Bele sem gondolunk abba, hogy a környezeti események is lehetnének emlékezés tárgyai. Ebben is előrelépést nyújthat az elmúlt korok ember-természet kapcsolatának értelmezése. Akár szorongás helyett is.

*Molnár Álmos*

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor 2009: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Budapest.
- Balogh Róbert – Demeter Gábor – Kövér György 2020: Környezettörténet. A gazdaságtörténet-írás historiográfiája. (Felhívás). *Korall* 82. (21.) 153–158.
- Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.) 2021: *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest.
- Berger Viktor 2018: *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest.
- Cronon, William 2021: A környezettörténet hasznáról. (Ford. Eszik Veronika.) In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. Budapest, 31–52.
- Kázmér Miklós 2021: A természet is ismétli önmagát. Előszavak a Környezettörténet 3. kötetéhez. In: Demeter Gábor – Kern Zoltán – Pinke Zsolt – F. Romhányi Beatrix – Vadas András – Bíró László (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, 7–12.
- Magyar Eszter 1983: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban, 1255–1747*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 1993: Történeti ökológia. In: Halmos Ferenc (főszerk.): *Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Ember és környezete*. Budapest, 488–490.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest.
- Rácz Lajos 2006: Az amerikai környezettörténeti kutatás genealógiája. In: Kiss Andrea – Mezösi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: ünnepi tanulmányok Keveiné Bárányi Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szeged, 581–592.
- Rácz Lajos 2011: A környezettörténet genealógiája. In: Geceányi Lajos – Izsák Lajos (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 839–848.
- Rácz Lajos 2018: János Jelenések könyve: a modern magyar környezeti irodalom születése. *Tér és Társadalom* (32.) 1. 131–144. <https://doi.org/10.17649/TET.32.1.3020>

## Ismeretlen ismerős

*Szilágyi Zsolt: Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.*

(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. A vidék vonzásában 3.) ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 476 oldal.

Mintha a *Magyarország felfedezése*-sorozat egy újabb kötetét tartanám a kezemben, miközben az *Ismeretlen Alföld* című kötet előszavát olvasom. A lírai bevezető a szerző vallomása a témaválasztás motivációjáról, az Alföldhöz való kötődéséről. Olyan ékes szóval, irodalmi nyelven ír, amely nem megszokott egy történelmi monográfiában, és az olvasó eszébe juttathatja a népi írók munkáit.

„Miskolcon a hegyek, a magasba futó erdők, de még a hegy felőli felhők is mintha csak karnyújtásnyira lettek volna az ablakból kinézve. Mégis, hiába volt e közelség: a nyári levegőben terjengő, alföldi friss széna illatát sohasem hozta a szél, mint ahogyan a hólepte barázdák fölött károgó varjak hangja sem hallatszott egyszer sem a határ felől. De legjobban mégiscsak az eső után földből kiszökő, mindent átható szagú pára hiányzott. [...] Orvosság ez, állítom! Orvosság erre, meg arra – leginkább a lélekre.” (11.)

A szerző Szilágyi Zsolt, a Debreceni Egyetem adjunktusa, az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport (továbbiakban: Kutatócsoport)<sup>1</sup> tagja. A kötet egy magyarországi nagytájat, az Alföldet mutatja be, a törzsszövegben már kvantitatív adatsorok elemzésével, majd térképes vizualizációjával, ezáltal olyan tényekkel szembesíti olvasóját, amelyek az Alföldről alkotott narratíváinkban elfeledve, feltáratlanul álltak. Már a címből sejthető a könyvnek a történelmi irodalomban talán ritka téma- és léptékválasztása. A „főszereplő” az Alföld. A szerző a legnagyobb látószögre állította az objektívet, és ezzel alkotott képet a századfordulás és a két háború közötti táj területi egyenlőtlenségeiről. A címet kissé provokatívnak érezhetjük, hiszen mitől lehet ismeretlen a magyar „nemzeti táj”, amely Kölcsey és Petőfi, majd a romantika irodalma után a magyar nemzet szimbólumává vált?

A Kutatócsoport és Szilágyi Zsolt saját építésű, több mint 2 millió adatot feldolgozó gyűjteményei alkotják a kötet forrásbázisát. Különösen aktuális most fellapozni a könyvet, mert a recenzio elkészítése előtt nem sokkal váltak nyilvánossá az új GISta Hungarorum adatbázis és digitális atlasz térképei,<sup>2</sup> amelyek

<sup>1</sup> Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbérrendezéstől a vidék elnéptelenedéséig (1767–2017). Az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport (2019–2024) weboldala: <https://10generacio.hu> – utolsó letöltés: 2023. július 16.

<sup>2</sup> Demeter Gábor vezetésével, térinformatikai módszerekkel az 1900-as és 1910-es népszámlálási adatok vizsgálatával és térképre vitelével kezdődő kutatás időben visszafelé kiegészült, így már a 18. századra kiépítettek a kutatók egy községi szintig kereshető, a történelmi Magyarországra

segítségével átfogó léptékben kutathatók és hozzáférhetőek azok az adatok, amelyekből a történelmi Magyarország területi egyenlőtlenségeire következtethetünk.

A Kutatócsoport kiadványaira jellemző az interdiszciplináris szemlélet.<sup>3</sup> Szilágyi Zsolt kutatásában is egyszerre van jelen a történettudomány, a térinformatica, valamint a matematika és a statisztika. Az Alföldről szóló vizsgálódása lényegében új léptékű kutatás, leginkább Győri Róbert kutatásaival<sup>4</sup> áll módszertani rokonságban. Győri Róbert a Kisalföld területi fejlettségi különbségeire fókuszált. A szerző reflektál Győri kutatásaira, és kijelenti: „Amíg a Kisalföldön a táj belső fejlettségi övezetei egy szinte mindent meghatározó központ (Bécs) köré rendeződtek, addig az Alföldön ilyen nem figyelhető meg” (114). Ezenkívül lényeges megfigyelése, hogy a századelő történészei által felvázolt és a mai napig a történettudományban elterjedt nyugat–keleti lejtő (amely Győri kutatásai nyomán a Kisalföldön kimutatható) az Alföldön nem jellemző. „Nyilvánvaló tehát, hogy a köztudatban élő fejlettségi lejtő tézise *abban a formában* [kiemelés az eredetiben – J. Z. A.], ahogyan azt általánosítva az Alföldről vagy akár a Kárpát-medencéről legtöbbször elgondoljuk, nem tartható tovább” (106).

A fentiek mellett fontos megállapításokat tesz az Alföld gazdasági térszerkezetére Trianon vonatkozásában, valamint részletesen tárgyalja az alföldi modernizációt, az urbanizáció folyamatát (szembemegy a történeti kánonban közkeletűen elmaradottnak bélyegzett Alföld-képpel), taglalja a tanyarendszer, a vasút, a vízszabályozás, valamint az éghajlatváltozás hatását e folyamatra. Elemzi a vidék népességét, a táj vándormozgalmaikat, valamint a Trianon utáni településhálózaton belül a piacközpontok helyzetét. Végül egy lehetséges narratívát felvázolva a jelen kutatói perspektívájából értékeli (újra) az Alföld részben századfordulós, részben két háború közötti történetét. Mindezt Szilágyi Zsolt hét fejezetben kifejtve teszi, melyből az első két fejezet bevezetőt, illetve tudománytörténeti, módszertani jellegű írást takar, míg a további fejezetekben végzi el a kvantitatív elemzést. Négy különböző „szűrőt” alkalmazva vizsgálja a lakosságot (3. fejezet), a terület

---

vonatkozó adatbázist, amelyben számos gazdasági, társadalmi adatot rögzítettek több mint 2 milliárd adatfeldolgozásával. Köztük primer forrásokból és másodfeldolgozásokból, amikelyek között említhető például a *Lexicon locorum*. A hír erről: <https://abtk.hu/hirek/2973-uj-gista-hungarorum-adatbazis-es-digitalis-atlasz> és a honlap: <http://gistahungarorum.abtk.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 16.

3 „Kutatócsoportunk interdiszciplináris módszerekkel dolgozó kutatók összehangolt munkájával szeretne fényt deríteni azokra a hosszú lefolyású történelmi folyamatokra, amelyek a kárpát-medencei vidéki társadalom jelenlegi, jellegzetes mintázatainak kiforrásához vezettek.” Horváth Gergely Krisztián é. n.: *Tíz nemzedék és ami utána következik... Vidéki társadalom az úrbérendezésről a vidék elnépvelődéséig (1767–2017)*. A „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport programja (2019–2024). <https://10generacio.hu/hu/projektleiras> – utolsó letöltés: 2023. július 16.

4 A szerző többször hivatkozik arra, hogy Győri Róbert 2006-ban a *Korall*-ban publikált tanulmánya, mely disszertációjának rövidített változata volt, nagy hatást gyakorolt a módszerére. Győri Róbert 2006: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. *Korall* 24–25. 231–250. Legújabbban: Győri Róbert – Mikle György 2017: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom* (31.) 3. 143–165. <https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>

fejlettségét (4. fejezet), a mobilizációt, a táj társadalmát (5. fejezet), és az úgynevezett gravitációs vonzásokörzetekben elemzi e folyamatok összegét (6. fejezet). A 7. fejezet végül egy rövid összefoglalást és kitekintést ad.

A szerző impozáns mennyiségű (270 oldalas) mellékletben adja közre a munka alapjául szolgáló adatokat. Ezek között találunk térképeket, adatbázisokat, forrás- és irodalomjegyzéket, valamint megbújik a mellékletek között egy, a források kritikai elemzését elvégző írás, amely nagy segítségére lehet a téma kutatóinak.

A továbbiakban röviden bemutatom a könyvet a fejezetek sorrendjében. Az első fejezetben Szilágyi Zsolt végigtekint a táj érzékelését reprezentáló műveken, a tudományos leírásokon, illetve a tájábrázolásokon – a 18. századi út-leírásokkal kezdve a sort. Az utazók tér tapasztalatai, mentális térképei az Alföldet „lentre, mélyre” helyezték. A Bécs-központú kartográfiai vállalkozások ezzel szemben az Alföldet „Felső-Magyarországnak” titulálták. Madártávlati perspektívája a századok alatt folyamatosan formálódott, fogalma is változott. A tudományos Alföld-kép kialakulásának tárgyalását a szerző Hunfalvy Jánossal kezdi, kiemelve, hogy a Kölcsey–Petőfi nyomán megrajzolódó „irodalmi Alföld-kép” hamar ösztönzőleg hatott a geográfiai leírásokra. A 20. századból Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Szabó János és Lóczy Lajos munkáit emeli ki. A felsorolt tudósok mást és mást gondoltak arról, hogy pontosan hol húzzák meg az Alföld határait. Hozzá tartozik-e még a Dráva-mellék vagy a Duna jobb partja? Teleki Pál Vidal de La Blache hatására a tájat már úgy képzelte el, mint amelyet „átmeneti övek” választanak el egymástól. A 20. században a trianoni békeszerződés hozott a tájleírás és a térhasználat történetében gyökeres változást. Mivel a hazai politikai elit nem mondott le a revízió gondolatáról, a trianoni térben egyre inkább felértékelődött az Alföld, a táj, mely a haza fogalmának központi szimbóluma volt.

A nagytájat vizsgálat alá vevő kutatás egyik nehézsége, hogy pontosan mi feltehető meg a fizikai vagy a térképezett térben „az Alföld” fogalmának. A szerző egy olyan konstruált „trianoni Alföldet” vesz górcső alá, amely ilyen formában sohasem létezett, azonban segítségével a nagytáj lehetséges érzékeléseinek történeteit kívánja bemutatni. A léptékválasztás és a határhúzás problematikája összefügg, hiszen bizonyos gazdasági struktúrák csakis ekkora léptékben vizsgálhatók. Az Alföld kapcsán ilyen léptékű elemzés még nem történt, hiszen nem állt rendelkezésre olyan gazdasági-társadalmi adatokat tartalmazó adatbázis, amelyben kvantitatív kutatásokat lehetett volna elvégezni. A kötetben a szerző bemutatja az általa négy éven keresztül épített, úgynevezett ATTA-adatbázist (Alföldi Települések Történeti Adatbázisa), amely a számításai alapját képezte. Mielőtt azonban a számok nyelvén írna, a 2. fejezetben rövid gazdaságtörténeti kitekintést tesz az Alföld modernizációjával kapcsolatban.

A szerző itt hangsúlyozza, hogy a történeti források és az adatsorok által kirajzolódó (tér)kép értelmezéséhez kontextusra – külső összehasonlításra és belső elemzésre, a táj önmagában hordott belülről kirajzolódó folyamatainak vizsgálatára – van szükség. Bácskai Vera kutatásai nyomán úgy látja, hogy

a Kárpát-medencei urbanizáció sajátosságai miatt a tájon belüli differenciák értelmezése előremutatóbb (Magyarország esetében) a tudományos megértés szempontjából, mint a komparáció.

Az alföldi térhasználat és az urbanizáció, valamint a lakosságszám alakulása szoros összefüggésben áll az éghajlatváltozással (és nem fordítva, ahogy azt Szekfű Gyula feltételezte), hiszen az időszakosan vízjárta területek (a 17. századi hűvösebb, csapadékosabb éghajlat következménye) kedvezően hatottak a nagyállattartó gazdálkodásra a szántóföldi műveléssel szemben. A nagyállattartás pedig a háborúk és az éghajlati változás miatt kisebb lakosság számára kedvező gazdasági feltételeket teremtett, ez válhatott egyik motorjává az „alföldi tökefelhalmozásnak”. Az elhúzódo árforradalomról és a kontinentális élelmiszer-szükségletéről is szót ejt a szerző, azonban szerinte a fő hangsúly nem ezeken volt.

A folyamat fordítottja zajlott le a 18. században, amikor a melegeedés a népesség és a gabonatermő területek növekedésével járt együtt. Mindezek mellett a korszak a szállítás forradalmát is meghozta, az „európai hálózathoz integrálódó Kárpát-medencei gabonakereskedelem teremtette meg az egyik legfontosabb feltételét annak, hogy az alföldi gazdaság- és társadalomszerkezeti átalakulás felgyorsuljon” (35).

A következmények azonban „ambivalens modernizációhoz” vezettek. Beluszky Pál kutatásaiban hangsúlyozta a gazdasági prosperitás, a modernizáció és a városfejlődés kapcsolatát. Az Alföld modernizációjának ütemét a vasútépítés és a vízbályaózás jelölte ki. A hálózati struktúrák, a települések sűrűsége révén mind a csomópontokban kialakuló városok, mind a tanyák a modernizáció színtereivé váltak (40). A táj dinamikus fejlődését a népesség mobilizációja (mezővárosokba tömörülés) és a piac-központosodás folyamatai is meghatározták. A 19–20. század folyamán az extenzív növekedés azonban fenntarthatatlannak bizonyult. Azok a térségek, ahol ezt nem ismerték fel kellő időben, képtelenek voltak a modellváltásra, és a fenntarthatatlan fejlődés zsákutcájába szaladtak (46, lásd még 7. fejezet). Ez már előrevetíti a szerző egyik alaptézisét, miszerint Trianon gazdasági hatásai az adatok tükrében más képet mutatnak, mint ahogyan az korábban a veszteségnarratíva által uralt történettudományos diskurzusba bekerült, vagyis az új államhatárokon kívül a fenti tényezők jelenlétével is számolni kell.

Szilágyi Zsolt a 3. fejezetben kezdi el tárgyalni az adatbázisára épülő kutatását és elemezni a kapott eredményeket. A már említett szűrők közül az első a lakosság térbeli eloszlását és a városhálózat sűrűségét vizsgálja. Részletesen elemzi a bevándorlások arányát és a nagyobb népességkibocsátó területeket, vizsgálja az alföldi települések lélekszámváltozását 1900 és 1930 között, illetve azt is, hogy a városhierarchia mely szintjén hogyan érvényesültek a folyamatok. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi állhat a falvak városokhoz képest nagyarányú lakosságszám-növekedése mögött, valamint a megyeközpont-szintű városok népességszámában mutatkozó ugrásszerű növekedés hátterében. A számok alapján két, egymástól eltérő folyamatot detektál. Egyrészt a falvakban a természetes szaporulat összege magasabb volt, mint a városokban, ami a vándormozgalmak

alakulására is hatással volt. Másrészt öt nagyobb terület kezdett a századfordulóra körvonalazódni, ahol jellemzően magasabb volt a népességkoncentráció, ugyanakkor kedvezőtlen volt a birtokszerkezet is. Az előbbi ösztönzőleg hatott a kivándorlásra, az aprófalvas, kedvezőtlen birtokszerkezetű települések (például az Északkelet-Alföld) így a népességkibocsátás központi területeivé váltak (52).

A népességkoncentráció körvonalazása után a városhálózat térbeli elrendeződésének vizsgálatára tér rá. Szabályszerűségeket és hálózatépítő-folyamatokat keres, melyek hatással lehetnek a városok elhelyezkedésének alakulására. Idetartozik a tiszai áruforgalom, az egykori Káliz út, valamint a városhiányos térségekben térszervező funkciót betöltő kisvárosok. A fejezet végén ezeket mutatja be. A 62. oldalon közölt térképe, melyen a városhiányos területeket, valamint a városhierarchia működését együttesen ábrázolja, gondolatébresztő munka, új lendületet adhat a további kutatásoknak. Így például a városhiányos régiók mezoszintű kutatása új megvilágításba helyezheti a népi írók munkáit. Ahogyan a szerző is utal erre: „e községekben felhalmozódó feszültségeknek adott hangot a két világháború között például Féja Géza [...] vagy Szabó Pál” (63).

A könyv 4. fejezete (amelyik a 6.-kal együtt a legvaskosabb) a munka központi módszertanát mutatja be, valamint az alföldi modernizáció és a települések fejlettsége közötti korrelációt vizsgálja. A fejezet elején számba veszi az Alföld 19. századi gazdasági tendenciáit, melyekből következtet arra, hogy a terület gazdasági potenciálja a korszakban gyökeresen átalakult. A térségben a gabonakonjunktúra, a vízmentesítő és -szabályozó munkálatok, a kalászosok betakarítása következtében a növekvő munkaerő-kereslet jelentős migrációt indított az Alföld irányába. Az országosan átalakuló iparszerkezetben bekövetkező súlyponteltolódás következménye volt az Alföld lendületes modernizációja, ahogyan erre Beluszky Pál is rámutatott (67). Beluszky elmélete elfedte azonban a régiók, tájak belső fejlettségi térszerkezetét, így Szilágyi kutatásában ennek feltérképezése kulcsfontosságú mozzanat.

Az úgynevezett fejlettségi-domborzati modell megalkotásához (117) olyan módszerre volt szüksége, amellyel ábrázolhatóvá válnak azok az adatbázisba felvitt népszámlálási adatok, amelyek (többek között) a *Közigazgatási tájékoztató lapok* hasábjain szerepeltek. Hat különböző mutató – írni-olvasni tudás aránya a 6 éven felüli népességből (1910); haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910); jobb minőségű lakóházak aránya (1910); vándorlási egyenleg rátája (1901–1910); a keresők között nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya (1910); egy mezőgazdasági keresőre jutó kataszteri tiszta jövedelem (1908/1910) – alapján számolta ki a táj úgynevezett *komplex fejlettségi mutatóját*.

Az összehasonlító vizsgálat célja az volt, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy „az eltérő léptékű táji környezetben miként működnek a »mérőszámok«, valójában mit mérnek, hogyan jelzik a fejlettségi differenciát, és a fejlettségi térkép, amelyet a felhasználásukkal végül nyerünk, tulajdonképpen miféle fejlettséget mutat” (70). Azokról a tényezőkről, amelyek kvantitatív eszközökkel nem érzékelhetők, a 6. fejezetben szól részletesebben (72). A kutatás ráirányítja

a figyelmet arra, „*hogy nagyobb hangsúlyt kell fektetni a belső táji jellegzetességekre* [kiemelés az eredetiben – J. Z. A.], [...] hogy milyen saját vonások alakították a fejlettség lokális jellemzőit” (73).

A teljes kutatást áthatja a forráskritika; a szerző nem esik a számok bővületébe, hanem pontosan számot vet azzal, hogy a felvázolt kép „csak annyira lehet pontos, mint amennyire a korabeli adatfelvétel az” (95). A könyv nem a modernizáció és a fejlettség egészéről alkot képet, amikor a komplex fejlettségi mutató kiszámítására alapozza a területi egyenlőtlenség képét, hanem az utólagosan kiválasztott mutatók adnak egy részleges vetületet. Ezzel utat nyit a további kérdések, összehasonlítás, végső soron a folyamatok mélyebb megértése felé. Ebben az elemzésben kiemelten foglalkozik Trianon hatásaival: „*egy más mellett több Trianon (-értelmezés) is létezik, s még több létezhet a jövőben, ami együttesen még összetettebb megértést tehet lehetővé; amire, valljuk meg, szükségünk van!* [kiemelés az eredetiben – J. Z. A.]”

Az 5. fejezet rövidebb, és kitűnően példázza a tudományterületek közötti kapcsolatteremtést, témája a történeti demográfia. Elsőként a vándorlási célterületeket veszi számításba, amihez kvantitatív adatsorokat használ, és térképen vizualizálja a népességmozgalom szempontjából kiemelkedő régiókat. Külön alfejezetben mutatja be és szemlélteti a hátrahagyott vidékeket, végül pedig a vándorlási népmozgalmak egyenlegét vonja meg, megrajzolva ezzel az Alföld vándorlási térszerkezetét a 20. század első harmadában. A kiemelkedő területek a táj peremén, a Kárpát-medence fő vásárvonalának mentén helyezkedtek el. Budapest és Miskolc mellett harmadikként Szeged foglalta el a kiemelkedő helyet, amely pozíciójára – mint ahogy arra az elemzés rámutat – több szerencsés földrajzi és gazdasági adottsága révén tehetett szert.

A 6. fejezetben a Beluszky–Győri-féle „funkcionális városok” tipológia alapján határozta meg a vonzásközpontokat, ami lehetővé tette a városhierarchia különböző szintjein történő vonzáskörzet-modellezést. Kovács Zoltán 1990-es évekbeli kutatásával szemben Szilágyi kimutatta, hogy a határ menti vonzáskörzet-rendszerek lényegesebben összetettek voltak, de a nagyobb centrumok vonzáskörzete is jelentősen kisebb lehetett annál, mint amit Kovács az 1828-as összeírási adatok alapján feltételezett az 1920-as évekre.

A látványos piac-központosodás okait abban látja, hogy a 19. században emelkedő népességszám gabonakonjunktúrát eredményezett. (1) A növekvő gabonaszükséglet ösztönzőleg hatott az alföldi területeken a szántóföldi művelésre. (2) Ezzel egyidejűleg elterjedt a kertkultúra homoktalajon való megjelenése, valamint elkezdődött a nagyállattartó gazdálkodás háttérbe szorulása, (3) továbbá a vízszabályozás és a vízmentesítési munkálatok mind az Alföld gazdasági potenciáljának növekedését jelentették. Növekvő befektetés és megélhetési forrás lett a termőföld, ez felhajtotta az ingatlanárakat, ami befolyással volt a parasztság gazdasági és földrajzi mobilitásainak lehetőségére. A változások együttesen az Alföldet egy *dinamikusan modernizálódó* tájjá alakították.

A *Közelkép a hálózatról* című alfejezetben a statisztikai-hipotetikus eredményekkel szemben egy empirikus vizsgálatot mutat be, amely – a számok és a térképek után a kötetbe képi forrásokat is beemelve – felhívja a figyelmet a források és módszerek alkalmazásának különböző lehetőségeire. Piacközpontokat, önforgalmú piacközpontokat, piaci alközpontokat (amelyek tiszta vonzáskörzet nélkül, megosztva vonzottak ezer-kétezer fős falvakat) vizsgál, végül a kapott eredmények összevetésével szemlélteti a módszerek közötti kapcsolatokat és azt, hogyan állíthatók ezek az eszközök a történelmi mélyebb megértés szolgálatába.

A kötet jól követhető és értelmezhető térképei, kutatási módszere példa lehet arra, hogyan fordulhat a gazdaság- és társadalomtörténet kutatója a legújabbban már online térképek formájában is elérhető GIS-ta Hungarorum adatbázishoz, valamint hogyan hozhatók szintézisbe a különböző kutatási módszerekkel és más-más eszközökkel elért eredmények.

Végezetül a fentiekhez három észrevételt, lehetséges kutatási irányt kívánok felvázolni. (1) Fontos kiemelni a kvantitatív vizsgálat korlátait, amelyekről a szerző is többször említést tesz, például „hogyan korábban hova járhattak piacra a záhonyi és győröcskei lakosok, arra a források hiányában nem lehet egyértelmű választ adni” (180). Talán a mikrotörténelem vagy az oral history-kutatásokkal még fellelhetőek szóra bírható források. (2) Érdekes lehet a további kutatás szempontjából, hogy a lehetséges piacközpontokat számba véve mit lehet megtudni a kvalitatív források elemzésével. Egy piacközpont kapcsán olyan kérdések merülhetnek fel a kutatóban, hogy milyen kulturális kapcsolat állt fenn a piacközpont és a vonzáskörzetébe tartozó települések között (mennyit beszéltek az adott településről, bekerültek-e a helyi legendák közé például a piacra vezető út viszonyosságai?). (3) Továbbá a kutatás számára érdekes vizsgálat lehet, hogy a fenti folyamatok milyen korrelációban álltak a lakosság etnikai arányával, van-e összefüggés a népesség összetétele és az adott település térhasználata között, esetleg a termelés és az adott társadalom vásárlóereje hogyan függ össze a felvázolt struktúrákkal. A makrofókusszal alkotott képek tehát kiindulási pontként szolgálhatnak számos újabb kutatásnak, és nélkülözhetetlen alapot jelentenek a további vizsgálódások számára.

*Juhász Zoltán András*

# Egy régió metamorfózisának krónikája: a táj és az identitás összefonódása a cseh határvidéken

*Eagle Glassheim: Očista československého pohraničí. Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech.* [A csehszlovák határvidék megtisztítása. Migráció, természeti környezet és egészség az egykori Szudéta-vidéken.]

Academia, Praha, 2019. 406 oldal.

A „Szudéta-kérdés” napjainkig érzékeny témának számít Csehországban. Látszólag ugyan a cseh történelem egy lezárt fejezetéről van szó, ám a régió német lakosságának II. világháború utáni elűzése és kitelepítése, illetve több tízezer fő meggyilkolása, az egész folyamat jogszerűsége/jogszerűtlensége, továbbá annak következményei, vagyis az úgynevezett Beneš-dekrétumok ügye makacsul visszatérő motívumként tűnik fel a cseh nyilvánosságban. Néha még a napi politikát is képes befolyásolni – mint alig tíz éve, a 2013-as elnökválasztási kampányban, amikor az egyik esélyes jelölt, Karel Schwarzenberg „meggondolatlanul” bírálta a dekrétumokat, amivel hozzájárult riválisa, Miloš Zeman győzelméhez.<sup>1</sup> A „Szudéta-kérdés” terhes öröksége azonban nemcsak a történelem egyik „csontváza-ként” kísért, hanem jóval több síkon és módon fejt ki hatását a cseh (és a német) társadalomra. Azon túl, hogy rendszeresen megjelenik a cseh történeti tudatot illető vitákban, egyaránt érinti az egykori Szudéta-vidék<sup>2</sup> mai lakosait és az onnan elűzöttek leszármazottait. A múltbéli eseményekre ugyanis ráakódtak annak az átalakulásnak a rétegei is, amelyen a régió 1945 után ment keresztül – anyagi (materiális), szociálpszichológiai és egészségügyi szempontból.

A változások következményeivel még ma is sokan kényszerülnek együtt élni és foglalkozni, ahogy az időnként a cseh médiából is kiderül. A közszolgálati rádió például 2016-ban érdekes összeállítást közölt a honlapján, amelynek bevezető szövegében az áll:

„A határvidék máig más, mint az ország maradéka. A volt Szudéta-vidék kirajzoló-dik Csehország térképén, hasonlóan, mint ahogy a német statisztikákból továbbra is

<sup>1</sup> A Beneš-dekrétum miatt bukott Schwarzenberg. *Index.hu* 2013. január 28. [https://index.hu/kulfold/2013/01/28/a\\_benes-dekretum\\_miatt\\_bukott\\_schwarzenberg/](https://index.hu/kulfold/2013/01/28/a_benes-dekretum_miatt_bukott_schwarzenberg/) – utolsó letöltés: 2023. február 16.

<sup>2</sup> Szudéta-vidék (csehül: *Sudety*, németül: *Sudetenland*) alatt Csehszlovákia 1918-as létrejötte után az egykori Cseh Királyság német többségű határvidékét szokták érteni, a dél-morvaországi Nikolsburgtól (Mikulov) a nyugat-csehországi Karlsbadon (Karlovy Vary) és az észak-csehországi Reichenbergen (Liberec) át egészen a sziléziai Troppauig (Opava).

látható az ország nyugat–keleti megosztottsága, és a várható élettartam is igazodik a vasfüggönyhöz.”<sup>3</sup>

A honlapon több térkép is szemlélteti az egykori népességmozgások jelenleg is észlelhető nyomait, amelyek alapján a háború után betelepült szlovákok aránya, az alacsonyabb népsűrűség, a választási eredmények, az alacsonyabb iskolai végzettség vagy az érezhetően magasabb munkanélküliség mind a régió zaklatott múltjáról tanúskodnak.<sup>4</sup>

Az 1989 végi „bársonyos forradalom” után a cseh történettudomány, valamint a társadalomtudományok művelői, illetve különféle aktivisták nagy lendülettel fogtak hozzá a szocialista Csehszlovákiában részben tabunak számító és inkább került – de mindenképpen ideologikusan kezelt – kérdéskör kutatásához. A müncheni döntés és körülményeinek feldolgozásán túl<sup>5</sup> már az 1990-es években megjelent több fontos munka (például Tomáš Staněk monográfiája a németek kitelepítéséről<sup>6</sup>), melyeket további kiadványok, valamint a témák és megközelítések dinamikus bővülése követett. Itt említendőek például az Adrian von Arburg és Tomáš Staněk által szerkesztett dokumentumgyűjtemények,<sup>7</sup> Václav Houžvička áttekintő kötete,<sup>8</sup> Matěj Spurný írásai a szudéta-vidéki kisebbségi kérdésről, illetve Most városáról,<sup>9</sup> Sandra Kreisslová és Václav Jaroš tanulmánya a Karlovy Vary-i kerület lakóinak történeti tudatáról, illetve Kreisslová írása a németek kitelepítéséről a cseh kollektív emlékezetben.<sup>10</sup> De említhetjük a cseh Nemzeti emlékezet archívumát,<sup>11</sup> több dokumentumfilmet<sup>12</sup> vagy az olyan építészeti munkákat, mint a Liberec központjának változásait bemutató könyv vonatkozó részeit.<sup>13</sup> Meg kell említeni az Antikomplex nevű civil szervezet működését is, a hozzá kötődők íásaival, kiállításaival és ismeretbővítő tevékenységével.<sup>14</sup> Mindezeket természetesen élénk szakmai és közéleti viták kísérték Csehországban és cseh–német viszonylatban egyaránt.

A téma a cseh populáris kultúrában sem számít ritkaságnak. Noha már a rendszerváltozás előtt is felbukkant a Szudéta-vidék mint sajátos helyszín

<sup>3</sup> Boček–Cibulka 2016; <https://interaktivni.rozhlas.cz/sudety/> – utolsó letöltés: 2023. február 16. (A szerző fordítása.)

<sup>4</sup> Ehhez olyan szociális problémákat tükröző mutatók is társulnak, mint a végrehajtások magas aránya.

<sup>5</sup> Lásd például: Čelovský 1999; Tesař 2000; Beneš–Kural (eds) 2002.

<sup>6</sup> Staněk 1991.

<sup>7</sup> Közülük az első: von Arburg–Staněk (eds) 2010.

<sup>8</sup> Houžvička 2005.

<sup>9</sup> Spurný 2011, 2016, 2019.

<sup>10</sup> Kreisslová–Jaroš 2017: 67–83; Kreisslová 2016: 284–295.

<sup>11</sup> Paměť národa: <https://www.pametnaroda.cz/cs> – utolsó letöltés: 2023. február 16.

<sup>12</sup> Lásd például: <https://www.csfd.cz/film/1257229-postoloprty-1945-ceska-odplata/prehled/> és <https://www.csfd.cz/film/545792-krvava-leta/prehled/> – utolsó letöltés: 2023. február 16.

<sup>13</sup> Umlauf (ed.) 2011.

<sup>14</sup> <https://antikomplex.cz/cs/> – utolsó letöltés: 2023. február 16. A kezdeményezésről és „Az elűnt Szudéta-vidék” (*Zmizelá Sudety*) nevű projektről Glassheim is említést tesz (261–263).

– például Bohumil Hrabal *Ófelsége pincére voltam* című 1971-es regényében vagy Vladimír Páral *Radost až do rána* című, szintén a hetvenes években megjelent munkájában –, 1989 óta egyre több szépirodalmi műben fordul elő. Morálisan és részben környezeti szempontból is lepusztult, nyomasztó kulisszaként jelenik meg például Jan Pelc emigrációban kiadott, *A bude hůř* című regényében, valamint Jaroslav Rudiš *Alois Nebel* című képregény-trilógiájában és animációs filmjében, Josef Urban *Habermannův mlýn* című könyvében pedig még hangsúlyosabb szerepet kap a helyszín. Mivel az említett regények közül több alapján filmet is forgattak, így egyre szélesebb rétegek találkozhatnak a jelenséggel.

Eagle Glassheim angol nyelven 2016-ben megjelent könyve<sup>15</sup> tehát nemcsak aktuális kérdéskört érint, hanem szervesen illeszkedik a cseh kutatók és aktivisták, illetve művészek újabb nemzedékeinek munkásságába is. A kanadai University of British Columbián dolgozó amerikai történész már több korábbi írásában is foglalkozott a Szudéta-vidékkel. A 2000-es évek közepén izgalmas tanulmányokat publikált az észak-cseh határvidék legújabb kori történetének egy-egy különleges témájáról,<sup>16</sup> jelen monográfiába pedig ezeket a korábbi írásait is bedolgozta. Az eredmény egy hat fejezetből álló, egyszerre sokrétű és gondolatébresztő, valamint kompakt és összeszedett munka lett.

A bevezető után az első fejezet (*Csehek, németek és a határvidék 1945 előtt*) bemutatja a Csehország határai mentén végighúzódó, rendkívül változatos Szudéta-vidéket, valamint a német és cseh lakosság együttélésének történetét, egészen a németek kitelepítéséig. A fókusz elsősorban a két nacionalizmus rivalizálásának 19. századi kialakulására, a dominanciáért vívott harc 20. századi fokozódására, majd a viszony II. világháború alatti végzetes elfajulására irányul, de a szerző foglalkozik a régió német reprezentációjának létrejöttével is. Noha a térségben már az államszocializmus előtt is komoly hagyományokkal rendelkezett az ipari termelés, az – idealizált – összképet mégis inkább a szegény hegyvidékek, a kisebb-nagyobb falvak, festői kisvárosok és fürdők határozták meg, ahol a német többségű lakosság szinte harmóniában élt a természettel.

A második fejezet (*A határvidék megtisztítása*) már az 1945 utáni eseményekre koncentrál. A szerző a „megtisztítás” és a „likvidáció”, illetve a történelmi igazságtétel 1945-ben felelevenített retorikájának és a németek elleni erőszaknak a kapcsolatát vizsgálja. Glassheim kitér a pogromokat idéző németellenes atrocitásokra (például a „brünni halálmenetre” és az Ústí nad Labem-i [Aussig] vérengzésre: 74–85), majd felvázolja az úgynevezett vad kitelepítést (vagyis a német lakosság egy részének 1945 tavaszától kora őszeig tartó elűzését), valamint a hatóságok által megszervezett – és döntően az 1940-es évek végéig lebonyolított – kitelepítést („transzfert”), melynek során durván 2,5–3,2 millió ember<sup>17</sup> veszítette el szülőföldjét és majdnem minden tulajdonát, több tízezen pedig az életüket is.

<sup>15</sup> Glassheim 2016.

<sup>16</sup> Lásd például: Glassheim 2006, 2007.

<sup>17</sup> A pontos adatokat illetően „természetesen” itt is komoly számháború dúl, kivált a cseh és a német történészek között. Megállapításukat ugyanis több tényező is nehezíti, többek közt az,

A következő fejezet (*A kitelepített lakosok és az egészség a háború utáni Németországban*) helyszíne Csehszlovákiából Németország megszállási övezeteibe, a kitelepítettek új otthonába kerül át. A szerző árnyalja az elűzött németek sikeres németországi integrációjának domináns narratíváját, és bemutatja egyrészt a tranzit- és menekülttáborok problémáit – a járványokat és éhínséget –, másrészt az áttelepítettek fogadtatását és a későbbi lelki problémáikat. A közelmúlt és a jelen menekültválságainak tükrében különösen megrázó, ahogy feltárul a lakóhelyükről kényszerűen távozó emberek kiszolgáltatottsága és a feléjük irányuló érzelmek változása: a kezdeti együttérzéstől a gyanakvason át az idegenkedésig, sőt ellenségességig.

A negyedik fejezet (*Az új határ*) az 1945 utáni szudéta-vidéki cseh (szlovák) „honfoglalás” elemzésétől a régió tervszerű átalakításának, különösen pedig a szocialista iparosítás nem kívánt mellékhatásainak ismertetéséig terjed. Az első fejezetben bemutatott kultúrtáj ekkor alakult át ellentmondásos régióvá a csehszlovák nehézipar egyik fellegrájaként. Glassheim felidézi, hogy a határvidék a II. világháborút követően előbb egyfajta „vadnyugattá”, kalandorok és szerencselovagok („aranyásók”) terepévé vált, majd pedig egy utópikus kísérleti laboratóriumává, ahol – az etnikai közeg radikális megváltoztatása után – a társadalmi és környezeti viszonyok hasonlóan mélyreható átalakítása került a középpontba. A németek kitelepítésével jórészt elnéptelenedett régió újjászervezése kapcsán bemutatja a korabeli propaganda által sulykolt diskurzust is: ahogy a kizsákmányoló, kaotikus kapitalizmus helyébe a tervszerű, jól szervezett szocialista berendezkedés lépett (153). A Szudéta-vidék egyes, iparilag fejlettebb részei – főképp Észak- és Északnyugat-Csehország (de Észak-Morvaország és Szilézia is) – így az „államszocialista modernizáció laboratóriumává és modelljévé” váltak, ahol a materialista szemlélet a termelékenységet tette meg a legfőbb prioritássá (134). A természeti környezet és az „emberi erőforrások” kizsigerelése mindeközben olyan járulékos veszteségként jelentkezett, amellyel az 1989-es politikai fordulat előtt a hatalom csak kismértékben és átmenetileg volt hajlandó foglalkozni. Ugyanakkor Glassheim arra is rámutat, hogy a természetrombolás nem a kommunizmussal kezdődött (180–182), de az 1948 utáni négy évtizedben látványos volt az „előrelépés” ezen a területen.

*A város, amelyet áthelyeztek* című fejezet egyfajta esettanulmányként az észak-cseh Most (Brüx) példáján keresztül szemlélteti a fentiekben érintett politikai, társadalmi, gazdasági folyamatokat és jelenségeket. A korábban is jelentős német településből ugyanis már a 20. század elejére „a szén városa” lett – egyébként meglehetősen kilógva a Heimat-mozgalom romantikus tájképéből (185) –, majd 1945 után először német lakosságának többségét, később pedig középkori városrészeit és ezzel eredeti jellegét is teljesen elveszítette. Mint ahogy Most újkori

---

hogy a háború végén meglehetősen kaotikus állapotok uralkodtak a mai Csehország területén, ahol az őshonos németek mellett a Német Birodalomból beköltözöttek, a front elől elmenekültek és katonák tömegei is egyaránt megtalálhatók voltak. Beneš–Kural (eds) 2002: 198–200; Lemberg–Franzen é. n.: 177–194.

gazdagságát, átváltozását is a szénnek köszönhetette: az egyre közelebb kerülő külszíni fejtés az 1960-as évektől kezdte elnyelni az óvárost, lakosait pedig több hullámban odébb, az újonnan kiépülő „szocialista” városba költöztették. Noha Glassheim azt is bemutatja, hogy a helyiek között is voltak, akik ragaszkodtak a régi Mosthoz, a lakosok többsége azonban nem bánta, hogy új, korszerűbb lakhatáshoz juthat a város áthelyezésével (194–195). A régi Most helyén így ma már részben rekultivált táj terül el egy hatalmas bányatóval, épített környezetéből pedig gyakorlatilag csak a legnagyobb, késő gótikus templom maradt meg, amelyet 1975-ben síneken toltak több mint 800 méterrel arrébb. A templom áthelyezése a szocializmus mérnöki csodájának számított, míg az új Most tömbházai, tágas utakkal szegélyezett lakótelepei és üzemei a kommunista hatalom által épített modern „észak-cseh identitás” jelképeivé váltak (185–186).

Az utolsó fejezetben (*Elnéptelenedett tájak*) Glassheim főképp a tájra és az emlékezetre koncentrál. A régi Most helyén húzódó pusztaság, valamint a kiürült határvidéki falvak és tönkretett természet kapcsán újra megjelenik a könyvben a cseh antikommunista ellenzék – a Charta 77 és például Petr Příhoda vagy Václav Havel – radikálisan eltérő véleménye az egész szudéta-vidéki kérdéskörrel. Számos ellenzéki (és bátrabb vagy csak kétségbeesett újságíró és szakember) ugyanis kritikusan tematizálta a németek kitelepítését, ami akkoriban merész lépésnek számított, a természet egyre riasztóbb mértékű pusztítását – ami különösen látványosan nyilvánult meg az Érchegység erdőinek haldoklásában vagy az északnyugati iparvárosokat rendszeresen beborító szmogfelhő formájában –, a régió lakosságát érintő szociális és egészségügyi problémákat. A határvidék hanyatlását, anyagi, szellemi, illetve morális válságát egyszerre vezették vissza a háború utáni demográfiai beavatkozásokra (a ki- és betelepítésre), valamint a nehézipar erőltetett, a következményekkel alig számoló fejlesztésére (221–245). Mindehhez társultak az elűzöttek és leszámazottaik szervezeteinek bírálatai, amelyek elborzadva reagáltak az „új gazdák” gyakran valóban katasztrofális tevékenységére (210–215).

A *Megosztott nosztalgia* címet viselő utószóban az amerikai történész saját gyermekkori (észak-dakotai) élményei fonódnak össze a Szudéta-vidék revitalizációjának, a traumák feldolgozásának, az otthonosságnak és a nosztalgia működésének a kérdéseivel. Az amerikai és a közép-európai, a személyes és a kollektív tapasztalatok találkozása így azt bizonyítja, hogy egyetemes jelenségről van szó, amely ilyen vagy olyan formában és mértékben, de mindenkit érint. A kötetet végül bőséges jegyzetanyag és bibliográfia egészíti ki.

Ahogy talán már a fenti ismertetésből is látszik, Eagle Glassheim könyve nem korlátozódik a cseh–német viszony, a II. világháború utáni népességmozgások vagy a Szudéta-vidék féloldalas modernizációjának leírására. Azzal, hogy ezeket a részkérdéseket együtt mutatja be, és az egész témára a maga komplexitásában tekint, a Szudéta-vidék problematikáját magasabb szintre emeli. Bár

munkájának egyik cseh recenzense<sup>18</sup> joggal jegyezte meg, hogy a szerző elsősorban Észak-Csehországra koncentrált, és csak keveset tudunk meg a Szudéta-vidék más, az északi iparvidékektől meglehetősen eltérő részeiről (például Észak-Morvaországról vagy a dél-cseh tájakról), ez a korlát valószínűleg hozzájárult a fókusz megtartásához és a könyv „kompaktságához”. A szerző által elénk tárt összefüggésekből ugyanis egyszerre rengeteg jelenség bontakozik ki, de a lényeg mégsem veszik el az adatok és további rész kérdések kétségkívül bővíthető halmazában. A könyvből – a már említetteken túl – így annál élesebben rajzolódik ki az emberi identitást meghatározó „gyökerek” jelentősége (és az elvesztésükkel járó traumák súlya), a bizonyos hely(ek)hez való kötődés mindenki számára ismerős érzése, a „szülőföld” és a „haza” jelentései vagy a táj és az ember sajátos kapcsolata. A szerző jól érzékelteti, hogyan „működik” az adott régióhoz fűződő identitás, hogyan válik a táj az ott élő emberek személyiségének a részévé és a közösségek otthonává. A legjobban ezt talán azok a traumák bizonyítják, amelyeket e kötelek erőszakos szétszakítása váltott ki, és amelyek még évtizedekkel később is fájhatnak (jobb esetben pedig nosztalgiaként állandósulhatnak).

Látványosan jelenik meg az a kontraszt is, amely a szudétanémet elűzöttek, illetve leszármazottaik, valamint az új cseh (szlovák stb.) telepesek identitása között mutatható ki. Az elvesztett szülőföld („elvesztett paradicsom”) utáni sóvárgás és keserűséggel vegyes nosztalgia, a múlt idealizálása – ami főképp a kitelepítettek egyesületeire volt jellemző – markánsan elütött a csehszlovák hatóságok és a média 1945 utáni hivatalos diskurzusától, valamint az emlékezet szigorú szabályozása és ellenőrzése által meghatározott reprezentációktól. Ez már közvetlenül a háború után megnyilvánult a régió újrafogalmazása során. A cseh közbeszédben a németektől „megtisztított” cseh határvidéket olyan térségként állították be, amely valójában mindig is cseh volt, az új telepesek otthonosságát pedig a modernizáció és egy új, jobb világ építésének programja volt hivatva megalapozni és legitimálni. Ezt a radikális váltást sugallta a Szudéta-vidék egykori központjában, Liberecben (Reichenberg) 1946-ban megrendezett kiállítás címe is: „Építjük a felszabadított vidékeket” (146–153), leszámolva a régió német, romantikus nacionalista képzetével. Már magának a Szudéta-vidék (*Sudety*) elnevezésnek a háború utáni betiltása is jelezte,<sup>19</sup> hogy cseh részről végérvényesen és visszavonhatatlanul megoldottnak tekintik az egész kérdést, és ezt támasztotta alá a csehszlovák kormányok későbbi politikája is, amely a térség maradéktalan birtokbavételére és új identitásának megszilárdítására irányult.

<sup>18</sup> Kovařík 2018: 256–257.

<sup>19</sup> Beneš–Kural (eds) 2002: 205. Egy újságcikkben néhány éve egy cseh hadtörténész is emlékeztetett arra, hogy ez a tiltás tulajdonképpen még mindig érvényben van, vagyis a Szudéta-vidéket – amely egyébként is csak „a náci ideológia kifinomult konstrukciója” volt – helyesen „cseh határvidéknek” kellene nevezni. Brezina 2019. [https://www.idnes.cz/xman/styl/pohranici-sudety-nemci-cesi-vysidleni-vystehovani-historicka-krivda-nacionalismus-fasismus.A191031\\_112211\\_xman-styl\\_fro](https://www.idnes.cz/xman/styl/pohranici-sudety-nemci-cesi-vysidleni-vystehovani-historicka-krivda-nacionalismus-fasismus.A191031_112211_xman-styl_fro) – utolsó letöltés: 2023. február 16.

Mindennek következtében a régió képe néhány évtized alatt valóban teljesen megváltozott: falvak sora tűnt el nyomtalanul, a tájat elhagyatott tanyák és pusztuló műemlékek – templomok, kastélyok, gyárak, fogadók, malmok stb. – tarkították, a városközpontokat elhanyagolták, helyenként pedig egész utcákat bontottak le „szanálás” ürügyén, hogy monumentális ipartelepek és szürke, személytelen lakótelepek épülhessenek, mint például Ústí nad Labemben. A terjeszkedő bányák krátereinek nyílt tájsebei fölött pedig lassan haldokoltak az Érchegység erdői. Kivételt csak a frekventált turistaparadicsomok – például az Óriás-hegység (Krkonoše/Riesengebirge) vagy a Šumava (Böhmerwald) – és a csehszlovák néphadsereg által elzárt térségek képeztek, ahonnan ugyan szintén eltűntek a németek, de legalább az ipar hatása nem volt olyan destruktív. A szülőföldjükről távozottak makacs, már-már görcsös emlékezetével szemben az új „telepesek” közönyössége megkönnyítette a régió maximális hasznosítását. Ahogy arra Matěj Spurný is rámutatott egyik, Mostról írt tanulmányában: egy észak-csehországi múzeumigazgató már a hatvanas években megfogalmazta, hogy az új lakók többségének még nem szilárdult meg a viszonyulása a saját városához, nem igazán kapcsolódik annak épített emlékeihez, azok történelmi és műemléki értékével nincs is tisztában.<sup>20</sup> Mások ezt a jelenséget „Szudéta-vidéki hontalanságnak” nevezték, az immár ténylegesen is cseh határvidék új jellegét erre, illetve a múlttól való idegenkedésre, sőt elutasítására alapozták.<sup>21</sup>

Szerencsére azonban az utóbbi évtizedekben megfigyelhető egy határozottan pozitív irányú elmozdulás e tekintetben. A cseh–német megbékélés politikai és diplomáciai gesztusain<sup>22</sup> túl a már említett művek (szakmunkák és filmek), a cseh és cseh–német közös civil, illetve szakmai kezdeményezések, Facebook-csoportok<sup>23</sup> gyarapodó sora arról tanúskodik, hogy egyre többen kezdenek érdeklődni a régió viharos múltja iránt, amelyet a korábbi leegyszerűsítő nemzeti narratíváknál árnyaltabban szeretnének megismerni, megérteni és őszintén feldolgozni. Glassheim maga is megemlíti ilyen revitalizációs projekteket (266–268). Ráadásul már több statisztikai mutatóból is mintha a „szudéta-átok” halványodására lehetne következtetni, a régió pedig kezd felzárkózni a belső területek mellé.<sup>24</sup>

Glassheim könyvét olvasva nem lehet elhessegetni azokat a párhuzamokat, amelyek a Szudéta-vidéket más, ugyancsak hányattatott sorsú közép- és

<sup>20</sup> Spurný 2015: 42.

<sup>21</sup> Spurný 2015: 43.

<sup>22</sup> Václav Havel emlékezetes, rendszerváltás utáni gesztusai után lásd például az 1997-ben megszületett cseh–német nyilatkozatot a kölcsönös kapcsolatokról és jövőbeli fejlesztésükről: <https://prag.diplo.de/cz-cs/themen/politik/seite-deutsch-tschechische-erklaerung-cz/1126730>. A közös projektekre lásd például: <https://www.fondbudoucnosti.cz/> – utolsó letöltések: 2023. február 16.

<sup>23</sup> Ugyanakkor az egyik, Szudéta-vidék témájú Facebook-csoportban megjelenő vélemények a nosztalgia és az érdeklődés megnyilvánulásain túl betekintést nyújtanak azokba az indulatokba is, amelyek még ma is övezik a régiót.

<sup>24</sup> Cyprich 2018. <https://www.seznampravdy.cz/clanek/po-valce-odtud-vyhnali-nemce-existuji-sudety-i-dnes-data-o-zivote-milionu-lidi-v-cr-47354> – utolsó letöltés: 2023. február 16.

kelet-európai régiókkal rokonítják. Egy terület társadalmi viszonyainak tudatos és szisztematikus átalakítása, valamint a múlt ideológiailag meghatározott kezelése és egyoldalú lezárása máshol is ismerős lehet: ugyanez a sors várt a Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz került kelet-poroszországi, pomerániai és sziléziai területekre. Más szereplőkkel, de hasonló folyamatok játszódtak le Lengyelország egykori keleti tartományaiiban, továbbá Besszarábiában és Észak-Bukovinában, de magyar–szomszéd vonatkozásban – legalábbis részben – Erdélyben, a Vajdaságban, Szlovákiában és Kárpátalján is. Az amerikai történész és más szerzők által érzékenyen elemzett lélektani – a gyökértelenségre és a környezethez kötődő identitás gyengésére visszavezethető – jelenségek így más országokban is magyarázattal szolgálhatnak egyes problémákra. Jó eséllyel nemcsak a cseh, hanem a mai magyar, román, szlovák, lengyel stb. társadalom bizonyos mentális és erkölcsi zavarai mögött is meg lehet találni a 20. század katasztrófáit – a magyar esetben az I. világháború utáni trianoni menekültek megpróbáltatásait, a holokausztot, a németek egy részének a kitelepítését, majd a felső és középső osztályok, illetve a birtokos parasztság kismizmizését a II. világháború után, valamint a felelősségre vonás brutalitását (vagy ellenkezőleg: teljes elmulasztását).

De ami még a „történelem” valamiféle „bossújánál” is fontosabb: vajon képesek leszünk-e mindebből leszűrni a megfelelő tanulságot? Azaz meg tudjuk-e becsülni és védeni azt, ami (még) nem ment tönkre, nem tűnt el – a megmaradt népcsoportoktól a még meglévő műemlékekig és tájképig? Glassheim ugyanis pontosan megmutatja, hogy ez a saját érdekünk is lenne. Gondolatébresztő könyvéből tisztán látszik, hogy milyen veszélyekkel jár, ha környezetünket korlátok és gátlások nélkül áldozzuk fel a modernizáció, a haladás, a haszon vagy az elképzelt nemzeti egység oltárán. Amire pedig az autoriter és demokratikus, államszocialista és kapitalista rendszerek egyaránt hajlamosak – igaz, talán nem egyforma mértékben. A természet rombolása – az erdők letarolása, a vizek és a levegő szennyezése –, továbbá épített örökségünk pusztítása szükségszerűen vezet fizikai és pszichikai egyensúlyunk megbomlásához. Egészségünk károsodása és identitásunk sérülése kéz a kézben halad, üzeni a szerző. Jó lenne ezt minél hamarabb tudatosítani.

*Zahorán Csaba*

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beneš, Zdeněk – Kural, Václav (eds) 2002: *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Gallery, Praha.
- Boček, Jan – Cibulka, Jan 2016: Existují Sudety? Hranice jsou zřetelné i sedmdesát let po vysídlení Němců. *Interaktivni.rozhlas.cz*, <https://interaktivni.rozhlas.cz/sudety/> – utolsó letöltés: 2023. február 16.

- Brezina, Ivan 2019: Boj o „Sudety”: dědictví minulosti, které jen tak neodsuneme. *iDNES.cz*, [https://www.idnes.cz/xman/styl/pohranici-sudety-nemci-cesi-vysidleni-vystehovani-historicka-krivda-nacionalismus-fasismus.A191031\\_112211\\_xman-styl\\_fro](https://www.idnes.cz/xman/styl/pohranici-sudety-nemci-cesi-vysidleni-vystehovani-historicka-krivda-nacionalismus-fasismus.A191031_112211_xman-styl_fro) – utolsó letöltés: 2023. február 16.
- Cyprich, Pavel 2018: Po válce odtud vyhnali Němce. Existují Sudety i dnes? Data o životě milionů lidí v ČR. *Seznam Zprávy.cz* <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/po-valce-odtud-vyhнали-nemce-existuji-sudety-i-dnes-data-o-zivote-milionu-lidi-v-cr-47354> – utolsó letöltés: 2023. február 16.
- Čelovský, Bořivoj 1999: *Mnichovská dohoda 1938*. Nakladatelství Tilia, Šenov u Ostravy.
- Glassheim, Eagle 2006: Ethnic Cleansing, Communism, and Environmental Devastation in Czechoslovakia's Borderlands, 1945–1989. *Journal of Modern History* (78.) 1. 65–92. <https://doi.org/10.1086/499795>
- Glassheim, Eagle 2007: Most, the Town that Moved: Coal, Communists and the „Gypsy Question” in Post-War Czechoslovakia. *Environment and History* (13.) 4. 447–476. <https://doi.org/10.3197/096734007X243168>
- Glassheim, Eagle 2016: *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*. Pittsburgh. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1k3s998>
- Houžvička, Václav 2005: *Návraty sudetské otázky*. Karolinum, Praha.
- Kovařík, David 2018: Poválečné proměny českého pohraničí z pohledu amerického historika. *Soudobé Dějiny* (25.) 1–2. 256–257.
- Kreisslová, Sandra 2016: „Odsun” Němců v české vzpomínkové kultuře. *Národopisná revue* (26.) 4. 284–295.
- Kreisslová, Sandra – Jaroš, Václav 2017: Německá minulost českého pohraničí v historickém vědomí obyvatel Karlovarského kraje. *Historická sociologie* (9.) 2. 67–83. <https://doi.org/10.14712/23363525.2017.39>
- Lemberg, Hans – Franzen, Erik K. é. n.: *Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai*. Canissa, Budapest.
- Spurný, Matěj 2011: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšina v pohraničí (1945–1960)*. Antikomplex, Praha.
- Spurný, Matěj 2015: Most do budoucnosti. Příběh města na severu Čech jako studie proměn socialistické modernity. *Soudobé dějiny* (22.) 1–2. 43. <https://doi.org/10.51134/sod.2015.002>
- Spurný, Matěj 2016: *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Karolinum, Praha. (Angol nyelven: Spurný, Matěj 2019: *Making the Most of Tomorrow: A North Bohemian Laboratory of Socialist Modernism*. Karolinum, Praha. <https://doi.org/10.2307/jj.3643611>)
- Staněk, Tomáš 1991: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Academia, Praha.
- Tesař, Jan 2000: *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*. Prostor, Praha.
- Umlauf, Václav (ed.) 2011: *Střed Liberce v proměnách staletí*. Technická univerzita v Liberci, Liberec.
- Von Arburg, Adrian – Staněk, Tomáš (eds) 2010: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů I*. Zdeněk Susa, Středokluky.

*Erdész Ádám – Göndöcs Péter: Ha HISZI – megtalálja...  
Gyula térképétől a magyar és román GPS-navigációs adatbázisig.  
Vállalkozástörténet a rendszerváltás után.*

Térkép Kft., Gyula, 2021. 160 oldal.

A 21. század második évtizedében lezajlott a nemzedékváltás a magyar vállalkozók világában. Néhány kivétellel már visszavonultak (eladták, gyermekeikre, családtagjaikra hagyták cégeiket) a rendszerváltás utáni vállalkozók első generációjának tagjai, a kilencvenes években gyorsan kiépülő piacgazdaság tulajdonos-menedzserei. Ők még az 1989-ben összeomlott szocialista rendszerben jártak általános és középiskolába, fejezték be felsőfokú tanulmányaikat. Állami vállalatoknál, nagyszövetkezetekben vagy a múlt század hetvenes–nyolcvanas éve második gazdaságában kezdték szakmai-munkahelyi karrierjüket. Az első legális magánvállalkozásuk indításakor jellemzően 30-40 éves férfiak túlnyomó részben városban éltek, középiskolát vagy egyetemet végeztek, jórészt a szocializmus középosztályából érkeztek a magántulajdon dominálta magyar piacgazdaságba. Néhányan közülük megírták, publikálták sikeres vállalkozásuk történetét.<sup>1</sup>

Az elegáns nyomdatechnikával készült, egykorú családi és vállalati fotókkal, dokumentumokkal illusztrált életútinterjú-kötet kérdezettje, Göndöcs Péter is egy visszaemlékező vállalkozó. Rá azonban csak részben illenek

az említett szociológiai jellemzők. A takarékpénztári elnök, főnyomozó nagyapák életpályáját a kommunista rendszer erőszakosan megtörte. Ám ők a fizikai munka világában is megtalálták a helyüket – nem deklasszálódtak, hanem tanították, anyagi biztonságban nevelték a gyermekeiket. Göndöcs szülei így felsőfokú végzettségükkel – védőnői, tanítói oklevéllel – bekerültek a zsádányi, később a gyulai elitbe (az apa iskolaigazgató lett), és jelentős szerepet játszottak lakóhelyeik társadalmi életében: tanácstagság, Vöröskereszt-titkárság, HNF-elnökség, MHSZ-vezetés.

A továbbtanulás a családi projekt része maradt a következő generációban is: Göndöcs Péter kollégistaként Gyula egyik jó hírű gimnáziumában érettségizett. Ezután életútja a későbbi vállalkozói tevékenység szempontjából hasznos irányba fordult: nem vették fel a főiskolára, így egy falusi „egyszemélyes kultúrház” igazgatója lett. Újabb és újabb ötleteivel, ahogy mondja: „Egy mostoha helyzetű, eszközök nélküli intézménybe próbáltam életet vinni.” Nemcsak a kreativitása, de a népműveléssel eltöltött hét év alatt szerzett kapcsolatteremtő készségei is hasznosultak később, a vállalkozói világban. Eközben ugyanakkor tovább is tanult, és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magyar–népművelési szakán levelezőként szerzett diplomával a gyulai SZOT-üdülőben kapott népművelői–programszervezői állást, ahol ismét

<sup>1</sup> Néhány példa: Bojár Gábor 2021: *Graphisoft 2.0 – A generációváltás drámái*. Park, Budapest; Kürti Sándor 2023: *A Kürt Doszsié. A világhír titka, avagy vezess a szíveddel*. Libri, Budapest.

teret nyert kreativitása, kapcsolatteremtő képessége. „A SZOT üdülő volt az egyik legnagyobb iskolám, ahol sok olyan dolgot tanultam, amit életem később szakaszaiban nagyon jól fel tudtam használni. 1984-ben készséggemmé vált a szervezés, megtanultam úgy kommunikálni az emberekkel, hogy tájékoztatni, de akár befolyásolni, sőt még manipulálni is tudtam őket” (20). Ahogy a kérdező, Erdész Ádám – országosan elismert történész–levéltáros, a kérdezett barátja – értékeli, ez már *vállalkozás a szervezeten belül*: „Te tulajdonképpen a nagy rendszeren belül megszerveztél egy kisebb rendszert, amely javította a nagy szolgáltatásait, de szervezetileg, pénzügyileg nem csatornázódott be a nagy infrastruktúrájába” (25).

A rendszerváltás éveiben induló vállalkozóknál gyakori munkahelyváltást Göndöcs életében is megfigyelhetjük. Részt vett a városi Családsegítő Központ megszervezésében, s innen került a városi termálfürdő és kemping élére 1987 végén. Mindkét munkahelyén megtapasztalhatta a szocializmus intézményi tehetetlenségét. „Éreztem a változások előszelét [1988-ban], 30 éves voltam és együtt rezdültem a változást beharangozó hírekkel. Nehéz döntés volt, mert kimondottan jó fizetést kaptam. Korábban, a családsegítőben ötezer valahány száz forintot kerestem, itt meg 12 000 Ft-ot. De azt éreztem, hogy én abba beledöglök, megfulladok, ha ilyen körülmények között kell dolgoznom.” Mint sok ezren a szocialista rendszer összeomlásának éveiben, a megszokottól radikálisan eltérő módon próbált váltani, kitorzni a rendszerből: „láttam, ennek

nincs értelme, akkor azt mondtam, hogy én most belevágok egy vállalkozásba” (31).

Göndöcs, sok társához hasonlóan, pénz- és állótőke nélkül, a tudás és kapcsolati tőkéjére alapozva indította vállalkozását. Először az állami szektorbeli üzleti-ismeretségi kapcsolatait próbálta kombinálni a magánpiaci tranzakciókkal. Ez nála is a próbálkozás és tévedés időszaka volt: üdítőital-automatákat állított fel a megye iskoláiban, családsegítés, túraszervezés, reklámnaptár, reklámújság, ügyintézési szolgáltatás, munkaközvetítés, még társkereső iroda is szerepelt a vállalkozás kínálatában.

A diverzifikált termékkínálatának elemeit jutalékos alvállalkozók forgalmazták, ezért alacsony volt a vállalkozás tőkeigénye, de az egyre bonyolultabb logisztika a profil szűkítésére kényszerítette a HISZI Bt-t. „[A] semiből induló cég több profilváltás után a térképkiadás felé fordult, s HISZI-MAP néven piacvezető vállalkozássá vált. A cég kezdetben papír alapú várostérképeket jelentetett meg, majd hozzáfogott a megyeatlaszok kiadásához” (5).

Miért döntött a térképészeti szakismerettel nem rendelkező vállalkozó a térképkiadás mellett? A reklámpiacon tapasztalattal és ismertséggel rendelkező Göndöcs Péter a hazai piacon addig alig ismert *reklámtérképek* kiadására vállalkozott: „[A] földrajzot nagyon szerettem, reklámmal foglalkoztam, és azonnal felismertem a két terület összekapcsolásában rejlő országos lehetőséget. Bennem azonnal tiszta lett a reklámtérkép üzleti modellje. Amikor azt is végiggondoltam, hogy ez mennyire

üres piac Magyarországon – hiszen azt tudtam, hogy csak a nagyobb városoknak voltak térképei –, biztos lettem abban, hogy bele kell vágni” (42). Merész újítás volt a pénzügyi terv: lényegében bankhitel nélkül, az önkormányzatoktól, a térkép hátoldalán elhelyezett reklámokból és a szaküzletekben (főként benzinkutaknál) eladott térképekből befolyó pénzből finanszírozták a következő város-, majd megyetérképek költségeit.

A hazai piacon egyedül a HISZI-MAP rendelkezett a teljes gyártási-értékesítési vertikummal. Térképmenedzserek, -felelősök szerezték be a térképek készítéséhez szükséges dokumentumokat, adatokat, térképész alkalmazottak vagy alvállalkozók készítették a végleges változatot, és a cég emberei forgalmazták a jó minőségű, kelendő késztermékeket. Eredményes újításnak bizonyult a megyetérkép, ahol az addig térkép nélküli kisvárosok, falvak százaianak feltérképezésével sikerült új piaci szegmenst meghódítani.

A termelési-értékesítési vertikum jól működött, de volt egy nem várt gyengéje. A múlt század kilencvenes éveiben gyorsan terjedő új fénymásolási és adattárolási eszközök széles körben lehetővé tették a térképek másolását, illetve a térképészek számítógépein lévő dokumentumok újraértékesítését (ellopását). A szellemi tulajdonjogok rendezetlensége, a költséges pereskedések utáni bírósági ítéletek végrehajtásának elhúzódása, esetenként meghíúsulása a „másodlagos felhasználóknak” kedvezett, akik így a HISZI-MAP költségeinek törtrészével tettek szert jelentős nyereségre.

Göndöcs Péter előremenekült: „A vállalkozás megerősödése egybeesett a digitális térképészeti technológia páratlanul gyors fejlődésével, a térinformatika megjelenésével és elterjedésével. A HISZI-MAP sikeresen adaptálta az új digitális technológiát, s csakhamar az ország teljes területét lefedő digitális térképadatbázis tulajdonosa lett. A következő lépést a GPS-es járműkövető rendszerek jelentették, majd jött a vállalkozás történetének csúcspontja: a GPS navigációs adatbázisok létrehozása” (5).

A 2000-es évek elején még többesélyes volt, ki lesz a GPS meghonosításának a főszereplője, az erre törekvő külföldi cégek meghatározó hazai partnere. Göndöcs felismerte, hogy a HISZI-MAP önmagában esélytelen, ezért társvállalkozót keresett és talált: „Ha egy hasonló céggel nem hozok létre közös vállalkozást, hiába volt rengeteg térképem, kimaradtam volna a GPS navigációs rendszer fejlesztéséből” (115). 2002-ben így jött létre 50-50%-os tulajdonrészrel a TOP-MAP, jó eredménnyel: „A vegyes tulajdonú vállalkozásoknál készült GPS-navigációs adatbázisok multinacionális cégek kommunikációs rendszereinek a részévé váltak” (5).

Göndöcs Péter alig három évvel később, 2005-ben mindkét cégből kiszállt, eladta vagyონrészeit. A bevételeiből azóta is a növekedést tudatosan kerülő, ingatlanforgalmazó, -bérbeadó, papírtérkép-értékesítő kisvállalkozást működtet.

Mi okozta ezt a radikális fordulatot? A kérdező és a válaszoló is főként a Google Mapst okolja. Ahogy számos más hazai termék- és szolgáltatási

piacokon megjelenő világcégek, a Google is „az egész szakmát megölte, legalább is működési kereteit gyökeresen átalakította. A Google megjelenése után gyakorlatilag megszűnt a digitális térképek iránti üzleti kereslet. A Google ingyen kitette a világhálóra, amit naponta használnak azóta is magán-személyek és cégek is” (149). A Google azonban szükséges, de nem elégséges a fordulat megértéséhez – ami mellesleg esetünkben a világháló mai főszereplőjének megérkezése előtt zajlott. A cégek eladására készítette Göndöcsöt az is, hogy ezen a termék- és szolgáltatási piacon a tisztességtelen verseny, a megbízhatatlan alvállalkozók, majd a társtulajdonosok továbbra is gátolták a sikeres működést. A történet figyelmes olvasója pedig a szocialista rendszer összeomlását követő években induló vállalkozók jellegzetes működés módját, téves döntéseit is felismerheti a kényes stratégiaaváltás okai között.

A rendszerváltás előtt szerzett irányítási és pénzügyi-számviteli készségek adaptálása és folyamatos fejlesztése, a menet közben tanulás (*learning by doing*) – mint általában jól működő recept a rendszerváltás utáni vállalkozások esetében – Göndöcsnél is fontos kelléke volt a *kisvállalat*-alapításnak és -működtetésnek. A sikeres középvállalattá alakuláshoz azonban e készségeken kívül szükséges lett volna a szervezet irányításának decentralizálása is (osztályokra bontás, tevékenység menedzsment bevezetése). Ezt a lépést azonban a HISZI tulajdonos-igazgatója sokáig halogatta.

Az egyszemélyi döntési kompetenciával járó túlterheltség tovább növelte az üzleti kockázatot a kis cégek

külpiacra lépésekor. A HISZI Románia felé nyitott. Bár az eltérő jogi szabályozás, államigazgatási kultúra és a kolozsvári, békéscsabai és budapesti irodák közötti munkamegosztás nehezítette a munkát, a fejlődést – előbb a Hargita megyei papírtérkép kiadását, majd az egész Romániára kiterjedő GPS-térképezést – nem gátolta. Ám az, hogy az erdélyi magyar üzleti partnerei mindkét esetben félrevezették és becsapták Göndöcs Pétert, nemcsak csökkentette a befektethető tőkét, de lelkileg is megviselte a vállalkozását hazafias gesztusnak is tekintő tulajdonos-igazgatót. A külpiaci jelenlétet, egyáltalán az üzleti kapcsolatokat az is nehezítette, hogy nem beszélt idegen nyelveket – hasonlóan a hazai vállalkozók rendszerváltás utáni első generációjának nagy többségéhez.

A rendszerváltás után alapított kis- és középvállalatok növekedési esélyeit jelentősen befolyásolta a tulajdonos-igazgatók kapcsolati tőkéjének mérete és működtetése is. Ahogy az a kötetből kitűnik, Göndöcs kevés kapcsolati tőkéjét sem használta hatékonyan. Jó tárgyalókészséggel meggyőzte ugyan a városi és a megyei vezetőket a térképek hasznosságáról és a támogatás fontosságáról, de rendre távol tartotta magát a városi és még inkább az országos politikától, és nem vett részt aktívan a szakmai szervezetek munkájában sem. Nem lett politikailag kötődő vállalkozó, így nem is nyert pénzt támogatási pályázatokon.

Hátrányait – sok ezer társához hasonlóan – önkizsákmányoló munkatempóval igyekezett ellensúlyozni. Erdész Ádám kivételes tapintattal és érzékenységgel kezeli interjúalanyának

magánvilágát, ám megjegyzéseiből kiderül, a vállalkozási szenvedély miatt megromlott a családi élete, veszélybe került az egészsége, lelki egyensúlya. A mókuserékből való kilépés, a növekedés kerülése révén az elmúlt másfél évtized alatt Göndöcs Péternek sikerült újra megtalálnia a lelki békét és a harmonikus(abb) életvitelt.

„Cseppben a tenger” – az ilyen kitűnő interjúk segítenek megérteni a szocializmus utáni évtizedek viharos és gyakran szomorú történetét, amelyek nélkülözhetetlen szereplői, résztvevői voltak a(z olyan, amilyen) magyar piacgazdaságot létrehozó, működtető, elszenvető vállalkozók: Göndöcs Péter és sok ezer társa.

*Laki Mihály*

# SZERZŐINK

Juhász Zoltán PhD-hallgató  
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program)  
juhasz.zoltan.elte@gmail.com

Kiss Zsuzsanna társadalomtörténész  
(ELTE TÁTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék)  
zsuzsi.kiss@tat.k.elte.hu

Kovai Cecília kulturális antropológus  
(KRTK Regionális Kutatások Intézete)  
kovai.cecilia@krtk.hu

Lajtai Máttyás szociológus  
(Központi Statisztikai Hivatal)  
matyas.lajtai@ksh.hu

Laki Mihály közgazdász  
(KRTK Közgazdaságtudományi Intézet)  
laki.mihaly@krtk.hun-ren.hu

Molnár Álmos muzeológus, PhD-hallgató  
(Budapest Történeti Múzeum;  
ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program)  
molnar.almos@kiscellimuzeum.hu

Olosz Levente történész  
(Erőszakutató Intézet – HDKE)  
olosz32@gmail.com

Orsós János Róbert PhD-hallgató  
(ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola)  
orsosjanos993@gmail.com

Puskás Fanni szociológus  
(KRTK Regionális Kutatások Intézete)  
puskás.fanni@krtk.hu

Szokolszky Ágnes pszichológus  
(Szegei Tudományegyetem)  
szokolszky@gmail.com

Zahorán Csaba történész  
(NKE EJKK Közép-Európa Kutatóintézet;  
BTK TT1 Trianon 100 Kutatócsoport)  
zahorancsaba@gmail.com

# CONTENTS

## GYPSY COMMUNITIES IN SPACE AND TIME

---

Mátyás Lajtai	The Size and Social Characteristics of the Roma Population in Eighteenth-Century Census Records	5
Pál Nagy	The Roma Population in Transylvania in the Second Half of the Eighteenth Century	20
Ágnes Szokolszky	The Life of Gypsy Musicians in Hungary, as Related in the Family History of a Violinist Dynasty	52
Cecília Kovai – Fanni Puskás	Reserve Army of Labour/Surplus Population or Precariat?: Interpretations of the Socioeconomic Status of the Roma Population in Hungary	80
Zsuzsanna Kiss	“Correct Proportions”: The Agricultural Curriculum in Elementary Education in Nineteenth-Century Hungary	108
Levente Olosz	Galicians, Wine Merchants and Raids in North-East Hungary in the Summer of 1918	125

## SOURCES AND INTERPRETATIONS

---

János Róbert Orsós	Gypsy Castle! An interpretation of the Gypsy Drama of Ferenc Nagyidai Sztojka	146
--------------------	---	-----

## BOOKS

- Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András (szerk.): Tájátalakítás, járványok, vizek, birodalmak – zöldségtörténelem. Tanulmányok a környezettörténet irodalmából.  
– Álmos Molnár 163
- The Unknown Well-Known  
Szilágyi Zsolt: Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején.  
– Zoltán András Juhász 170
- The Chronicle of a Region's Metamorphosis. The Interconnectedness of Landscape and Identity at the Czech Borderlands  
*Eagle Glassheim: Očista československého pohraničí. Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech.*  
– Csaba Zahorán 177
- Erdész Ádám – Göndöcs Péter: Ha HISZI – megtalálja... Gyula térképétől a magyar és román GPS-navigációs adatbázisig. Vállalkozástörténet a rendszerváltás után.  
– Mihály Laki 186
- Authors 191  
Contents 193  
Abstracts 195

---

## ABSTRACTS

### Zsuzsanna Kiss: “Correct Proportions”: The Agricultural Curriculum in Elementary Education in Nineteenth-Century Hungary

The study examines classroom materials used in teaching the economy curriculum and classes of agricultural subjects in elementary schools at the end of the nineteenth century. First, it addresses the challenges which Hungary, particularly its rural society, faced following the dissolution of the feudal land tenure system. I introduce the concept of “correct proportions” employed by agricultural experts of the era, which designated the duties across all those dimensions of agriculture that these professionals deemed essential for comprehensive economic and social development.

By detailing the post-1848 legal frameworks for elementary education, the second part of the study traces how and when agricultural knowledge was integrated into the curriculum and what content the educators wished to deliver to the students. Lastly, the final section presents the curriculum itself, analysing the format, structure, and content of textbooks used in elementary agricultural education. The study uncovers the methods and content used to convey the complex concept of „correct proportions” to schoolchildren.

Keywords: agricultural education, elementary education, curricula, textbooks, “correct proportions”, nineteenth century

### Cecília Kovai – Fanni Puskás: Reserve Army of Labour/Surplus Population or Precariat? Interpretations of the Socioeconomic Status of the Roma Population in Hungary

The study seeks to interpret the relationship between the Roma population and social status using concepts commonly employed in social sciences. Going beyond the state level, these concepts contextualize the development of local ethnic and class relations within broader political and economic processes. The two concepts in question are the reserve army of labour/surplus population and the precariat. The authors demonstrate that class has always played a prominent role in Hungarian sociohistorical and sociological research, but class and ethnicity often remain mutually exclusive in these discussions. The chosen concepts, however, shed light on the fact that their interplay creates peculiar conditions in the rural spaces examined here. Although they originate from different socio-

logical traditions, these two concepts both have advantages for analysis, which are the subject of the present paper. Firstly, they allow the interpretation of local phenomena by placing them in the context of global economic and political processes. Secondly, both concepts bring together ethnicity and class relations within the same frame. Thirdly, both the concept of reserve army of labour/surplus population and that of the precariat highlight that in these rural spaces, ethnic and class relations – and the concomitant ethnicised class conflicts – are organized by the access to the benefits of formal, permanent wage labour.

Keywords: ethnicity, class, precariat, reserve army of labour, Roma

### Mátyás Lajtai: The Size and Social Characteristics of the Roma Population in Eighteenth-Century Census Records

This study examines the population size and social status of the Roma population in Hungary based on census records conducted between 1782 and 1785. It presents an overview of earlier literature on the population size of the Roma in the late eighteenth century, which is followed by the analysis of primary sources. The findings substantiate that the Roma population was larger than previously assumed. The Roma population within the territory of the Kingdom of Hungary, including Croatia, was estimated to be around 65,000, while their number in the entire country may have been approximately 130,000. A territorial comparison between the late eighteenth-century Roma registers and the results of the 1893 census, which is considered modern, indicates that the spatial distribution of the Roma population in the Kingdom of Hungary remained consistent between the two time periods. Finally, the study presents the findings of the eighteenth-century Roma censuses, which suggest that the Roma population appear to have been mostly settled and integrated into local society at the time.

Keywords: Roma, Roma censuses, social integration, population.

### Levente Olosz: Galicians, Wine Merchants and Raids in North-East Hungary in the Summer of 1918

In the summer of 1918, large-scale raids were conducted under the pretext of enforcing taxation in the northeastern counties of Hungary, and nearly one million crowns were collected from those deemed guilty. Despite the authorities' justification that this was to curb speculators inflating the price of wine and other products, the raids exclusively targeted individuals of the Jewish faith, and their brutality reached unprecedented levels. The study traces the unfolding events from four different perspectives: 1. First, relying on the accounts of the

victims, the local Jews, the study presents the grievances suffered, particularly the discrimination against Hungarian Jewish citizens. The *Egyenlőség* (Equality) provided the most detailed coverage of the experiences of those who were persecuted. 2. The wider public may have perceived the events as justified action against “Galician” price gougers, since the majority of the Budapest press conveyed this image to readers. The second perspective of the study concerns this media campaign. 3. The third part presents the raids from the viewpoint of the financial authorities’ employees, who reported in detail their experiences and results achieved. Evaluating the suppression of Galician traders and their taxation as failures, these reports contradicted the press reports portraying the raids as overwhelming success. 4. Finally, the study examines the impact of the events on the local wine trade, highlighting the fluctuation of wine prices from the perspective of wine merchants. The raids had a devastating effect on wine production and trade, both prospering in the wartime boom. The soaring wine prices of the wine exchanges in Sátorajáújhely and other cities in the grey zone plummeted to a fraction of their former value. Beyond exploring these perspectives, the study also reveals the underlying purpose of this drastic intervention: the raids could have been connected to the imminent monopolization of Ukrainian wine export.

Keywords: Galician Jews, raid, wine trade, First World War, Antisemitism

### Pál Nagy: The Roma Population in Transylvania in the Second Half of the Eighteenth Century

The study presents a historical demographic analysis of the Roma population in Transylvania during the second half of the eighteenth century, based on tax records, Roma censuses, and statistics. For a few decades after the mid-eighteenth century, the Roma population underwent a process of settlement and growth. However, from the 1780s onwards, the pace of growth slowed down, and the changes became wrought with geographical inequalities. An undetermined portion of the Roma population remained outside censuses. The sources indicate that the Roma population, comprising around 60,000 individuals, accounted for about 4% of Transylvania’s total population. Regarding their status, the majority of this Roma population were serfs, the rest were cottars. In terms of lifestyle, a larger proportion had settled, while a smaller portion remained nomadic. In Transylvania, Roma people were generally divided into two categories: the settled and the tent-dwelling. Another distinguishing feature was whether they fell under the jurisdiction of the state treasury. Approximately fifty occupations and sources of income can be identified during the examined period, with many disparities. Most Roma heads of families were blacksmiths, cobblers, or musicians. A significant portion of the families had no specific

trades and primarily earned a living as day-labourers and casual workers. The positions of the Roma population were determined by their place within the Estates system and their own internal divisions. Changes were influenced by migration, territorial reconfigurations, as well as structural transformations of society and economy, urban immigration, and searching for employment.

Keywords: Transylvania, Roma population, demographics, Roma censuses, eighteenth century

### Ágnes Szokolszky: The Life of Gypsy Musicians in Hungary, as Related in the Family History of a Violinist Dynasty

This study traces the centuries-long history of the so-called „coffeehouse” Gypsy musicians in Hungary through the family history of a famous dynasty of lead violinists. An approximately 40-hour interview series with Sándor Déki Lakatos serves as the starting point for the overview, spanning a long period from the Austro-Hungarian Monarchy, through the Horthy, Rákosi, and Kádár periods, down to the transition to democracy and the present. The main events and turning points in the narration reveal the favourable and unfavourable conditions for the seven-generation history of the dynasty in broader historical context. The story of this specific family sheds life to the history in general of their community, which successfully integrated into Hungarian culture and history across the consecutive eras of Hungarian history. The study also delves into the factors that led to the seemingly irreversible collapse of this community after the regime change. In conclusion, the study emphasizes the importance of exploring and understanding the historical narrative of Hungarian Gypsy music across different eras, and of integrating its enduring values into our perception of both the Hungarian and the Hungarian Roma culture.

Keywords: History of Gypsy Music in Hungary, Sándor Déki Lakatos, Coffeehouse Gypsy Music

# A KORALL szerzőinek!

## *A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata*

### A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem öröközünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

### E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

## HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ( )-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

## FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

*Nemzeti Sport*, 1925–1935.

*Ajándék ez a nap* (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

## HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

## A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: [korall@korall.org](mailto:korall@korall.org)

Megrendelés, terjesztés: [terjesztes@korall.org](mailto:terjesztes@korall.org)

Honlap: [korallfolyoirat.hu](http://korallfolyoirat.hu)

Czoch Gábor főszerkesztő, [gczoch@gmail.com](mailto:gczoch@gmail.com)

Bódy Zsombor, [bomazsor@hotmail.com](mailto:bomazsor@hotmail.com)

Granasztói Péter, [pgranasztoi@gmail.com](mailto:pgranasztoi@gmail.com)

Kármán Gábor, [karmangabor@gmail.com](mailto:karmangabor@gmail.com)

Klement Judit, [eperfa@hotmail.com](mailto:eperfa@hotmail.com)

Koltai Gábor, [koltaigabor@gmail.com](mailto:koltaigabor@gmail.com)

Lengvári István, [lengvari@gmail.com](mailto:lengvari@gmail.com)

Majorossy Judit, [majorossyj@gmail.com](mailto:majorossyj@gmail.com)

Ring Orsolya, [ring.orsolya@gmail.com](mailto:ring.orsolya@gmail.com)

Somorjai Szabolcs, [szsomorjai@gmail.com](mailto:szsomorjai@gmail.com)

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt  
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá  
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja  
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája  
Vince Könyvesbolt  
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt  
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház  
1013 Krisztina körút 26.

# MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

*Társadalomtörténeti Monográfiák 12. kötet*

Polyák Petra

## HALLGATÓK A DIKTATÚRÁBAN

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

*Több tucatnyi felsőoktatási intézmény Rákosi-kori iratanyagából gyűjtötte össze a szerző a diákok jogviszonyvesztéssel járó megfegyelmezéseinek sokaságát. Az egzisztenciálisan minden esetben életűttörést eredményező fegyelintézkedések megjelenítése közepette politikai, szociális és kulturális életképekben tárul fel a (nemcsak egyetemista) társadalom és az önkényuralom mindennapi konfliktus-kásahegye. A diszkriminálási eljárásba rendre bevonták a pellengérré állítottak „tanulóköri” vagy tágabb évfolyamközösségeit is. Egyfelől, hogy hasonszőrű kollektívájuk „laikus ítélőszéke” is megerősítse a párthűségmázzal bevont intézményi elmarasztalást, másfelől, hogy utóbbiak okuljanak kárvallott társaik eseteiből. Ezáltal viszont a diplomaesélyes „belekompromittáltak” sokasága is belülről ismerhette meg az önkényuralom álságos-hamis, fegyelmező-büntető mechanizmusát.*

*Az egyedi sorsbaleset-leírások a rendszerműködés deprimáló mindennapjait követik nyomon mintegy folytatásos regényként 1956 nyaráig, hogy a „következő fejezetben” – 1956 októberében – ugyanezen főiskolás-egyetemista generáció járjon az élen az évszázaddal korábbi márciusi forradalom szabadságmanifesztumának aktualizált újrafogalmazásával.*

Gyarmati György

A 236 oldalas kötet bolti ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (3000 Ft).

**Várjuk megrendelését!**

**Korall Társadalomtörténeti Egyesület**



# MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

## HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől  
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájékipapametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltan vezeti végig olvasóit a városnegyedden a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület



# MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötet

Berecz Anita

## FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

*A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tüzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.*

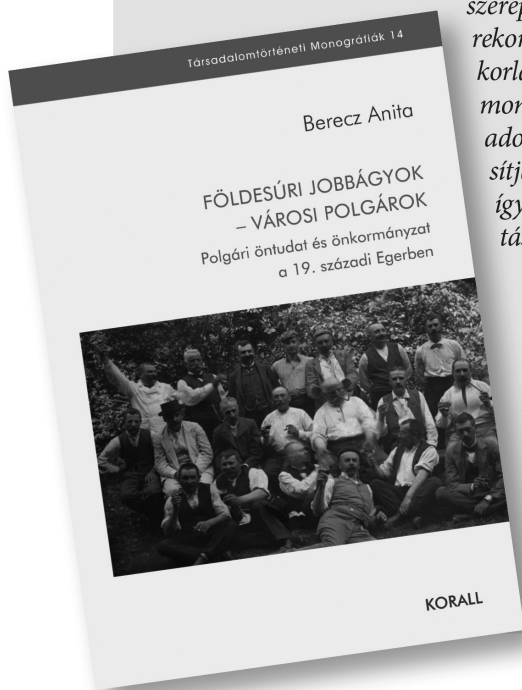
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület



# MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

## MÉREI FERENC

**I. kötet:** Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

**II. kötet:** Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

*Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumbot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuumbot nem színfalként, kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történeti invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.*

*Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsegtetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.*

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a [terjesztes@korall.org](mailto:terjesztes@korall.org) e-mail címen vagy a [www.korall.org](http://www.korall.org) honlapon 20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

**Korall Társadalomtörténeti Egyesület**



## B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

# BUDAKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna  
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)  
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály  
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,  
 Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István, Pajkossy Gábor

35. évfolyam 1. szám 2023. tavasz-nyár

## BÍRÁLAT

<b>Törő László Dávid:</b> <b>Egy talált életmű megtisztítása</b>	Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet Marczali Henrik élete és munkássága	3
<b>Havasréti József:</b> <b>Punkháború Óbudán</b> <b>Hadjárat a korai magyar</b> <b>punk zenekarok ellen</b>	Takács Tibor: Botrányt akarunk! Rágalmak a CPg és a magyar punk zenekarok ellen	10
<b>Meszmann T. Tibor:</b> <b>„A mai Orion már</b> <b>nem az az Orion”</b>	Friesz-Kovács Kamilla: „Volt egyszer egy Orion...”	16
<b>Benczes István:</b> <b>Párt – állam – pártállam</b>	Mária Csanádi, Márton Gerő, Miklós Hajdu, Imre Kovách, Mihály Laki, István János Tóth: Dynamics of an Authoritarian System, Hungary 2010–2021	21
<b>Ale Éva:</b> <b>Politikus tudós vagy tudós</b> <b>politikus?</b>	Dupcsik Csaba: A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig	29
<b>Lázs Sándor:</b> <b>Ferences formuláskönyvek</b>	Molnár Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner- Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)	35
<b>Koncsik Laura:</b> <b>Ékes kapu</b>	Takács Imre: Az esztergomi Porta Speciosa	43
<b>Raffay Endre:</b> <b>Miért éppen Dunántúl?</b>	Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori építészet a Dunántúlon	48

## PROBLÉMA

<b>Danielle Charette –</b> <b>William Selinger</b>	A politikai próféta, aki a Harvardon nem kellett Globális konfliktustól sújtott korunkban végre eljött Hont István ideje	56
<b>Jürgen Habermas</b>	Háború és felháborodás	60
<b>Török Zsuzsa</b>	Lapszerkesztő nők az 1860-as években (Módszertani megfontolások)	64
<b>Mészáros Zsolt</b>	Szabadpolcon: Női írói életművek a monográfia műfaja tükrében	69

<b>SZEMLE</b>		
<b>Kontler László</b>	The Historical Construction of National Consciousness: Selected Writings by Jenő Szűcs, edited by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, and Gábor Gyáni	75
<b>Csepeli György</b>	Olay Csaba: Regionális és nemzeti identitás Egy hermeneutikai megközelítés	77
<b>Kaposi Márton</b>	Draskóczy Eszter: Alvilágjárások és pokolbeli büntetések Dante komédiájának antik és középkori forrásai	78
<b>Kevei Andrea</b>	Réz Anna: Mardos A büntudatról kilenc fejezetben	80
<b>Tóth Benedek</b>	Füzi Izabella: A vurstlitól a moziig A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)	82
<b>Dunai Tamás</b>	Szijártó Zsolt: Sokszínű médiavilágok A mindennapi élet és a médiakutatás antropológiai dimenziói	85
<b>Zsolt Péter</b>	VV10 – Egy valóságshow valósága	88
<b>Szőke Gergely László</b>	Bán-Forgács Nóra: Az adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon A kezdet és a vég, 1995–2011 Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon Az adatvédelmi ombudsman alapiog-értelmezése	90
<b>László Géza</b>	John Kay – Mervyn King: Radikális bizonytalanság – döntéshozatal a számokon túl	93
<b>MI A PÁLYA?</b>		
<b>Steven Shapin</b>	Elvadult paradigmák The Last Writings of Thomas S. Kuhn, edited by Bojana Mladenović	97
<b>Nagyfi Richárd</b>	Az alkotás a mesterséges intelligencia korszakában	103
<b>Patrick Geary</b>	Az európai etnikai nacionalizmus gyökerei	108

BUKSZ szerkesztősége  
E-mail <BUKSZ@c3.hu>  
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a  
<http://buzsz.c3.hu>  
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály  
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a BUKSZ-  
Stúdió. Nyomda: Prime Rate Kft.

Előfizetési díj évi 5000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.  
Számlaszám: 10402166-21634716-0000 0000

ISSN 0865-4247

## *Megjelent a Replika 127. lapszáma*



### **A narrativitás kora?**

Szerkesztette: Kollár Dávid

Kollár Dávid és Kollár József

#### **A narratív magyarázatok védelmében**

Bevezető.....7

Hidas Zoltán

#### **A rend értelemtörténetei**

Szociológia és elbeszélés viszonyáról ..... 19

Erin K. Jenne

**A nacionalizmus változatai a Covid-19 korában..... 33**

Miskolczi Bernadett

#### **Mit ért a UNDP fejlődésen, és miért fontos ez?**

Fejlesztéspolitikai narratívák alakulása a *UNDP Human Development Report*jaiban ..... 57

Julian Reid

**„Reziliens Ukrajna” és a háború narratívái Európában..... 85**

Zenovitz Lili

#### **„Egy véges világban nem képzelhető el végtelen növekedés”**

A *sharing economy* narratívái..... 95

Szécsi Gábor

**Mediatizáció, közösség, narratíva..... 115**

Balassa Bernadett, Gyorgyovich Miklós és Máté-Tóth András

#### **A vallási szekuritizáció és a sebzett kollektív identitás modellje a magyar társadalomban empirikus adatok alapján..... 131**

László Tamás

#### **Közelítések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás**

**kontextusában..... 149**

### **Múlt és antiszemitizmus**

Troll Veronika, Feledy Anna és Mózer Mátyás Márton

**Antiszemitizmus-kutatás Kosztolányi Dezső Pardon-korszakában..... 167**



# AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

## *Normaszegés és reprezentációi*

BATÓ SZILVIA

„...törvényeink minden téren hiányoznak...”

NAGY SÁNDOR

Gyermekkorú elleni szexuális erőszak és reprezentációi a századelő Budapestjén

TRÁDLER HENRIETTA

Tolvaj cselédlányok, bűnöző házi cselédek

PERÉNYI ROLAND

Az intellektuális bűnözés feltalálása. Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején

KÖVÉR GYÖRGY

Egy elveszettnek hitt könyv nyomában

**38. évf.**

**2023**

**2. szám**

Bemutatjuk Ian D. Armour kanadai történészt

Korábbi számaink korlátozott számban,  
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek  
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

- 
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
  60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
  61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
  62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
  63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
  64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
  65. *Film és történelem* (1250 Ft)
  66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
  67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
  68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
  69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
  70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
  73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
  74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
  75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
  76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
  77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
  78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
  79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
  80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
  81. *Vagyon és vagyonsodás* (1250 Ft)
  82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
  83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
  84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
  85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
  86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
  87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
  88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
  89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
  90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
  91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)



A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetőek:  
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

*Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.  
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*  
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*  
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*  
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*  
(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*  
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*  
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*  
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*  
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*  
(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*  
(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*  
(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*  
(bolti ár: 3000 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2500 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*  
(bolti ár: 3800 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3000 Ft)